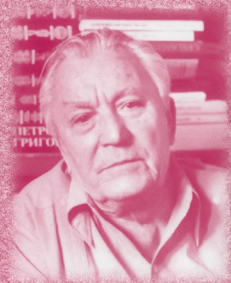

Анатолій
Михайленко

**Моя
ти доле
чорнобрива**

Анатолій МИХАЙЛЕНКО

МОЯ ТИ ДОЛЕ ЧОРНОБРИВА

Художньо-публіцистичні нариси

*Величезній
п. Пиріві Кривлянці
з незвичною повагою
за Вашою повсякденною працею.
Ця книга мій вдалася
вигляд завжди готує
друзів та знайомих і незнайомих
учасників з Австрії, з чим
безмірно вдячний. Ага*

Київ

Видавничий центр "Просвіта"

2004

*січень 2004 р.
Київ
[Підпис]*

ББК 83.34УКР
М69

ISBN 966-8547-00-4

Михайленко А.Г. “Моя ти доле чорнобрива”:
Художньо-публіцистичні нариси. — К.: Вид. центр
“Просвіта”, — 2004. — 272 с.

Збірка складається з нарисів відомого письменника Ана-
толія Михайленка, присвячених видатним особистостям, що
зробили вагомий внесок в історію української культури.

ISBN 966-8547-00-4

© Михайленко А., 2004
© ВЦ “Просвіта”, 2004

“МОЯ ТИ ДОЛЕ ЧОРНОБРИВА...”

З відтоді, як побував у Березовій Рудці — одному з улюблених Шевченком сіл в Україні, щось нове, ніжне оселилося на серці. У сільському музеї вдивлявся у риси обличчя змальованої Тарасом Григоровичем “Ганни вродливої” — дружини власника березово-рудського маєтку і всього села Платона Закревського, шукаючи відблиск тієї української вроди, за яку її покохав поет, ловив строгий погляд змальованого Шевченком же її чоловіка, старшого за дружину на добрих двадцять років, ходив старим парком, де високо над алеями схрещуються крони дерев, стояв над ставом, у воді котрого, мов і сто, мов і двісті років тому печальні верби миють свої довгі коси, і ніби чув, як озивається в душі все, що давно отут відбуло-відшуміло, залишивши для нащадків свої незмивні чари...

В Косаралі Шевченка поселили в абияк збитому дощатому бараці. Йому здавалося, що всі труднощі — позаду. Дні й ночі важкого переходу експедиції, що мала вивчити, описати, а він — ще й замалювати пустельні береги і води Аральського моря, — позаду... Позаду “киргизька Сахара”, що й без перекладу схожа на Чорні Піски; пережив три доби дошкульного північного вітру й нестерпну спеку, якої, здавалося, ніколи й ніде так не відчував, а що вже спрага доймала, то коли нарешті експедиція добралась до криниць, змушений був пити гнилу солоно-гірку воду, яка аж пінилася від різної дрібної водяної гідоти.

А сліпуча мертва пустеля досі стояла в уяві: від її білості, ледь підфарбованої в блідо-рожевий колір, ще довго різало в очах.

І лиш коли на овиді появилась тремтлива синя смужка Аральського моря, полегшено зітхнув: отепер усі муки позаду. Проте експедицію чекало ще багато важких переходів пісками і морем, перш ніж шхуна “Константин” кинула якір біля пустельного острівця Косаралу, де мали перебути зиму аж до наступної весни.

У тривалій виснажливій дорозі тішило одне: ось прибудуть на Косарал, а туди рибальські ватаги вже переслали листи від друзів, їх, мабуть, чимало зібралось за час подорожі, і він тішив себе думкою, що як сяде читати, як порине спогадами у те, що минуло, чого не повернути, то й про білі піски та несамовиту спеку забудеться.

Але листів не було, і почуття покинутості, забутого друзями й нікому не потрібного знову скувало серце ланцюгами. Як і чим вгамувати той біль, не знав. Та ні ж бо, якось переживу й це лихо, думав він, може, друзі тільки пишуть, а от коли б від когось із родини так безнадійно чекав, то із глузду можна б зійти... Порівнював себе із становищем, в якому опинилися Куліш та Костомаров, котрі, як і Шевченко, теж були заслані із заборону літературної творчості. Ось їм без листів — гірше каторги: у першого в Україні залишилась молода дружина-красуня, у другого — стара німецька мати.

Отак порівняєш чужу, страшнішу біду із своєю терпимою, і вже почуваш себе ніби й щасливим. І послунали в голові думки:

*Ми довго в морі пропадали;
Прийшли в Дар'ю, на якор стали,
З ватаги письма принесли,
І всі тихенько зачитали.
А ми з колегою лягли
Та щось такеє розмовляли.
Я думав: де б того добра,
Письмо чи матір, взять на світі?..*

Давно не було матері, не було ані жони, ані діток, тож не треба так сумувати за листами, які забарились. Друзям, бач, он ще гірше.

Щоб розвеселити себе, знов і знов пригадував смішну придибенцію, що сталася, коли нарешті ступив на пустельний негостинний берег Косаралу. За два місяці плавання він жодного разу не мав змоги поголитися, тож махнув рукою — хай ростуть борода й вуса. І таку запустив бороду, що коли висадився з експедицією на берег, косаральська залога, котра всуціль складалась із українських козаків-старовірів, вирішила, що до них прибув старообрядський священик. Командир залоги, осавул, теж із старообрядців, тільки-но уздрів бороданя, покликав його в очерети і впав на коліна: “Благословіть, батюшко!” Шевченко не розгубився: навіщо розчаровувати? І охоче благословив. А ввечері осавул справив “священикові” такий бенкет, якого Тарас Григорович давно не бачив.

Посміхаючись над отим несподіваним серед пісків Косаралу пируванням, він дедалі частіше згадував інші веселі бенкети: у “старенької матері” — поміщиці із села Мойсівка Тетяни Густавівни Волховської, де колись і познайомився з чарівною Ганною Закревською...

Та згадки, котрі, здавалося, могли б літеплом омити стражденну душу заслання, були терпкими, як тернові ягоди. Коли ж бо ще зустрінеться з чорнобровим дивом? Коли збере всіх у Мойсівці старенька мати, або Платон Закревський у Березовій Рудці? Чи випаде ще хоч раз засісти з веселим товариством “мочемордія” за чару та почоломкатися з Бахусом, аби відігнати хоч на час свою велику журу... Е, мабуть, ніколи вже тому не бути. Дорога на заслання була важкою, а коли настане час зворотної і чи доживе до того в цій пустелі — хіба що Богові відомо...

Ще якомсь терпілося, доки не наспіли холоди, не докучали вітри, а стояли погожі, останні перед осінньою негодою дні. Тож блукав островом, намагаючись в його піщаній одноманітності знайти бодай кущик якоїсь дикої колючки, аби згадати і старі кордубаті дуби у парку, де ховався

маєток братів Платона та Віктора Закревських, і схилені верби над ставом у Березовій Рудці.

Та найчастіше прикипав поглядом до морського простору — ще не збурена вітрами тиха рівна вода стояла так широко і привільно, що годі розібратися, де кінчалося море і де починалося небо.

Але ніщо надовго не приносило втіхи, бо серце було закуте. І тоді Тарас Григорович витягав улюблену захальвну книжечку, в якій мережив вірші, присідав навпочіпки тут же, на березі.

*Мов за подушне, оступили
Оце мене на чужині
Нудьга і осінь. Боже милий!
Де ж заховатися мені?
Що діяти? Уже й гуляю
По цім Аралу, і тишу,
Віршую нищечком, грішу,
Бог зна колишнійі случаї
В душі своїй перебираю
Та стисую...*

Проте сховатися від одноманіття, схожого на в'язницю, не було де. Навіть пляшки рому, яким колись любив звеселити засмучену душу, пригасити пекучий біль, купити ніде. Тож дедалі частіше “грішив” віршами, уже й не турбуючись, що вислали його із забороною “писать и рисовать...” Біографи згодом підрахують: саме в той період, коли царським повелінням було заборонено малювати і писати, Шевченко лише на Косаралі написав не набагато менше віршів, ніж за всі шість попередніх років творчості. А заведено на Косаралі нову захальвну книжечку розпочав зі слів “А нумо знову віршувать...”

Рятували від безпросвітної нудьги вірші та спогади. Але і в поезіях, і в спогадах він був там, на милій окраденій Україні.

Особливо нудьга запікала на свята, які раніше завжди проводив у доброму й веселому товаристві приятелів, з жінками, яких кохав.

Ось і Святвечір наступає, а ні з ким погомоніти...

“Наступає свято... — писав Федору Лазаревському, одному із шести братів, з якими приятелював. — Тяжко його, друже-брате, Самому стрічати У пустині. Завтра рано Заревуть дзвіниці В Україні, Завтра рано До церкви молитись Підуть люди... Завтра ж рано Завіє голодний Звір в пустині і повіє Ураган холодний, І занесе піском, снігом Курінь — мою хату. Отак мені доведеться Свято зустрічати!”

А були ж не так давно інші свята, інші люди оточували його.

Знову, вже вкотре, згадував “стареньку матір” Тетяну Густавівну, бали в її старовинному домі, чарівні чорні аж сині, або ж сині, аж чорні очі Ганни Закревської, зібрання “мочеморд” на чолі з Віктором Закревським, блукання вночі, після щедрих гостин, у степу під Березовою Рудкою...

Все це було так недавно, але сплигло назавжди, залишивши в душі тривкий безперервний щем...

...Із Закревськими Тараса Григоровича пообіцяв познайомити Євген Гребінка.

В Україну з Петербурга вони приїхали разом — Шевченко і Гребінка — і тривалий час Тарас Григорович жив у Репніних в Яготині, раз за разом наїжджаючи в різні села до давніх знайомих і заводячи нових.

Гребінка ж і заманив Шевченка у Мойсівку — невеликий хутір у Пирятинському повіті, знаменитий тим, що там жила у власному маєтку 80-річна поміщиця, щира й добра душа, Тетяна Густавівна Волховська, майстриня влаштовувати велелюдні прийоми, на які з’їжджалися ліберально настроєні гості не лише з Полтавської, а й з Чернігівської та Київської губерній. Бувала там і приятелька Євгена Павловича, сестра Платона і Віктора Закревських, Софія, яка вже привернула увагу освіченої публіки романом “Інститутка”, а тепер ось і повістю “Ярмарок”, щойно опублікованою у журналі “Отечест-

венные записки” і високо оціненою доскіпливим критиком Віссаріоном Белінським.

— Весь цвіт інтелігенції збирається у “нашої матері”, — казав Гребінка для більшого переконання, — я впевнений, що вам, Тарасе, там сподобається і у вас неодмінно з’являться нові друзі. Будуть Яків де Бальмен, Капніст, Закревські, Афанасьєв-Чужбинський. А що за родина — ці Закревські! Найстарший, Платон Олексійович, полковник у відставці, має цукрозавод, разом із молодшим братом Віктором володіє маєтком і всією Березовою Рудкою. Софія — письменниця, наймолодша з родини — Марія — гарно грає на фортепіано. Знаю, що вони зачитувалися вашим, Тарасе Григоровичу, “Кобзарем”, особливо ж твори ваші до вподоби Віктору Олексійовичу. Ну, а про дружину Платона Олексійовича Ганну і не кажу — закохаєтесь одразу, отака вродлива.

Шевченко лише потайки зітхнув. Щойно, покидаючи гостинну родину Репніних з Яготина, пережив і трепетні, і сумні хвилини, коли княжна Варвара, не приховуючи сліз, обхопила його шию руками, а потім перехрестила високе чоло. Не витримав того прощання, бо знав, що небайдужа вона до нього, та й княжна йому подобалася, і прожогом вискочив з кімнати.

Тепер ось приятель обіцяє познайомити ще з однією вродливицею, та ще й заміжною...

Як через багато років згадуватиме один з учасників свят у Волховській етнограф і письменник Олександр Афанасьєв-Чужбинський, ці “бали були для Малоросії своєрідним Версалем: туди везли напоказ наймодніші сукні, найновіші мазурки, найдотепніші каламбури, і там же відбувався іноді перший виїзд панночки, зав’язувалися сердечні романи, відбувалися катастрофи, проголошувалася краса та здобувалася слава танцюристів і танцюристок... Величезна, освітлена люстрами зала ледве могла вміщати товариство, хоча чимало гостей займали інші кімнати і багато чоловіків грали в карти по своїх квартирах. Старовинні меблі, квіти, спозаколишні люстри

і штори — все це при освітленні і найновіших костюмах, під звуки музики мало надзвичайно цікавий вигляд”.

Стара господиня, вже майже глуха й сліпа, тепер мало кого й пізнавала, тож не могла забавлятися з гостями, а насолоджувалась тим, що присусідювалася до завзятих картярів, бо й сама такою колись була, і слухала збуджені вигуки тих, хто грав. Проте бали влаштовувала постійно, щонайменше — двічі на рік, у червні, на честь народження вже покійного чоловіка, і в січні — на власний день народження...

Теплого червневого дня 1843 року у Мойсівці, як завжди, зібралось численне товариство. Частина гостей розбрелася по квартирах, адже збиралися щонайменше на три дні, решта після гамірливого сніданку прогулювалася біля парадного входу до маєтку.

У цю хвилину й під'їхала карета. Євгена Павловича одразу впізнали й звідусіль радісно загукали “Гребінка! Гребінка!”, а ось чоловіка, що був з ним, бачили вперше. Зростом середній, але міцний поставою, з такими уважними і променистими очима, що всі звернули на нього увагу.

Зловивши зацікавлений погляд одного із знайомих, Гребінка підштовхнув його до свого колеги:

— Знайомтеся, це і є поет Шевченко.

Незабаром утрюх вони зайшли у переповнену вітальню, де враз музика змовкла, панночки стихили свій манірний сміх, і звідусіль почулося упівголоса: “Шевченко... Це Шевченко”.

Він одразу опинився в центрі уваги. Особливо упали жінки — одні навперебій почали читати уривки із своїх віршів, а молоденькі панянки, котрі щойно щебетали як не французькою, то російською мовами, заговорили рідною, та так гарно, що гість не втримався:

— Яка ж бо у вас чиста полтавська говірка!

І лише зо три дами стояли осторонь, перемовляючись стиха:

— О, што за пісатель! Ето совсем не Ламартін.

— І даже не Гюго, — підтакувала інша панія.

Освоївшись з незнайомим товариством так швидко, ніби не вперше в Мойсівці, Шевченко кілька разів кинув зацікавлений погляд на вродливу молоду жінку.

Незабаром Гребінка підвів гостя до неї:

— Тарасе, а це — автор “Інститутки” і “Ярмарку” Софія Закревська. Поки що йде у творчості слідами Гоголя, але неодмінно вибереться і на свою стежку. Принаймні образи полтавського поміщицтва створила у своїй повісті доволі колоритні.

Але Шевченко потайки раз і вдруге кинув оком на іншу жінку, із “станом гнучким”, як напише він згодом, і очима “аж чорно-голубими”. Ті погляди помітив і Гребінка, поспішив познайомити.

— А це дружина найбільшого в цілій окрузі цукро-заводчика Платона Олексійовича Закревського — Ганна Іванівна.

Молода жінка зашарілась, подала руку.

— Яка ви вродлива! — мимоволі вихопилося в Шевченка. — Можна, я вас називатиму “Ганна вродлива”?

Але його вже кликала Софія Олексіївна, посадила поруч з кількома подругами:

— Скажіть, Тарасе Григоровичу, ви також вважаєте, що в “Ярмарку” мені вдалося створити реальні типи наших поміщиків?..

А у всіх кінцях зали, де ще недавно чулися чужі мови, заговорили такою знайомою й рідною, ніби хизувалися, хто краще її знає, що в Шевченка зволожилися очі, і він віддався тій мовній стихії, мов човняр — плину ріки.

Проте не забував хоч зрідка кинути позирки на “Ганну вродливу”, помічаючи, що вона і чекала, і боялась їх.

Та ось знову появився Гребінка, котрий не встигав тиснути руки знайомим чоловікам і розкланюватися дамам, торкнув Шевченка за лікоть:

— Час і з господинею познайомитися. Гадаю, ви потоваришуєте.

Вони підійшли до столу, за яким картярі, раз за разом

щось азартно вигукуючи, грали в карти. Трохи осторонь сиділа старенька жінка із сивим волоссям і пильно стежила за грою. Її жваві молоді очі, на відміну від поораного зморшками незрушного обличчя, радісним блиском відгукувалися на кожен хід.

— Матусю, — шепнув їй на вухо Гребінка, — а оце і є той Шевченко, якого я вам обіцяв привезти.

Проте жінка лише глянула на гостя і знову прикипіла очима до столу. Шевченкові здалося, що вона ні на що не реагує, окрім карт. Та за мить повернула голову й тихим від старості голосом мовила:

— Ах, любий, даруйте, за цією грою голову можна втратити... Отже, ви той самий Шевченко? А я — Тетяна Густавівна. Сподіваюся, вам з нами сподобається.

Картярі теж облишили гру, щось стиха перешіптувалися між собою, поглядаючи на гостя. Хтось уже запрошував до столу, інші попросили козачка наповнити келихи. Проте, на подив Гребінки, Шевченко від келиха відмовився, а вклонився господині:

— Не буду вам заважати, карти вимагають уваги, — й відійшов. — Справді, мов старенька ненька, — мовив до Гребінки. Згадав і свою матір, образ якої у його пам'яті вже давно втратив конкретні риси, адже нужда та праця звели її в могилу, коли Тарасику тільки дев'ять рочків сповнилося, і глибоко зітхнув.

Старенька “мати” не помилилася: Шевченкові у неї сподобалось. І величезне, душ на півтора ста товариство, яке їло, пило, проголошувало тости, співало, танцювало, хизувалося вбранням, гуляло по саду до півночі, а вранці знову збиралося за столом, і багато нових знайомих, особливо брати і сестри Закревські, які категорично заявили, що відтепер Шевченко зупинятиметься тільки в них у Березовій Рудці... Радувала й господиня, щедротам якої не було меж, — здавалося, для неї найбільша втіха, коли навколо людно, весело і щиро, і вона лише про те й турбувалась, аби гості приїхали і в грудні, на її іменини, і наступного, дай Боже дожити, червня.

Тішився й тим, як з його появою гостей ніби хтось підмінив: майже зникла французька мова, якою, мов горіхами, до появи нових гостей сипали веселі панночки, поменшало й російської, а більшість, ніби схаменувшись, згадали, якого вони роду-племені, загомоніли по-своєму, по-українськи. Почувши кілька характерних для полтавців слів, яких не знав, Шевченко тут же скоренько записав до зошита (вони потім збагатять лексику його нових творів).

Але найбільше увагу притягала “Ганна вродлива”, її очі і брови, гнучкий стан, м’яка лагідна вимова. “Неодмінно намалюю її портрет, — подумки казав собі. — А заодно і братів... І це буде причиною приїздити й зупинятися у їхній Березовій Рудці... Стривай, ти чи не закохуєшся?” — зупинив гарячі молоді думки, котрі, мов необ’їжджені коні, несли його в невідомість. — “А що скаже Варвара, коли довідається?” — кпив сам із себе, давно знаючи, що закохуватися — солодка і болюча повинність поета, бо інакше, може б, і вірші не писалися... І знову повертався до думки про Ганну: “Серцю не накажеш. Молода, років, певно, двадцяти, а її чоловікові Платонові удвічі більше, — що ж її змусило шукати в нього щастя? Та гетьте, капосні думки!...”

І коли молодший із Закревських, Віктор, потяг його до чоловічого гурту, залишив жінок, ще раз вловивши на собі гарячий погляд чорно-голубих очей Ганни Закревської.

А пізно ввечері, коли більшість гостей розійшлася по своїх квартирах, вони ходили садом, Шевченко читав нові вірші, а потім тихо, тільки для неї, заспівав:

*Та нема в світі більш нікому,
Як сироті молодому...*

І ця пісня його сирітської самотньої душі відгукнулася у молодому серці жінки сподіваннями, яким, добре те розуміла, ніколи не судилося справдитися.

І ось тепер, вдивляючись у розбурханий простір непривітного моря і вдихаючи холодне повітря, він бачив себе на балу в Мойсівці, відчував дотик трепетної жіночої руки, слухав власну пісню, яку співав для неї. Але слова в

ній були інакші, не про сироту молодого, а про нього — косаральського засланця, і про неї, “Ганну вродливу”.

*І ти, моя єдина,
Встаєш із-за моря,
З-за туману, слухняная
Рожєвая зоре!
І ти, моя єдина,
Ведеш за собою
Літа мої молодії,
І передо мною
Ніби море заступають
Широкії села
З вишневими садочками
І люде веселі.
І ті люде, і село те,
Де колись, мов брата,
Привітали мене. Мати!
Старесенька мати!
Чи збираються ще й досі
Веселії гості
Погуляти у старої,
Погуляти просто,
По-давньому, по-старому,
Од світу до світу?
А ви, мої молодії
Чорнявії діти,
Веселії дівчаточка,
І досі в старої
Танцюєте? А ти, доле!
А ти, мій покою!
Моє свято чорнобриве,
І досі меж ними
Тихо, тишно похожаєш?
І тими очима,
Аж чорними — голубими,
І досі чаруєш*

*Людські душі? Чи ще й досі
Дивуються всує
На стан гнучий? Свято моє!
Єдинеє свято!..*

Боліло серце, а душа кричала до пустельного берега, безкраїх пісків Косаралу, непривітного моря, сірого чужого неба: “Де ти, моє свято чорнобриве, чи чуєш мене, чи пам’ятаєш?”

І справді: немає гірше, як в неволі про волю згадувать, — зітхнув засланець, ховаючи за халяву чобота змережану новим віршем заповітну книжечку. Та потім подумав, знову витяг і над горішнім рядком уписав присвяту — “Г.З.”. Кому треба — здогадається. А то років зо три тому, ще на волі, написав до поеми “Невольник” “посвященіє”, думаючи про неї ж, про Ганну Закревську:

*Згадаєш, може, молодая,
Вилиту сльозами
Мою душу і тихими,
Тихими речами
Проговориш: “Я любила
Його на сім світі
Й на тім світі любитиму...”*

Та навіть ініціалів тоді не поставив, аби не дратувати охочих до пліток.

Мовчало небо, тихо шурхотів піднятий вітром сухий пісок, невдоволено буркотіло море. Та крізь ті звуки знову і знову проривалась музика в маєтку “старенької матусі”, тихі пісні в саду, боязкий дотик жіночої руки...

Від тої любої гостини у Мойсівці тривалий час Шевченко продовжував жити у Яготині в маєтку князя Рєпніна, час від часу роблячи наїзди по селах до нових і давніх друзів. Найчастіше тепер гостював у Березовій Рудці у Закревських. Кожна поїздка до них болем озивалася у душі

Варвари Репніної, яку він мав за названу сестру, хоч жіноча душа прагнула більшого. “Княжна з деспотичною послідовністю, — писав один з біографів Шевченка, — настирливо й ні на що не зважаючи, старалася відтягти Шевченка від цього товариства”.

— Тарасе Григоровичу, — шепотіла княжна під час кожного прощання, проводжаючи Шевченка в нову поїздку до друзів. — Жалійте себе, не зв’язуйтеся з отим “мочеморденком”, погубить він вас.

Так вона, та й не тільки, називала ласого до чарки молодшого із Закревських — Віктора. А втім, він сам себе нарік цим назвиськом і тішився з того, як і усе товариство “мочемордія”. Закрутили в ньому й Шевченка, обрали “гетьманом”, возили на бали й карнавали, не шкодуючи часу на забави. Вільно і легко почував себе Шевченко серед друзів, охоче брав участь у різних розіграшах. А його шанували, слухались з півслова. Втягнутий у веселощі, “гетьман” і сам не раз скликав товариство “мочемордія” до гурту розваг. Якось написав “генеральному обозному” (за сумісництвом — автору книги віршів “Украинские мелодии” та п’ятитомної “Истории Малороссии”, який згодом поклав на музику вірша Шевченка “Нащо мені чорні брови”) Миколі Марковичу з наказом прибути у село Безбухівку, до “гетьмана” — звісно для чого. Цей веселий універсал підписали “полковник компанійський Корба (полковник лейб-гвардії, поміщик, у маєтку якого в с. Вейсбахівка часто збиралось товариство, — згодом генерал-майор), “генеральний старшина Віктор Мочеморденко (він же Віктор Закревський), “військовий есаул Яків Дибайло (він же Яків де Бальмен), той самий добрий Тарасів приятель, котрий загине на Кавказі... “Не за Україну, А за її ката довелось пролить Кров добру, не чорну...”.

Переписуючи кимсь уже складений “універсал”, Шевченко повикидав з нього російську термінологію, бо вона йому нагадувала “всеп’яниший собор” Петра I, добре висміяв автора за неповагу до рідної мови і упадання перед чужою, на що дотепний Маркович порадив “гетьманові” товариства

мочемордія не дуже “махать Мазепиною булавою”, бо за це “московською рукою наб’ють і плакати не дадуть”...

Неохоче відпускала княжна Рєпніна свого гостя у це відчайдушне товариство, бо хотіла Шевченка завжди бачити “добрим, чистим і великим”, не розуміючи ні душі поета, ні його духовних страждань, ні потреби хоч на час відволіктися від важких дум, що були такі чорні, як народне горе. І ця опіка, котрою княжна ніби прагнула зробити з Шевченка “лицаря чернечого ордену”, все більше обтяжувала поета.

Ось у Закревських — зовсім інше. Марія Олексіївна сідає за фортепіано, а всі стають кружка — і рветься з вікон у сад якась призабута, але така люба пісня. Або зачнуть суперечки про якийсь із творів Софії Олексіївни, чи про московське панування в Україні, та й звернуть розмову на таку протимосковську стезю, що аби хто підслухав, лиха б не минути. Недарма ж в усій окрузі родину Закревських називали “опозиційною”, вони таких же й приятелів підбирали.

Та найбільше кликали Шевченка у Березову Рудку “аж чорні — голубі очі”, темні брови і стан гнучкий “Ганни вродливої”. А вона, побачивши на порозі жаданого гостя, ніби спалахувала зсередини, і це ще виразніше підкреслювало її незвичайну українську вроду.

Красу Закревської Шевченко намагався увічнити в портреті, що тепер стояв у кімнаті самої Ганни Іванівни. А щоб Платонові Олексійовичу не подати й натяку на якусь підозру, намалював олівцем і його образ. Заодно не зобидив і “мочеморденка”, але рука сама пішла вихилясом і вийшов радше не портрет, а шарж. Проте веселий Віктор Олексійович не образився.

І прикро було, що княжна Варвара його не розуміє, обтяжує своїми клопотами про спокій, дедалі з більшою відразою згадує Віктора Олексійовича і всю родину Закревських. Хоч обоє — Шевченко і Рєпніна — знають, що причина інша, зовсім інша...

О незабутні веселі дні!.. Де ви, за який обрій відкотилися,

якими кіньми вас наздогнати, якою силою повернути? Ні, нічим не повернути. Тільки словом. Віршем...

А одного разу зібралися невеликим товариством у гості на хутір до якихось родичів Закревських. “Час минув непомітно, — згадував потім один з учасників поїздки. — Марія Олексіївна чудово грала Шопена, Софія Олексіївна розповідала цікаві епізоди із колишнього побуту українських панів. Тарас Григорович був веселий і балакучий. Давно вже звечоріло, ми почали збиратися їхати назад. Покоївка повідомила, що знялась хуртовина, нас почали затримувати, але молоді супутниці наші вирішили їхати...”

Тим більше, що дорога знайома, та й недалеко до Березової Рудки — верстов десять.

Доки кучери запрягали двоє саней, Віктор “мочеморденко” випросив у господарів пляшку рому.

— Тарасе Григоровичу, по ковточку на дорогу, щоб кров не остигла, холодно ж як.

— Ні-ні, любий, — цього разу категорично відмовився Шевченко. — Нічна дорога, та ще і в хуртовину, хмільних не любить.

— Дарма... — покрутив пляшку в руках Віктор Олексійович. — А якщо зіб'ємося з путі й до світанку мерзнутимемо десь у кучугурі снігу?

— Цур тобі, — замахали сестри руками, — таке казати перед дорогою.

Та Віктор Олексійович не заспокоївся: дуже вже не хотілось йому рушати в зимову дорогу з холодною кров'ю. Зі словами: “А я таки во славу Бахуса, щоб сном “младенца” проспати всю дорогу” кілька разів приклався до горлечка, а потім ще й ще, доки спорожнив пляшку.

Виїхали двома саньми: у перших Шевченко з жіноцтвом та Афанасьєвим-Чужбинським, у других — Віктор Олексійович з кучером.

— Доброї ночі! — гукнув той до всіх, кучерові звелів їхати слідом і не відставати ні на крок, вмостився зручніше в кожусі та в ряднах, щоб ніде не піддувало, й одразу смачно захропів.

Ще й не виїхали за хутір, як розгулялась така хуртовина, що зразу зникли вогні садиби, де щойно провели кілька прекрасних годин. Підступний низовий вітер зривав сніг, змішував його з тим, що сипав з неба, і закручував таку веремію, що вмить позамітав усі сліди. Хтось було запропонував повертати, але кучер з перших саней заспокоїв: за якісь півгодини будемо в Березовій Рудці.

Коні спершу бігли бадьоро, та швидко стомились і вже ледве рухали сани.

— Збилися з дороги... — нарешті похмуро повідомив кучер. Заходились радитися, що робити, але доброї ради не було, бо ніхто вже не міг знайти дороги ні назад, ні в Березову Рудку.

Тим часом хуртовина, мов знавісніла, то біла болючим холодним шротом в обличчя, то збоку, то раптом штовхала ззаду. Стало холодно — мороз міцнішав, а хуга повидувала з-під одягу все тепло. Зачувши якесь нове виття хурделиці, Ганна Іванівна міцніше притислася до Шевченкового плеча.

— Чи не вовки часом? — наполохано мовила.

— Можливо, — з награною бадьорістю підтримав думку Олександр Афанасьєв-Чужбинський. — Саме в таку пору вони й нишпорять степом.

І тут же пожалів за свою необачність: дами не на жарт переполошилися, почали стурбовано перепитувати, як же захиститися від цих лютих звірів. Шевченко як міг заспокоював, мимоволі згадавши, що кілька вечорів тому, наче на зло, саме про страшні пригоди в степу й розмовляли.

— Покладемося на долю, — якомога бадьоріше сказав він, — а вона змилюється. Кудись-то прибер'ємось.

Кучер нарешті розворушив коней, і вони побігли легким клусом. Куди їхали — ніхто не знав, пильнували тільки, аби сани з Віктором Олексійовичем не відстали і не загубилися.

Нарешті Олександр Степанович не витримав:

— Чи не краще буде, шановні дами, — звертався

завперше до жінок, — пристати до якоїсь копиці сіна, розкласти вогонь, доки сірники не змокрили, та й грітися, аж поки засвітає?

— А заодно й поспіваємо під хурделицю, — аби підняти підупалий дух жінок, докинув Шевченко. — Коли ще трапиться співати у таку погоду?

Проте жінки і слухати не хотіли.

— Ні-ні, — першою запротестувала Марія Олексіївна, — треба їхати. Певно, вже скоро світатиме...

Афанасьєв-Чужбинський зняв шапку, роблячи в ній прихисток від вітру, запалив сірника, витяг годинник.

— А й справді — вже за північ, — здивувався. — А виїхали ж близько сьомої.

— От і прекрасно, — підхопив Шевченко. — Тепер і вовки не страшні, бо після півночі вони втомлюються і теж шукають прихисток.

Товариство збадьорилось, почалися розмови, з кожним словом веселіші, і ось уже Тарас Григорович затягнув “Ой не шуми, луже”, — жінки почали підспівувати.

Та раптом сани так різко зупинилися, що пасажирів ледве не повилітали у сніг сторчкама.

— Ну от, доспівалися, — невдоволено протяг кучер, — тепер доведеться-таки в степу ночувати.

Сани застрягли в наметі, другі, з Віталієм Олексійовичем, ледве не налетіли на них. Затихло відсапування коней та хрумкіт полозків по снігу і ще виразніше стало чути, як по-вовчому завиває хурделиця.

І ніде ані вогника, ані такого бажаного собачого гавкоту, який завжди означає, що люди недалеко.

Чоловіки вибралися із кибитки, провалюючись у снігу, почали смикати її в різні боки, кучер батогом підганяв коней, аж доки вибрюхалися із замету.

Обтрушуючись і зручніше вмощуючись, Олександр Степанович поцікавився:

— Ну як, Тарасе? Ще співатимете?

А той у відповідь:

— *Ой котрі поспішали,
Ті в Січі зимували,
А котрі зоставали,
У степу пропадали...*

Проте пісня не розважила жінок, котрі, здається, знову занепали духом. Тож Шевченко почав римувати жартівливі строфи про хуртовину і вовків, про загублених у снігах подорожан, яких чекає тепло, затишок і пляшка рому. А закінчив весело:

— Козакам і помирати буде легко в товаристві таких милих супутниць...

Довкіл почало сіріти, і котрась із жінок вигукнула з надією:

— Вогник! Погляньте, там вогник!

А незабаром обоє саней зупинилися біля будинку з освітленими вікнами: то був заїжджий двір на поштовій Київській дорозі.

З бадьорістю розбудили Віктора Олексійовича: він здивовано озирався і блимав сонними очима, нічого не розуміючи. Лише коли вже в будинку, за столом, на якому весело закипав самовар, йому розповіли про нічну пригоду, “рицар великого штофу”, як називали Закревського, розсміявся:

— А таки немає у світі нічого блаженнішого від мочемордія. Ви он скільки натерпілися страху, а я прослав, як убитий, — і тут же попросив у господаря горілки...

Дві години, до самого світанку, відігрівалися у корчмі, пригадуючи нічні страхи й жартуючи з них, та співаючи пісень...

— Це ж яке благо: після лютої ночі — отаке раювання! — не вгавав Афанасьєв-Чужбинський. — Приємнішого в моєму житті не було. Повік не забуду!..

Не забув і Тарас Григорович. О, яку б ціну він заплатив, аби з оцих гнітючих одноманітних пісків Косаралу опинитися на захурделеній дорозі до Березової Рудки, у любому товаристві, поруч з “Ганною вродливою”...

Згадка про Ганну Іванівну ще більше згнітила поетове серце. А чи справді згадує вона його отак само, як він її? Може, уже забула прогулянки в старому березоворудському парку, гостини в старенької Волховської, Шопена, що звучить на весь маесток, блукання в зимовому степу, вірші, які їй читав, пісні, які співав...

Слова легко народжувалися у згорьованому серці і в пам'яті, лягаючи на сторінки захаявної книжечки:

*Якби зустрілися ми знову,
 Чи так злякалася б, чи ні?
 Якеє тихеє ти слово
 Тойді б промовила мені?
 Ніякого. І не пізнала б.
 А може б, потім нагадала,
 Сказавши: снилося дурній.
 А я зрадів би, моє диво!
 Моя ти доле чорнобрива!
 Якби побачив, нагадав
 Веселеє та молодеє
 Колишнє лишенько лихеє.
 І зарідав би, зарідав!
 І помоливсь, що не правдивим,
 А сном лукавим розійшлось,
 Слізьми — водою розлилось
 Колишнєє святеє диво!*

“СПАЛАХНУЛА ДАЛЕКА ЗІРНИЦЯ...”

Влітку 1892 р. у Львівській друкарні Наукового Товариства ім. Т.Шевченка у серії “Всесвітні твори” вийшла невелика, всього на 103 сторінки збірка віршів, на титульній сторінці якої значилось: “Книга пісень” Генріха Гейне” у перекладі Лесі Українки і Максима Славінського. Через 11 років, у жовтні 1903 р., коли Лесі Українці залишилося жити всього 10 років, у Львівському видавництві редакції “Літературно-наукового вісника” вийшов ще один томик: “Гейне Г. Атта Троль. Раткліф. Балади. Переклади Лесі Українки й Максима Славінського”.

Хто ця людина, чиє прізвище поставлено поряд з ім'ям геніальної української поетеси?

У травні 1945 р. Прага пахла квітами, що розпустилися, не дивлячись ні на що, і пороховим димом упереміш із паленим металом та пилом битої цегли. З вікон скромного помешкання вулиці На веселій було видно вбрані у першу мерехтливу зелень дерева і дими, що поволі й химерно в'юнилися над руїнами.

Високий, але вже зсутулений під вагою років чоловік довго і мовчки дивився у вікно. Переоране зморшками обличчя із сивими опущеними вусами здавалося незрушним. Вицвілі на вітрах, вигорілі на сонці очі не бачили ні бурхливої весни, що, здавалося, після довгої важкої зими виривалася з усіх шпарин, ні димів ще не погашених пожеж, ні поруйнованих будівель, а вуха не чули пострілів, котрі

то чергами, то поодинці переможно зринали на вулицях Праги.

Він стояв отак біля вікна і вчора, і позавчора, — з того дня, коли червоні вигнали німців з Праги і можна було безбоязно розсунути штори, котрі тривалий час відгороджували квартиру від того, що діється на вулицях міста.

— Що ти бачиш? — долинув з кутка кімнати, де лежала хвора дружина, її кволий голос.

— Все те саме, Маріє... — поволі відповів, і тиша знову зависла в кімнаті.

З тієї години, коли Радянська Армія визволила Прагу, вони жили лише чеканням, в якому, немов у баговинні, зав'язли всі інші думки: коли придуть за ним? Що це станеться, він знав точно, як і те, що після ранку неодмінно настане день, а після вечора — ніч. Але минули день за днем, ось уже й травень закінчується, а про нього не згадують. Часом примарною тінню спурхувала надія: а може, справді забули? Кому він потрібен у його 77 років — старий, німецький? Хто в цьому світі його ще пам'ятає?.. І тоді, збадьорений проблиском надії, він сідав за стіл, де лежали, розкидані у творчому безладі, томики улюблених з юності Гейне, Гауптмана, Гюго, Байрона, і схилявся над чистим аркушем.

Всі роки фашистської окупації він провів за перекладами західноєвропейських поетів на рідну мову. Подумки невесело всміхався: життя робило останнє коло, повернувшись до того, з чого почав. Перші поетичні переклади він зробив з "Книги пісень" Гейне ще в далекій юності, понад півстоліття тому, тепер до цього поета знову повернуло колесо життя. Він ніколи не думав, чи комусь знадобляться його теперішні переклади, та це вже було не так і важливо, просто не міг сидіти, склавши руки, і чекати кінця.

За весь час господарювання фашистів у Празі його потривожили лише двічі: десь, уже й призабув, наприкінці 1939 чи на початку 1940 року викликали до Празького відділення гестапо. За столом начальника відділу, куди його провели, сидів чоловік із схожими на фіурерові

вусиками, і гість подумав: “Вони всі мавпують свого вождя — це до добра не приведе”. Господар кабінету люб’язно усміхнувся і мовив чисто по-українськи:

— Пане професоре, я радий, що знову зустрілися, — і, вказавши на місце за приставним столиком, відрекомендувався: — Начальник відділу Гойда.

Славінський ворухнув бровами:

— Не пригадую, де ми могли бачитися... — хоча тут же відкинув цю думку. Може, той слухав якусь із лекцій, читаних ним у Празі, а чи і в Парижі, куди Славінського тричі запрошували з доповіддю “Національно-державна проблема в СРСР”. Пам’ятається, на одній з них, у залі Географічного товариства, був присутній навіть Керенський. У тій доповіді професор розповідав про нечуваний терор у СРСР в 1937 році, про винищення українців, переконував, що розв’язати національну проблему в Радянському Союзі можна тільки єдиним шляхом — відділивши від Росії національні республіки і встановивши в них свою владу.

— Так, пане професоре, ви зі мною не знайомі, — розважливо вів далі господар кабінету, — але мені досить того, що ми думаємо однаково. Чи ви не гадаєте, що настає час для здійснення ваших ідей?

У нього мало не вихопилося: “З допомогою німців?” Але він змовчав. Адже розмова могла набрати небажаного спрямування. Режим, який встановлював Гітлер, йому здавався не кращий за той, що вже встановив Сталін. І хоч як він ненавидів отого вусатого вождя, що терзав його Україну, це зовсім не означало, що він хотів, аби її додушив інший — дрібновусий. Для професора зразком демократії була Англія, проте і в ній він почав розчаровуватися з того часу, коли вона разом з Францією кинула Гітлеру на розорення Чехословаччину. Державу, що стала для нього другою батьківщиною ще з 1919 року, відколи уряд УНР послав його в Прагу на чолі української місії.

— Чим же ви тепер займаєтеся, пане професоре? — Гойда поволі підводив розмову до головного.

— Тим, що і в юності, — перекладаю західних поетів, — коротко відповів Славінський. — Радше для себе, аби зберегти здатність мислити.

— Сподіваюсь, ви мали час прочитати і працю фюрера “Майн кампф”, хоч це, звісно, не поезія? Якої ви думки про теорію фашизму? — напрямки спитав Гойда.

Від самого початку розмови професор не мав сумніву, навіщо його сюди запросили. Цей Гойда має його за спільника в боротьбі проти більшовизму, Радянського Союзу і за самостійну Україну. Так, він, Славінський, проти більшовизму і за вирішення національного питання в СРСР шляхом відокремлення України й інших республік. Але, даруйте, аж ніяк не з допомогою Гітлера. Один раз уже помилилися, запросивши в 1919 році в Україну німців, і що з того вийшло? Українська партія соціалістів-федералістів (УПСФ), до якої тоді входив Славінський, закликала німців в Україну, сподіваючись, що вони допоможуть їй зберегти окремішність від більшовицької Росії. Але скоро настало розчарування, і УПСФ, разом з іншими, об'єднаними в Українську національну спілку партіями, підняли повстання і скинули уряд гетьмана Скоропадського, який підтримували німці.

— Пане Гойда... — почав Славінський, роздумуючи, як же не насторожити земляка своєю відповіддю. Він добре знав практику диктаторів: хто не з нами, той проти нас. І більше зайдам не вірив. Опікшись на молоці, дмухатимеш і на воду. — У моєму віці важко погодитися з такою теорією, — нарешті відповів професор. — Адже тоді мені довелося багато б чого переглянути у своєму житті, а для цього вже немає ні сил, ні часу.

— Ну що ж, — напродиво легко погодився Гойда. — Ваше право. Але вірю: це не означає, що ви словом чи ділом чинитимете шкоду німцям! — і, не давши гостеві висловити свою думку, Гойда швидко проговорив: — Суворо вас попереджаю: якщо ви своє неприйняття теорії фашизму хоч якось проявите, з вами розмовлятимуть зовсім інакше. Я вас дуже поважаю, аби не застерегти від помилок.

На закінчення начальник відділу сказав:

— У вас нині багато часу для роздумів. Тож поміркуйте і над таким: німці дозволили українським емігрантам вступати лише до двох організацій — Українського національного об'єднання та Німецької української громади. Всі інші заборонені.

“Оце така свобода, що несуть німці...” — промайнуло в думці, проте вголос Славінський мовив:

— Я вже дуже старий, тож до жодної вступати не планую.

На цьому й розпрощалися. Професор радів, що його легко залишили у спокої, хоча й розумів можливу підступність такої лояльності з боку пана Гойди.

І справді, десь через три тижні його знову запросили в той же кабінет, і той же Гойда задав ті самі запитання, на які одержав такі ж, як і минулого разу, відповіді. Професор так і не зрозумів, чи начальник відділу забув про попередню розмову, чи хотів переконатися, що Славінський не передумав.

Більше його ніхто не чіпав. Складалося враження, що про нього забули друзі й однодумці-вигнанці, забула і окупаційна влада, що його карта назавжди випала з гри, яка називається життям. Він не шкодував за цим. Все, що мав зробити, зробив, що мав сказати, сказав. Окрім єдиного, з чого починав життя, — поезії. О, як натхненно вони працювали з Лесею над перекладами Гейне, як чекали зі Львова перші примірники книжки, котра ще запаморочливо пахла друкарською фарбою! Як боявся показати співавторові по перекладах перші власні вірші, адже вона свої надрукувала ще в 13 років, а до нього поезія прийшла разом із знайомством і... навіщо тепер ховатися від себе? — першим коханням до цієї хворої тілом, але мужньої духом дівчини... А потім... потім його захопили інші справи... політика... публіцистика... українська незалежність 1919 року, котра тривала значно коротше, ніж її виборювали... Уряд Скоропадського, Директорія, УНР, еміграція, Прага... Для поезії не залишалось часу, натхненниця була

вже далеко, тож, окрім тих спільних перекладів з Гейне, навіть маленької власної збірки так і не видав. А поетичний голос дівчини, яку кохав і з якою розвела доля, уже піднявся так високо, що сам Іван Франко назвав його єдиним чоловічим у поезії...

Життя давно остудило натхнення, і після кількох невдалих спроб він кинув своє власне віршування, зате, безвиїзно залишаючись в окупованій німцями Празі, накупив книжок відомих поетів, аби знову випробувати себе на перекладах.

Тим і займався, намагаючись не думати, що діється у світі, але серце щоразу щеміло, коли газети і радіо приносили нові вісті про наступ фашизму. Мюнхенська зрада демократії, на яку пішли Англія і Франція, кинувши Чехословаччину під ноги Гітлеру, розпалювала завойовницькі апетити недавнього сталінового друга, і він напав на СРСР. Сталося те, в чому Славінський не сумнівався: двом звірам важко вжитися в одному барлозі. Але напад на “тюрму народів” не обрадував професора. Немає чого радіти, коли один звір нападає на іншого, тим паче, якщо під ногами в них опиняється рідна Україна.

Та дарма Славінський сподівався, що шмалькі вітри історії обминуть його оселю на околичній празькій вулиці. 1942 року, коли війська фюрера вогнем і кров'ю вже пройшли по Україні, він раптом одержав листа з Варшави від Андрія Лівіцького.

Вони були знайомі давно, але найближче їхні шляхи зійшлися в уряді УНР 1919 року: з квітня того року Лівіцький займав посаду заступника голови уряду Української Народної Республіки і міністра юстиції, а з серпня керував ще й міністерством закордонних справ. У той час більшовицька Росія виганяла з України її власний уряд, і було зрозуміло, що проти такої розгнужданої сили молода республіка не вистоїть, тож постало питання звернутися за допомогою до західних держав. Треба було переконати їх у необхідності скоріше визнати УНР і допомогти їй вижити. Ось тоді Славінського було

призначено главою дипломатичної місії УНР у Празі, куди він і відбув 19 січня 1919 року. Для знесиленої Української держави настали важкі часи. Врятувати її могло тільки визнання країн Європи, проти яких не ризикнули б воювати більшовики.

Жереб на Славінського випав не випадково: він знав слов'янські мови і міг вести переговори без сторонніх, що дуже важливо, але головне — ще в 1911 році зустрічався в Петербурзі з професором Празького університету Томашем Масариком, який не раз приїздив у Росію, той навіть відвідував Славінського у його помешканні, куди господар запрошував тогочасних українських діячів. Гість із Праги вивчав настрої молоді української інтелігенції. Отож Славінському легше буде порозумітися з главою Чехословаччини Масариком — тим самим петербурзьким гостем з Праги...

Перед поїздкою на чолі місії у Прагу Славінського запросив на розмову Петлюра. Симон Васильович не приховував свого занепокоєння.

— Ви повинні якомога краще виконати завдання, яке покладається на вашу місію, — говорив він. — Використайте своє знайомство з Масариком, попросіть, щоб познайомив з міністром закордонних справ Бенешом. Звичайно, найкращим результатом вашої роботи було б визнання Чехословаччиною УНР як самостійної держави. Але тішити себе, що пощастить це зробити, не варто: ця невелика країна має таку ж невелику вагу в європейській політиці. Проте добитися, аби Чехословаччина допомогла нам зброєю, провіантом, ви мусите. На території країни багато військовополонених українців, спробуйте створити з них загони і підсилити ними війська Директорії. Старайтеся підписати з Масариком якомога більше угод, які б прямо чи опосередковано працювали проти більшовицької Росії. Вам належить також налагодити і підтримувати стосунки з дипломатами інших держав, що перебувають у Празі, розкажіть їм, за що ми боремося і чого прагне УНР. Мусите зв'язуватися з нашими

полоненими в столицях Європи, інформувати їх про всі події в Україні, націлювати на ті завдання, які й самі маєте. Ви мусите глибоко усвідомити, що кожен ваш успіх як посла УНР продовжить життя нашої держави. Інакше...

Що означало “інакше”, Славінський розумів, тому негайно виїхав з Києва до Праги.

Тільки-но місія УНР прибула до чехословацької столиці, його запросили в резиденцію глави держави.

Йдучи назустріч з простягнутою для вітання рукою, президент Масарик люб’язно казав:

— Чи думали ми, пане Славінський, зустрічаючись у вашій квартирі в Петербурзі, що наступна буде у Празі?

— А чи думав я, друже Томаше, коли ми так гаряче дискутували у мене за чаєм, що зустрінуся вже з президентом Чехословаччини? — в тон відповів гість.

Вони обнялися, злегка поплескали один одного по плечах. Секретар президента з несподіванки округлив очі: що за панібратство?

— Ми розуміємо клопоти вашої держави, — одразу перейшов до справи господар, коли вони сіли за стіл. — Але така доля малих республік, які опиняються на жорнах між великими. Провідні європейські країни Англія, Франція, Німеччина й інші явно не хочуть, аби на карті Європи з’явилась ще одна держава — Україна.

— Вона вже є, це факт, — м’яко перебив голова місії. — Вона спромоглася вигнати німців, і тепер, спливаючи кров’ю, борониться від більшовицької Росії. Допмагаючи УНР, кожна держава допоможе й собі, відвернувши прихід і до неї влади більшовиків.

Видно було, як непросто вести Масарикові цю розмову з людиною, болі якої добре розумів. Як і те, що мало чим зможе зарадити. Окрім співчуття.

— Пане Славінський, хіба Україна не переконалась, вже раз запросивши німців, що на чужій силі довго не втримаєшся?

— Переконалась. Бо забула слова нашого генія Шевченка: у своїй хаті своя й правда, і сила, і воля.

Довелося все починати спочатку, піднявши повстання проти німців і гетьмана Скоропадського.

— Коли не помиляюся, ви теж були в уряді гетьмана? — ледь примружив очі президент Масарик.

— Не помиляєтеся... — Славінський знав, що той неодмінно про це запитає. Його праця в уряді гетьмана Скоропадського набула чималого розголосу. Адже значною мірою саме завдяки Славінському Скоропадський зрікся своєї влади, тож і не було великої кривавої бійні українців з українцями.

Власне, з цього й почалася в Україні державницька діяльність Максима Славінського. До того він був відомий як український діяч у Петербурзі. Саме до нього звернувся після утворення Тимчасового уряду його глава Керенський, з яким Славінський був знайомий раніше, з пропозицією увійти в його кабінет у ранзі міністра і стати головою Особливої наради з розробки обласної реформи. Після перемоги Лютневої революції піднеслися духом різні нації, підкорені Російською імперією, мріючи про свою автономію у межах Росії. За завданням Керенського Славінський мав вивчати настрої деяких національних районів щодо автономії, розробити і подати проект майбутньої федеративної російської держави. Проте не встиг: Тимчасовий уряд послав Славінського на З'їзд народів Росії, скликаний Центральною Радою у Києві. У привітанні делегатам він чітко проголосив своє кредо: “У наш час не повинно бути централізму й поділу на державні і недержавні народи, а всі вони мають бути державними”.

У перерві почесний голова з'їзду Михайло Грушевський підійшов до Славінського, міцно потиснув руку і сказав: “Дякую за ваші слова. Не забув, що ви їх привезли з російської столиці. Як такі люди, як ви, тепер потрібні тут, у Києві!”

Славінський тільки руками розвів: “У Росії теж є де прикласти сили задля української справи”.

І то так: незабаром Славінський став представником Центральної Ради в Тимчасовому уряді.

Гасла жовтневого перевороту 1917 р. його обманули. Коли більшовики проголосили право націй на самовизначення, аж до самостійності республік, що входили до Російської імперії, Славінський захопився ідеєю створення в Україні незалежної демократичної держави. Та вже навесні 1918 р. у Петербурзі почалося полювання на “націоналістів”, і він зрозумів, що не тут вирішується доля України, а на її теренах. До того ж, залишатися в Петербурзі небезпечно, адже міг легко опинитися під нещадним більшовицьким червоним колесом. Отож кинув усе, рятуючись від смерті, і прибув до Києва. Під час першої ж розмови з давнім знайомим Михайлом Грушевським, який у Києві очолював незалежну Центральну раду, Славінський “порадував”, що повернувся в Київ не політикою займатися, а літературою, адже й так втратив багато часу: після двох спільних з Лесею Українкою збірок перекладів з Гейне нічого не видав, не написав жодного вірша. Грушевський сумовито мовив:

— Любий друже, я теж хотів би займатися моєю улюбленою історією, але нині Україна вимагає від нас іншого. Гадаю, тут ви це швидко зрозумієте.

Та минув час, Центральну Раду замінив гетьманат, і незабаром Славінського запросили в уряд Скоропадського радником міністра закордонних справ. За дорученням гетьмана та ще з одним радником — Олександром Шульгіним — довелося разом із радянськими представниками встановлювати кордон між Україною і Росією. Щоправда, російська та українська делегації не дійшли згоди, і росіяни демонстративно виїхали геть. Згодом Славінський готував договір гетьмана з генералом Красновим щодо кордону на Дону і захисту прав українців на підвладній генералу території, а донців — не терені України.

Проте німці, а за ними й гетьман Скоропадський, дуже скоро втратили в населення довіру, і для боротьби з ними українські партії утворили на чолі з Володимиром Винниченком Українську національну спілку, яка й повела агітацію

проти гетьмана, вимагаючи від нього добровільно передати владу Центральній Раді. Тоді знову згадали про Славінського та довір'я, з яким до нього ставився Скоропадський. Максима Антоновича та ще кількох міністрів було введено в гетьманський уряд Лизогуба, аби вони зсередини підготували відставку гетьмана. Їхня робота не минула дарма, і врешті-решт гетьман вирішив зректися влади. Проте Рада міністрів не погодилась з цим, і противникам гетьманату довелося готувати збройне повстання. Винниченко і Петлюра виїхали до Білої Церкви, аби звідти почати наступ на Київ. 14 грудня, коли галицькі Січові стрільці, розбивши гетьманські війська під Мотовилівкою, відкрили шлях на Київ, відбулася остання зустріч Славінського із Скоропадським. Розуміючи, що на німецьких штиках проти волі свого народу не утриматися, Скоропадський готовий був віддати владу. Текст заготовленого ще раніше зречення він дав переглянути Славінському.

— Виправте так, аби задовольнити вимоги тих, хто не хоче моєї влади, — попросив він. А через кілька хвилин, коли Славінський переглянув текст, гетьман, не читаючи, підписав.

— Можете публікувати, — сказав приречено.

— Дозвольте зачитати, аби не виявилось двозначностей, — попросив Максим Антонович.

— Я вже нічого не забороняю і не дозволяю, — похмуро відповів Скоропадський.

Славінський прочитав:

— “Я, гетьман усієї України, на протязі семи з половиною місяців прикладав усіх моїх сил, щоб вивести край з того важкого становища, в якому він перебуває. Бог не дав мені сил справитись із цим завданням, і нині я, з огляду на умови, які тепер склалися, керуючись виключно добром України, відмовляюся від влади”.

Скоропадський мовчав. Схоже, він чекав бодай одного доброго слова про свою коротку діяльність від тих, хто приходив на заміну біля керма держави.

— Сподіваюся, пане Славінський, ви, працюючи в моєму уряді, мали нагоду переконатися у моїй добрій волі і

відданості українській державності, — нарешті сказав тепер уже колишній гетьман. — Бог свідок, не тільки моя вина в тому, що сталося...

— У вашій щирості я не сумнівався ніколи, ви справді хотіли блага нашій Україні, — кивнув Славінський. — Але благо для народу і ненависть того ж народу до німців — несумісні.

— Можливо... можливо, й так... Та лише історія скаже про мій час усю правду. Як і про вас. У єдиному не майте сумніву: я всіма силами прагнув відвернути війну українців з українцями напередодні великої війни за Україну червоних москалів з білими. А така війна буде. Нам потрібна консолідація і внутрішнє замирення, а не громадянський розбрат і боротьба за інтереси різних політичних груп. Вони ведуть до загину. А тепер я мушу негайно покинути Київ.

Війська Петлюри і Винниченка вже вступали в столицю...

Може, Славінський і забув би ту розмову, якби слова гетьмана не справдилися. Через короткий час уряд УНР опинився практично без своєї території і Славінському довелося їхати за кордон шукати підмогу на чолі дипломатичної місії.

І от він у Празі...

— Так, — після невеликого мовчання повів глава місії, — на чужій силі власної незалежності не побудуєш. Але й самотужки сьогодні Україна проти більшовицької Росії не вистоїть. Україні потрібне визнання європейських держав, і тоді Росія не зважиться завойовувати її силою.

— Любий друже, єдине, що можу вам пообіцяти: наша незалежна, але теж, на жаль, малосильна у військовому значенні республіка визнає УНР фактично. Юридично цього зробити не можемо. Лише після того, як Ліга націй або Антанта підтримає Україну. Ми живемо у жорстокому світі, а я перш за все маю дбати про свою країну.

— Ми обидва добре уявляємо, що цього не станеться, — зітхнув Славінський, і Масарик згідливо кивнув.

— Антанті ближча єдина і неділима Росія, ніж самостійна Україна, — продовжив президент, задоволений, що гість його розуміє. — І ми, певна річ, не можемо піти

всупереч цьому. Ну, а коли станеться так, що Антанта вирішить допомагати вам у боротьбі за самостійність, тоді й Чехословаччина з радістю приєднається.

На цьому й попрощалися.

Нічого втішного не обіцяла і розмова з міністром закордонних справ Чехословаччини Бенешом, якому президент Масарик відрекомендував Славінського як давнього петербурзького знайомого.

Незабаром у дипломатичних депешах, котрі з чималими пригодами прибували з Праги в Україну, на ім'я міністра закордонних справ Андрія Лівницького, Славінський сповіщав про нелегкі переговори з чехословацькими урядовцями і про те, що відчутної допомоги політичної або військової від цієї держави сподіватися не варто. Йому ж наказували продовжувати роботу, зокрема поклопотатися про допомогу тисячам українських військовополонених, що опинилися в Чехословаччині.

На початку вересня 1919 року від уряду УНР, що перебував, витіснений більшовиками з Києва, вже у Кам'янці-Подільському, Славінський одержав розпорядження залишити Прагу й повернутися в Україну, оскільки його призначено міністром закордонних справ, а попередник на цій посаді Андрій Лівницький мав виїхати до Варшави як голова дипломатичної місії у Польщі.

Але залишити Прагу Славінський не встиг: УНР під тиском більшовицької Росії незабаром втратила всю свою територію і її уряд теж опинився за кордоном...

І ось Лівницький знову згадав колишнього колегу. Коли гітлерівські війська вже підминали під колеса своїх танків територію Радянської України, в українській еміграції поширилась думка про можливість відновлення самостійності і повернення уряду УНР на рідні терени.

В одному з листів, одержаному з Варшави, Лівницький писав, що настає час відновити діяльність уряду УНР. Такої ж думки був і Славінський, сам про це якось натякав у листі до пана Андрія: мовляв, обставини вимагають активізувати діяльність уряду, яка після початку Другої

світової війни та через втрати старих кадрів почала занепадати. Але як це зробити? Як впливало з листа Лівницького, той хоче покласти на німців. Знову на німців? Це настільки насторожило Славінського, що він мусив відповісти: ви, добродію, знаєте про мою орієнтацію — на гітлерівську Німеччину в українських справах поклатися не можу. А відтак не можу брати участі і в роботі уряду.

На тому листування припинилося. Можливо, Лівницького образила та відмова, можливо, боявся про такі речі писати — часи наставали непевні й жорстокі.

Більше ніхто з еміграції з жодними пропозиціями не звертався, тож на кілька років він ніби випав з українського емігрантського життя, з єдиною втіхою, як колись у молодості, віддаючись перекладові західноєвропейських поетів на рідну мову.

Часом, заглибившись у пошуки відповідного слова чи образу, згадував, як легко це колись робила Леся, дивуючи його силою таланту у кволому, змученому туберкульозом тілі.

О, як давно, як немислимо давно це було: квартира Косачів у Києві на Стрілецькій, стіл із самоваром, в якому остигав окріп, бо гості були зайняті іншим — читали вірші Лесиній матері Ользі Петрівні, чекаючи, як вона оцінить — похвалить чи покритикує?

А тепер хіба що дружині й може прочитати нарешті знайдені образ чи слово, вдале порівняння, але Марія Федорівна не завжди уважно слухає. Ті самі болі, що передчасно, у 42 роки, звели в могилу Лесю Українку, не дають спокою і їй, і нічим зарадити не можна.

“Як і мої переклади, я вже теж нікому не потрібний...” — часом думав скрушно. Та водночас і ніби зі втіхою: ось уже котрий день, як Прагу визволила Радянська Армія, а по нього ніхто не приходять. Всі забули — друзі і вороги... Та коли невідомість гнітила душу й відбирала волю, гнівався: невже ж я нічого путнього в житті не зробив, що більшовики вже й не цікавляться мною?

Проте сумніватися, що до нього не прийдуть, довго не

міг. Він знав: більшовики нікому нічого не прощають, а мацаки НКВД такі довгі, що дістануть повсюди. Не простили Петлюрі, рукою агента розстріляли його на вулиці Парижа, не простили Грушевському, виманивши з еміграції в Київ, а потім виславши в Москву, де той підірвав своє здоров'я і загадково помер у Кисловодську в лікарні...

Звичайно, своєї скромної діяльності він не порівнював з тим, що зробили для самоусвідомлення української нації ці мужі національного духу, але для НКВД були ворогами й ті, хто бодай зустрічався з Петлюрою чи Грушевським. А він, Славінський, працював міністром в уряді Української держави гетьмана Павла Скоропадського, в уряді УНР разом з Петлюрою, закликав на допомогу знекровленій Україні західні держави, розвінчував тоталітарну політику СРСР... Ні, такого не забувають. І не прощають...

Вранці 27 травня до квартири вимогливо постукали. У серце кольнуло: ну от... Дружина наполоханими очима глянула на нього з ліжка:

— Рано чи пізно це мало статися... — тихо мовив Славінський і, перш ніж відчинити непроханим гостям, заходився акуратно складати книжки і помережені перекладами сторінки. Знав: до них уже не повернеться. Звідти, куди його рано чи пізно заберуть, ніхто не повертається.

— Наберися мужності, люба, очевидно, на якийсь час я змушений буду тебе залишити.

Він знав, що каже неправду, але так у складних обставинах чинять усі.

У відчинені двері швидко увійшли двоє у військовій формі. Коротко окинувши скромне помешкання, обидва зупинили очі на господареві.

— Славінський Максим Антонович? — не стільки запитав, як ствердив один з прибулих, зазирнувши у фотознімок, якого витяг з кишені.

— Так, панове... — злегка тремтячим від хвилювання старечим голосом відповів господар. — Але спершу годилося б назвати себе.

— “Смерш”! — коротко вистрелив знайоме слово другий. — Вам це про щось говорить?

— Так... звичайно... Смерть шпіонам... Хто ж тепер про це не знає... Але даруйте — у мої роки цим займатися смішно... І взагалі, я все життя був противником режиму Гітлера...

— Може, ви заявите, — глузливо перебив другий прибулець, — що підпільно воювали проти нього? Тепер усі зрадники про це твердять. Розберемося. Збирайтеся, та скоріше.

— Принаймні, ви мусите повідомити, за що мене арештовуєте. У мене хвора дружина, вона має бути певна, що я скоро повернуся, — наполягав Максим Антонович.

— Повідомити причину затримання — наш обов’язок, піклуватися про вашу дружину — ваш. Будь ласка, послухайте уважно.

Перший з прийшлих витяг з кишені аркуш, прочитав: “З 1919 до 1923 року М.А.Славінський був головою дипломатичної місії петлюрівського українського уряду так званої Директорії у Чехословаччині”. Це ви?

— Так, я — Славінський Максим Антонович.

— На підставі статті сотої кримінально-процесуального кодексу РРФСР громадянин Славінський затримується для з’ясування особи. Поїхали!

Куди його привезли, професор не знав: віконця легковика були завішені. Так само були затемнені й вікна кімнати, де почалися допити. Вів їх по кілька годин підряд начальник першого відділу “Смерш” четвертої танкової армії гвардії капітан Минаєв.

Остання благенька надія, що пощастить вийти з цієї кімнати, згасла вже під час першого допиту, коли капітан запитав:

— На що ж ви сподівались, коли залишалися на території, визволеній Радянською Армією? Багато ваших однодумців кинулися за порятунком до союзників. Ви ж навіть не змінили адреси свого помешкання. Тільки не запевняйте, що надто старі, аби втікати, — у союзників опинялися й набагато старіші віком.

— Ні, я цього твердити не буду. Я усвідомлював, що мене можуть арештувати і судити. Але для мене це було краще, ніж тікати з німцями. Я змушений був терпіти їхній режим, але ніколи не був до нього лояльним, тож і не хотів, щоб мене вважали німецьким прислужником. Я цього не заслужив.

— Але у вас, громадянине Славінський, є інші заслуги. Ви про них самі розкажете, чи дещо нагадати? — Почекавши якусь мить, капітан продовжив: — Що ж, почнемо з самого початку. Ви, Славінський Максим Антонович, народилися 1868 року у місті Ставище тодішньої Київської губернії, селянин за походженням, за національністю українець, маєте вищу освіту, за професією літератор-публіцист, колишній прапорщик царської армії. Нині громадянства не маєте. Свою діяльність, що згодом привела вас у табір запеклих ворогів більшовицького ладу і Радянської України, ви розпочали в Києві 1888 р. у так званих радикально-демократичних гуртках, які гуртувалися навколо професора-націоналіста Антоновича. Ви не забули про це?..

Чи не забув?.. Той рік ознаменувався для студента Київського університету, як називали його приятелі — Макса Славінського кількома пам'ятними подіями. По-перше, йому виповнилося 20 років; по-друге, рівно десять з них, відтоді, як приїхав із Ставищ поступати в гімназію, мешкає в Києві; по-третє, того року у галицькому журналі “Зоря” опублікував свої перші вірші, і, нарешті, познайомився з Володимиром Антоновичем — професором історії університету, видатним громадсько-політичним діячем, навколо якого в Києві кілька десятиліть оберталось все свідоме українство.

Часом згадуючи ті давні події, Макс не міг визначити, яка ж головніша — та, що вперше побачив свої вірші опублікованими, чи зустріч з Антоновичем. Може, саме Володимир Боніфатійович найбільше спричинився до того, яку життєву дорогу обрав собі Славінський. Бути учнем такої людини — щастя. Мати нагоду, яка трапилась: цілий

рік жив із вченим у його квартирі, під одним дахом — подвійне щастя. Все своє подальше життя Славінський пишався тим, що доля наблизилася йому, може, до найбільшого українця післяшевченківської доби. Він відвідував не тільки легальні, а й усі нелегальні доповіді і лекції професора, читав рекомендовані ним книжки, інколи навіть сперечався з ним і ніколи не відчував насмішки чи тиску його великого авторитету.

Професор теж любив свого завзятого учня і сподівався, що той стане відомим у науці.

Яке ж було його розчарування, коли, закінчивши університетські студії, Макс обрав для подальшої праці не науку, а журналістику та літературу. Уперше професор розгнівався на свого улюбленця:

— Я чекав від вас іншого! Ви подавали такі надії. Мені шкода своїх зусиль, що витратив на вас.

— Пане професоре, але ж саме завдяки їм я обрав журналістику. Ви зробили мене свідомим українцем, тож я обираю собі ту працю, яка допоможе й іншим стати такими. Я вже не можу спокійно дивитися на те, що в Києві тільки кілька родин підтримують українську справу, що заборонена наша мова, і свої вірші я змушений друкувати у Львові, а не в Києві.

Професор замислився. І несподівано похвалив:

— Ви мене переконали: обставинам часу й вашому темпераменту такий вибір відповідає більше, ніж щось інше. Дай вам, Боже, успіху на вашій дорозі, і нехай вона вас приведе й до політики, бо нам, українцям, чесні політики невдовзі будуть дуже потрібні.

Ці пророчі слова Славінський згадав далеко пізніше, коли в Києві справді почали одна за одною народжуватися політичні українські партії — народницькі, радикальні, демократичні, соціалістичні. Але замість того, щоб об'єднатися в ім'я української справи, вони дискутували, сперечалися, гризлися. Саме тоді Михайло Грушевський, відчувши спалах національних інтересів, переїхав з Петербурга до Києва і намагався об'єднати різні українські

партії в одну потугу. На збори він запросив українських політиків до себе на квартиру, що була в невеликому дерев'яному будиночку в глибині двору на розі Караваївської та Тарасівської вулиць. Прийшли молоді, а із старших — лише Антонович, шістдесятирічний керівник Київської Старої громади.

Мовчки прослухавши всю дискусію, коли представники різних партій тягли ковдру на себе, боронячи тезу: “Дороги в нас різні, мета одна”, — насамкінець слово взяв Антонович. Дивлячись на змужнілого, з великою чорною бородою, свого колишнього учня Макса, сказав:

— Слава Богу, і мені довелося дожити до того часу, коли в Україні виникають політичні партії. Я довго того чекав, і от дочекався-таки. Шкода, що я вже застарий, аби бути разом з вами, тож стоятиму збоку і поглядатиму на своїх онуків, а коли буде на те ваша воля, то й пораду інколи даватиму. А тепер здоровлю вас іменем батьків ваших та їхньою рукою від щирого серця вас на подальшу путь благословляю.

Слухаючи старого вчителя, Славінський був певний, що той думає і про нього, згадує їхні розмови й безпосередньо його благословляє на боротьбу за Україну.

Востаннє вони зустрілися за кілька місяців до смерті Антоновича. Приїжджаючи з Петербурга, де тоді жив, у Київ, колишній учень неодмінно відвідував свого вчителя.

Цього разу застав його у ліжку слабкого і немічного. Відчувалося, що дні його на Божих терезах зважені. Він навіть розмовляв тихо і неохоче, ніби беріг сили. Та враз пожвавівшав, коли гість почав розповідати про революційні події 1905-1907 років.

— Ніякої революції ми не пережили! — твердо сказав Антонович і звівся на лікоть, ніби приготувався до гарячої дискусії. — Був лише бунт, який нічого, крім руїн, після себе не залишає. Ота революція, про яку ви розказуєте, тільки натяк на те, що може статися через десяток літ. Прийде ще раз не революція, а новий бунт. Але не такий нікчемний, а страшний, коли буде винищено все, що можна

винищити: шляхту, купецтво, духовенство, інтелігенцію, а самого царя в калюжі втоплять. Розграбують усі багатства, переріжуть коней і корів, а про людей нема що й казати. А найбільше постраждає Україна, бо наш край багатий, а в москвинів очі завидющі. Загинуть сотні тисяч, а може, й мільйони українців, міста будуть зруйновані, села спалені, сади вирубані, поля бур'яном заростуть.

Помітивши, як суворішає погляд Максима, хворий заспокоїв:

— Але ви не лякайтеся, це все перейде й минеться, бо наш народ — з доброго коріння, виживе. Як пережив нашу Велику Руїну, переживе і те страхіття, що насувається. І знову постануть з руїн наші міста і “веселії села”, заколоситься пшениця на полях. Тому я за Україну не боюся. Не бійтеся і ви. Хоч що б там з нею сталося за ближчих часів, майбутнє її променисте.

Скільки разів у житті Славінський згадував віщі слова свого вчителя! Згадував, коли більшовики розтоптали суверенність України, втягнувши її у нову імперію, і під час братовбивчої громадянської війни, згадував, коли різні національні сили не тільки губили спільну дорогу, а й спільну мету, і два страшні голодомори, репресії, що винищили цвіт нації, нагадували йому слова Антоновича. Справді, не сотні — мільйони українців полягли. Але променисте майбутнє не приходило...

І знову — та сама напівтемна кімната, той самий капітан Минаєв, ті самі запитання:

— Якщо ви визнаєте себе громадянином Славінським М.А., ви маєте нам розповісти все і про свою діяльність. Чому ви цього не хочете? Адже щире визнання своїх злочинів веде до пом'якшення кари. Що ви робили до того, коли свідомо приєдналися до злочинних гуртків?

— Пане слідчий, гадаю, що перш ніж вимагати від мене якихось показань, ви мусили б пред'явити ордер на арешт.

Минаєв глузливо розтягнув губи у посмішці:

— Війна диктує свої правила, відмінні від тих, яких вас

навчили старі буржуазні професори. Тож вибачайте нам деякі порушення процедури. Вас затримано для з'ясування особи, от і сприяйте цьому процесові. Так де те болото, з якого ви вперше ковтнули отруйних націоналістичних ідей?..

А й справді, звідки початки його українства? Може, воно почалося з того, коли недавній ставищенський сільський хлопець, опинившись у Києві, відчув, що зрусифіковане місто з кожним днем і місяцем витрує в ньому українця? Сторіччя попереднього національного гноблення давалися знаки, тож так мало доводилося йому чути в Києві рідну мову. Ще й не усвідомлюючи цього, мимоволі потягнувся до тих, хто говорив, як і він, по-українськи, з ким легше було порозумітися. Він відчував з цими людьми внутрішню спорідненість, адже вони не тільки шанобливо ставилися до мови батьків, а й ішли всупереч забороні друкування українською книжок, газет, виступів не тільки публічних, а й приватних. На шляху української мови стояв царський указ 1876 року про заборону не лише письмової, а й усної української мови, і тільки мужні переступали через нього.

“Тодішній Київ, — через багато років писатиме Максим Славінський у “Споминах з минулих літ”, — був уже двомовний”.

Але російська в устах міщан звучала так жахливо, що приїжджі з великих російських міст її не розуміли. Якось до Антоновича завітав колега — історик з Москви. Наслухавшись, як розмовляють у Києві, він звернувся до приятеля: “Володимире Боніфатійовичу, розтлумачте мені, якою мовою тут розмовляють: “русскою” чи “малорусскою?” Мудрий Антонович скрушно похитав головою: “Тепер у Києві не говорять ні “русскою”, ні “малорусскою”, а говорять “мало по-русски”.

І то була гірка правда.

Лише там, де розмовляли так, як і в них у Ставищах, Макс почував себе у своїй стихії...

А може, то почалося з українського церковного хору, в

який Максима привів приятель по гімназії, син священника з Чернігівщини?

Може, з гімназійної бібліотеки, в якій дивом збереглась в час тотальної заборони української вся література рідною мовою, починаючи від творів Івана Котляревського? Він по кілька разів перечитав усе, що розшукав у бібліотеці, але спрага до мови не вгамовувалась, а ще більше розпалювалась.

Тоді ж, іще в гімназії, він спробував свою розпуку викласти у вірші, написаному по-українськи.

Може, почалося з гімназійного вчителя Науменка, дивовижного педагога, члена Київської Старої громади, який так умів проповідувати серед гімназистів українську справу, що його не могли запідозрити у порушенні царського указу. Власне, він спеціально й не вів якусь роботу, а просто дотримувався українських традицій, читав книжки рідною мовою і цим вчив своїх підопічних бути українцями. Ненав'язливо, ніби непомітно, але наполегливо Науменко вирізняв українське від російського в історії української літератури, у мові. Викладаючи російську літературу, вводив до неї й історію української літератури, починаючи з київських билин про князя Володимира і його богатирів. А розказуючи про найбільшого російського прозаїка Гоголя, підкреслював, що той тільки писав чужою мовою, а тілом і душею завжди залишався українцем.

Ці слова западали у спраглі юнацькі душі. Якось Максим заскочив себе на тому, що в суперечці із знайомим студентом доказує йому тими ж словами, що почув від учителя: Гоголь — українець, який писав по-російськи.

Саме Науменкові, закінчивши курс навчання, гімназисти на зібрані гроші купили розкішно видане повне зібрання творів Гете, а на першому томі написали присвяту, яку закінчили словами Шевченка:

*Чи ми ще зійдемося знову,
Чи вже навіки розійшлись,
І слово правди і любові
В стети, вертети понесли.*

Друзі саме Максові доручили прочитати оту присвяту улюбленому вчителю. Науменко вислухав і сказав:

— Яка буде ваша доля, не знаю... Не знаю, яка буде і моя. Може, розійдемося всі географічно, може, й політично, але є одна єдність, яка триматиме нас усіх в одній духовній громаді: ми — українці. Вірю, що від цієї єдності ніхто з вас не відірветься...

Роздумуючи у камері під охороною солдатів і готуючись до нової зустрічі з капітаном Минаєвим, Славінський згадував добре обличчя свого вчителя, яке роки не зітерли з пам'яті: “Він не міг тоді передбачити ні своєї долі, ні долі своїх вихованців, але вірив, що всі ми залишимося українцями. Чи міг Науменко знати, як це дорого коштує — бути вірним своєму народові? Чи міг уявити, що за це його не обмине чекістська куля: розтоптавши УНР, захоплять з допомогою армії Муравйова Київ і вчинять ординську розправу над усіма, хто називав себе українцем?

Навіть царський указ про заборону української мови можна було обминути, але не пильність чекістів...

Тепер ось я перед їхнім неправим судом...”

Ставши студентом Київського університету, Славінський не потрапив, як сам писав у спогадах, до “тієї чи іншої ковбани”, бо в нього вже був свій власний компас, здобутий у гімназії. “Це була моя національна свідомість, — скаже він пізніше. — Вона дала мені можливість не заблудитися і самому в заплутаних тоді стежках університетського життя й довела мене до тісних взаємин з тодішнім справді українським оточенням”.

Він пішов уже визначеними стежками, на яких — і студентські українські гуртки, зокрема, словниковий, коли його учасники вибирали з літературних творів, збірників народних оповідань, казок, пісень і дум слова для задуманого словника живої й літературної мови, що згодом стане відомий як словник під редакцією Бориса Грінченка, і знаменитий хор Миколи Лисенка, в якому студент Славінський співав українських пісень — історичних,

обрядових, і оброблених самим Лисенком, і нових, написаних цим композитором, був літературний гурток видатного українського поета Володимира Самійленка, до якого входив і Грінченко: саме тоді склав Макс поетичну строфу і власноруч написав її на стовпі альтанки на Володимирській гірці, де любив гуляти й надихатися на нові твори —

*Тут колись були гетьмани,
Воля квіткою цвіла.
А тепер бряжчать кайдани
І неправда верх взяла.*

Тривала дружба з Володимиром Антоновичем...
Був літературний гурток “Плеяда” Олени Пчілки —
Ольги Петрівни Косач, Лесиної матері.
Була Леся Українка...

— Щось новеньке пригадали? — з дивовижною лагідністю запитав капітан Минаєв, коли старого згорбленого бранця вкотре привели на допит.

Важко сівши на запропонований стілець, Славінський зітхнув:

— Вам не соромно — молодій, сильній людині збиткуватися над старою і хворою? Щоб розповісти про моє життя, у вас паперу для протоколів не вистачить. Я б це із задоволенням зробив, аби залишити для нащадків свій вельми повчальний життєпис, але Бог уже не дає мені ні часу, ні сил. Видно, ліміт свій вичерпав. Сьогодні мене цікавить тільки одне: на яких підставах ви мене тримаєте стільки часу під арештом? Уже скоро місяць, як привезли сюди, щодня запитуєте те саме, але постанови про арешт досі немає. А мене чекає хвора дружина. Їй важко без моєї допомоги.

— Якщо гадаєте, що, граючи в мовчанку і не допомагаючи мені, ви полегшуєте свою долю, то глибоко помиляєтеся! — вибухнув гнівом капітан. — Ви просто

завдасте нам більше клопоту, який, на жаль, може бути компенсований тільки більшим строком вашого ув'язнення. Повірте, там, де ви можете опинитися, умови не надто сприятливі ні для вашого віку, ні для здоров'я. А ваша шановна дружина може вас звідти і не дочекатися.

— Господи, який ви жорстокий...

— Облиште, цим нас не розжалобите — ми атеїсти, і віримо не в Заповіді Христа, а в політичну доцільність.

Дивлячись просто у стомлені вицвілі очі арештованого, капітан витяг із шухляди книжку і поклав на стіл. Він помітив, як зблиснуло в очах в'язня.

— Впізнали?! — скрикнув капітан і продовжив, не даючи Славінському отямитися: — Так-так, це ваша доповідь, професоре, ніякий інший Славінський не міг вдатися до таких грубих наклепів на адресу Радянського Союзу і вирішення в ньому національного питання. Чи й тепер уникатимете прямих відповідей на мої запитання? Що ж, воля ваша. А як на мене, в цій книжці досить доказів не тільки для вашого арешту, а й для суду.

Погляд Славінського не відривався від книжечки. То була його доповідь “Національно-державна проблема в СРСР”, прочитана ще 1937 року в Парижі. Того разу він був у цьому місті втретє. І востаннє.

А вперше його запросили прочитати лекцію українці-емігранти ще 1927 року. Через рік — знову. Їздили вони тоді в Париж удвох з Марією Федорівною, дружина ходила на курси в Сорбонському університеті, вдосконалюючи французьку мову, а він днями пропадав у бібліотеках, зустрічався з тими, кого життя теж вигнало в чужі світи, довго розмовляв про становище еміграції з В'ячеславом Прокоповичем, прем'єр-міністром УНР у вигнанні. Вони були знайомі ще з того часу, коли Прокопович, звільнений з посади вчителя історії у Київській державній гімназії за “українофільство”, перебивався вчителюванням у приватній гімназії. У 1917 р. доля звела їх в одній партії — соціалістів-федералістів, потім — у Центральній Раді, короткий час Прокопович очолював уряд УНР, побув

міністром освіти в уряді Андрія Лівіцького. Опинившись в еміграції у Парижі, співпрацював з Петлюрою, а після його вбивства очолював уряд УНР в екзилі, редагував тижневик “Тризуб”.

Тож було що згадати.

Чи знає капітан Минаєв про ту зустріч? Де він тепер, колега по нещастю Прокопович? Коли залишився в Парижі, то, певне, і його сліди винюхали “смершівці”, може, також ось так допитують у відокремленій від усього світу кімнаті...

А от коли втретє, у 1937, приїхав до Парижа з доповіддю, Прокоповича зустріти не довелося, хоча Славінському й хотілося почути його оцінку. Може, він просто не прийшов у зал Географічного товариства, де зібралися українські й російські емігранти, щоб послухати гостя з Праги, адже виступ мав бути проголошений російською мовою. Максим Антонович більше переймався не тим, якою мовою виступати, головне, аби якомога більше емігрантів почули правду про нечуваний терор, з допомогою якого більшовики намагаються розв’язати національне питання в СРСР і в Україні зокрема. Тому прийшли послухати не тільки українці, а й росіяни, вірмени, грузини. Серед слухачів доповідач зауважив і давніх знайомих — колишнього голову Тимчасового уряду Керенського, Олександра Шульгіна.

Несусвітенна кількість запитань, що після закінчення посипалась із різних кінців зали, свідчила, що доповідач зачепив болючі питання. Примітно, що ніхто з росіян, котрі слухали його, не мав жодних претензій, хоча доповідач у дуже різкій формі переконував у тому, що більшовицька влада Москви пригнічує всі неросійські народи імперії, застосовує політику насильництва і терору до тих, хто добивається відділення від СРСР національних республік, а насамкінець наголосив: лише боротьба може привести до створення суверенних держав України, Вірменії, Грузії.

То був 1937 рік, і через залізну завісу з СРСР на Захід проникало все більше страшних повідомлень про політичні

процеси в Україні, про сотні тисяч арештованих, розстріляних, висланих.

Так, як він, Славінський, про більшовицький терор 37-го на Заході ще ніхто не розповідав. “Потрібно, аби про це знали якомога більше емігрантів усіх націй по всіх країнах, де вони живуть”, — переконували однодумці. Але чи міг він скрізь побувати з доповіддю? І тоді комісар емігрантського Комітету дружби народів Кавказу, Туркестану та України запропонував надрукувати її брошурою й розіслати по всіх емігрантських осередках.

Славінський передав комісарові текст, навіть не подумавши, що іншого примірника в нього немає. Навзаєм комісар пообіцяв надіслати йому у Прагу кілька десятків примірників книжки.

Проте надіслали тільки два: один з них Славінський подарував приятелеві, другий сховав у шафі за книжками...

Он він лежить на столі в капітана.

— Громадянине Славінський, цієї мерзеної брошурки вистачить, аби решту відведених вам днів ви прожили серед білих ведмедів, де ніколи не тануть сніги, — пригрозив капітан, походжаючи по кімнаті. — Думаю, що більш, ніж тут викладено, ви вже не скажете. Але ви ще можете полегшити долю своєї дружини. Адже ви б не хотіли, аби й вона зробила з вами подорож у ті краї?

— Ваша жорстокість не знає меж... — тільки й промовив Славінський. Він на мить уявив в’язницю в снігах і камеру, в якій доживає останні дні його люба й вірна дружина, з котрою пройшов з далеких молодих років через усі незгоди й страхіття, і холодним приском обсипало все тіло.

— Що я маю зробити, аби ви залишили у спокої мою дружину? — упалим голосом спитав Славінський.

— Дуже небагато: все відверто викласти на папері, — і Минаєв з готовністю підсунув папір та ручку. — Ви забираєте це в камеру, вам ніхто не заважатиме, а завтра, точно о цій порі, маєте подати мені власноручні письмові показання. Анкету заповніть зараз же.

Він навіть не вчитувався у запитання, які значилися в

анкеті. Зауважив тільки слово “злочинець”, яким його вже найменували, і дату: 24 червня 1945 р. Отже, його терзають допитами вже скоро місяць. Стільки ж часу він нічого не знає про дружину. Хоч скільки запитував, Минаєв незворушно відповідав те саме: “Її доля тепер залежить від вас більше, ніж будь-коли”...

Слово “злочинець” боляче вколело в саме серце. Невже й потойбіч піде з отим ярликом, і далекі нащадки, розкопуючи “смершівські” архіви, знайдуть цю анкету і матимуть його за звичайного злодія? Ні, краще хай уже “ворог народу”, під таким ярликом полягли тисячі борців за волю України...

Капітан нетерпеливо походжав кімнатою, ніби підганяв. Коли Славінський поклав ручку, той просто з-під руки вихопив заповнену анкету, пробіг очима.

— Добре, — сказав по тому. — Залишаються дві невеличкі формальності: отут ви маєте поставити відбитки пальців, а потім вас сфотографують в анфас і профіль.

У камері він залишився сам на сам із стосиком чистого паперу. О, чому він не примусив себе завершити розпочаті в 1943 році, як був на волі, спомини, щоб залишити власні свідчення про своє життя? Чому спромігся згадати в них тільки про молоді роки, коли приїхав із Ставищ до Києва у гімназію, як навчався в університеті, з ким товаришував, хто робив з нього українця?.. І ось тепер знову засів за спогади, але вже вимушені й короткі — що встигне за відведену йому добу? Хіба вмістить усе пережите, передумане, вистражане? “Мушу впоратися, — заспокоював себе. — Може, це остання можливість врятувати дружину і залишити бодай короткі свідчення про те, як віддавав себе Україні і що з того вийшло...”

Він підпер лівою рукою обважнілу голову, а правою написав: “Власноручні показання”.

З чого ж почати? З дитинства у Ставищах, з переїзду до Києва, з гімназії, університету? Але не це їм потрібне, не це, їм потрібні факти антирадянської діяльності. Та як можна розказати про боротьбу за Україну, не показавши,

чому і завдяки кому він став свідомим українцем? А розказуючи про це, як можна обминути знайомство з Оленою Пчілкою — Ольгою Петрівною Косач, її літературний гурток “Плеяда”, спільну працю з її дочкою Лесею над перекладами з Гейне, дівочі очі, які завжди спалахували, коли зустрічалися з його поглядом...

Та сумніви знову закрадалися в душу. Чи ж треба згадувати в оцих вимушених показаннях Лесею, називати її ім'я? Адже вона в Радянському Союзі знана як геніальна поетеса, революціонерка, заледве не більшовичка, її твори видають і вивчають у школах. А хто він поряд з нею? Не раз доводилося читати в книжках і газетах з СРСР, як в Союзі пишуть про його подругу далеких днів юності. Бунтарка проти царського свавілля, соціалістка, революціонерка. І жодного доброго слова про тих людей, які були поруч з нею. Одних, як матір Ольгу Петрівну чи рідного дядька Михайла Драгоманова, оголошено націоналістами і заледве не ворогами Лесі України, імена інших, як і його, Максима Славінського, вилучено з історії, а про їхні дві книжки перекладів з Гейне забуто, ніби ніколи й не було.

У тих статтях з СРСР він не впізнавав своєї подруги. Леся поставала зовсім не такою, якою була насправді, а мати й дядько Михайло, котрі найбільше сил доклали, аби Леся стала великою поетесою, були представлені як дрібні вороги її таланту. Хто, коли не він, Макс, знає, як було насправді? Та чи потрібно про це згадувати у “власноручних показаннях?” Чи треба ставити своє ім'я — “злочинця”, “ворога народу” — поруч з ім'ям Лесі України? Скажуть: примазуєшся до її великої слави, аби й себе обілити. Скажуть: своїм наклепом хочеш заплямувати її світле ім'я, зробити й Лесею Українку таким же націоналістом і ворогом, яким був сам...

Час для істини ще не настав.

Але образ дівчини з блідими від хвороби щоками і палахкими очима не покидав його...

Спомини були такими принадними, що, здавалося, повернулися роки і прибули сили, і він знову став вісімнадцятирічним студентом університету.

На літні кондиції* 1886 року студента Славінського направили в Ковель. Ці приватні лекції він мав читати учневі гімназії з Ковеля. По-перше, то була неабияка практика закріпити в ділі те, чого сам навчився, по-друге — міг щось заробити. Кондиції широко практикувалися серед студентів, і ті з нетерпінням чекали літа, аби випробувати набуті знання, підзаробити і, чого гріха таїти, прохарчуватися задарма в чужій родині. Адже батьки гімназистів, яких мали навчати студенти, зазвичай були заможними і над шматком хліба не тремтіли.

Славінському випало їхати в родину залізничного техника — людини, яка мало в чому розумілася, окрім своєї роботи, але порядної, турботливого батька, що прагнув будь-що вивести в люди свого сина.

На щастя, і учень попався кмітливий, з ним Максим не мав багато клопоту, і на харчі залізничний майстер не скупився, а на столі було те ж саме, що і в них у Ставищах — звичні українські страви, за якими Славінський встиг скучити на пісних студентських харчах.

Якогось разу до Пушакових (таке прізвище мав Максів учень-гімназист) завітав молодий, інтелігентний на вигляд чоловік з темними українськими вусами. З того, як привітно господарі його зустріли, Макс зробив висновок, що вони давно знайомі.

Пушаков охоче познайомив і їх.

— Максим Славінський, студент Київського університету, — поважно мовив про Макса. — Прибув на кондиції підучити мого лоботряса. А це — мій давній приятель, майстер сусіднього відтинку залізниці Дмитро Пильчиків.

— Не кажіть, добродію, — Максим одразу кинувся захищати свого підопічного, — ваш син дуже тямущий, запевняю, він неодмінно стане студентом.

— О, ви так добре володієте нашою мовою, — похвалив Пильчиків.

— Саме тому, що вона — наша, — в тон відповів Славінський. — А як же інакше?

*Тут — тимчасові підробітки, приватні уроки.

— Похвально, друже, дуже похвально. Скажіть, чи в Києві всі студенти так думають?

— Не всі, але чимало, і таких стає дедалі більше.

— Отже, справа Київської Старої громади живе, — задоволено мовив Пильчиків.

— Ви маєте до неї відношення? — ще з більшою повагою звернувся Максим до гостя.

— На жаль, я — ні, — зітхнув Пильчиків. — Але мій батько в молоді свої роки був її членом. Та, по суті, і дотепер ним залишився. Ну й чим же ви, крім, звичайно, лекцій, займаєтеся? — далі цікавився гість. — Влаштуєте вечори, обговорюєте українські проблеми, читаете вірші? А може, і самі пишете?

— Пробую... — повідомив Максим про те, чого нікому з незнайомих не розповідав. Цей молодий майстер йому все більше подобався — приязню, щирістю, Максим одразу впізнав у ньому справжнього українця.

Після обіду вони довго ходили в садочку, розмовляючи. Майстер зацікавлено розпитував про теперішнє студентство, згадував роки свого навчання, хвалив, що Максим пробує себе в поезії.

— То велика сила — поетичне слово, — казав він, — іноді той, хто пише вірші, і сам не розуміє, яку потугу приховують у собі римовані рядки.

— Якщо поет — справжній... — вставив Максим.

— Сподіваюсь, що ви саме такий.

Максим зупинився:

— На жаль, ніхто про власні вірші ще не сказав, що вони погані. Бо навіщо ж і писати? Але римовані рядки стають поезією тоді, коли це визнають інші.

— Мій друже, є в мене цікава думка, — несподівано щось згадав залізничний майстер. — Від неї ви не посмієте відмовитися! Я познайомлю вас із людиною, яка в поезії розбирається краще за всіх, кого я знаю. Це недалеко, у Колодяжному. Там придбали масток Косачі з Луцька, щоб вивозити дітей на цілощу природу. Пречудові люди, ви самі переконаєтеся! Жаль, одна з дочок, Леся, хворіє. Але які вірші пише! А їй усього п'ятнадцять років...

Максим було подумав, чи не ота дівчина й оцінюватиме твори студента університету, і вже готовий був образитися на Пильчиківа, але той випередив:

— Лесина мати Ольга Петрівна — всебічно освічена людина. А в поезії розбирається, як я — у залізничній справі. Неодмінно вас туди повезу і дам найкращу протекцію.

— Але ж я вам ще не прочитав і рядочка, — нагадав Максим.

— Хіба ж я не бачу, що ви — порядна і національно свідомо людина, — підморгнув Пильчиків. — А ваші вірші найсправедливіше оцінить Ольга Петрівна.

Слова залізничного майстра запали в душу. Адже ще жодна жива душа не читала ані строфи, написаної ним, а так хотілося, щоб їх оцінив знаючий. Нехай то буде не хтось з університетських професорів, і не друзі по гуртках, а невідома йому жінка з села, назву якого почув уперше — Колодяжне.

Але водночас і страшно було: ота пані живе у власному маєтку, — отже, родина заможна, а в нього з одягу — блузка та штани без камізельки, немає путньої сорочки, а замість краватки — не раз прана, невизначеного кольору стьожка.

Та час минав, а Пильчиків ніби забув про обіцянку.

Аж ось нарешті він з'явився у Пушакова і одразу — до Максима.

— Пане студенте, сподіваюся, ви готові? Завтра, 11 липня, в Ольги Петрівни — день народження. Найкращий час для знайомства. Їдемо, — не спитав, а ствердив.

Радість і водночас гнів на свою бідність охопили Максима. Звичайно, їдемо! Але ось так: у костюмі без камізельки і з подобою краватки? А коли у поважної пані будуть й інші гості, як він виглядатиме серед них? Чи не осоромить своєю присутністю таке поважне товариство?

Зрозумівши Максимову мовчанку, Пильчиків наполіг:

— І не думайте заперечувати. Ми тільки поздоровимо українську поетку і повернемося. Але я впевнений, що вона запросить вас у гості, і вже тоді й прочитаєте свої вірші. Отже, завтра!

Максимові здавалося, що ним почала керувати якась сила, котра діяла всупереч його сумнівам. І що більшу владу проявляла над ним, то невідчепніші були сумніви.

Підкорений тій силі, вранці 11 липня Максим зустрівся з Пильчиковим у Ковелі на товарній станції — саме туди просив приїхати залізничний майстер. До Колодяжного всього кілька кілометрів. Пасажирські потяги проходили повз садибу Косачів, але не зупинялися. Проте Пильчиків давно випробував інший метод: сідав на товарний поїзд, а коли той збавляв хід перед пагорбом, що неподалік садиби Косачів, можна було вискочити — і просто в гості.

Спостерігаючи, як бентежиться Максим, майстер заспокоював:

— Потяг забирається на пагорб помалу, немов пішки, навіть дитина може сплигнути, або забратись на буфер.

Ведений невідомою силою, Максим погодився: що буде, те й буде.

Справді, на гору потяг мало не повз, і вони вільно зістрибнули із сходинок там, де сказав майстер.

— От бачите, як це легко, — задоволено мовив Пильчиків. — А тепер отак через лісочок — і вже в Косачів.

Та коли заглибилися між дерев, сумнів на Максима наплинув такий, що ноги мов угрузли в землю.

— Пане Дмитре, — благальним голосом почав Максим. — Я вас весь час слухав, а тепер і ви мене послухайте. Не можна мені отак несподівано приходити в гості, аж ніяк не можна, мене ж господарі не просили. Тож ви підіть самі, попередьте про мене, а потім повернетеся і приведете до Косачів. Гаразд?

Нічого не підозрюючи, Пильчиків коротко мовив: “Гаразд...” — і наддав ходи. Та тільки він зник за деревами, Максим щодуху побіг назад: незабаром ітиме товарний потяг на Ковель, тільки б устигнути.

Встиг.

“Пильчиків після того довгий час не хотів зі мною навіть розмовляти”, — через багато років згадає у спогадах про юність професор Славінський.

Важко навіть подумати, як пішло б Максимове життя, аби Пильчиків не пробачив йому отого боягузтва. Для годиться майстер якийсь час не розмовляв із студентом, аби в того ще більше виріс інтерес до майбутньої зустрічі з відомою поеткою. Він хоч і розгнівався на Максима, та розумів його. Привітавши пані Олену з днем народження, розповів їй про свого нового приятеля щонайкращими словами, господиня проїнялася цікавістю і попросила, щоб того принагідно неодмінно привезли в Колодяжне. Ольга Петрівна і план запропонувала:

— Щоб не завдавати незаслуженого болю вашому молодому другові, зробимо так. За кілька днів до Ковеля приїде мій син Михайло, ви їх познайомите, думаю, вони швидко порозуміються, адже ровесники, і вже всі разом приїдете в Колодяжне.

Цей план, про який Максим нічого не знав, легко вдалося виконати. Коли Косач приїхав, їх познайомили. Вони справді були не тільки майже ровесниками (Михайло всього на півтора року молодший за Максима), а й інтереси їхні оберталися на одній орбіті: українство, рідна мова, поезія, мрії про майбутнє.

Тож наступної неділі Максим з Михайлом були в Колодяжному.

Потрапили якраз на обід. Господинею, зустрічі з якою так бажав і так боявся Максим, виявилася вродлива молода жінка, така молода, що якби не знав, що її син — Михайло, прийняв би за старшокурсницю.

За столом, куди одразу посадили Максима, вже сиділи діти господині, зокрема і дівчина з худорлявим блідим обличчям і по-дитячому гострими плечима.

— Леся, — знайомлячи їх, сказала Ольга Петрівна. — Як і ви, теж пробує віршувати, — додала так приязно, ніби вони були знайомі давним-давно.

А вже через якихось півгодини Максим почував себе, мов у рідній сім'ї. “Поставилася вона до мене, як мати до сина, так що відразу забув і про свій костюм, і про свої сумніви, — і почував себе, наче я їх усіх давно вже добре знаю”, — напише Славінський у спогадах.

Після обіду господиня запросила всіх у сад. Там уже були розстелені килимки, на яких діти розсілися галасливою купкою. Жартували, перебиваючи один одного, сміялися, навіть у Лесі, про хворобу якої Максим знав від Пильчикова, напруження спало з обличчя, і воно стало задерікуватим, лише очі видавали за давнену тугу.

— Максиме, — звернулась до гостя господиня, — ми вже всі готові слухати ваші вірші.

Сказала так, ніби давно знала про його захоплення, а дітей зібрала, аби послухати, що він написав.

Хоч Максим був готовий до цього, та й Михайло ще в Ковелі попереджав, аби вірші взяв з собою, кров запалила щоки, а із згарячілих вух, здається, скапував лій.

— Може... пізніше... Або ви самі... — пролепетав, подаючи жінці списані аркушки.

Ольга Петрівна взяла їх, мить подумала і повернула:

— Краще прочитайте ви, а ми послухаємо. Адже ви ліпше за нас знаєте, де і що виділити інтонацією, аби вірші були дохідливими.

Михайло, Леся, Ольга Петрівна — всі приготувалися слухати. А страх не минав. “Може, ті вірші зовсім нікчемні, і мене засміють? Чому раніше не показав їх Михайлові... Зразу видно, що Ольга Петрівна розуміється на поезії, та і Михайло теж може розкритикувати”. Тільки Лесі він не боявся: ну що вона тямить у віршах?

Так і не набравшись духу, Максим нарешті вигадав причину:

— Даруйте, я так погано декламую, що ще більше зіпсую враження. — Уже хотів було сховати папери, та Ольга Петрівна простягла руку:

— Тоді давайте, я сама це зроблю.

Переборюючи сумніви, повернув аркушки. Ольга Петрівна, сама собі всміхаючись, мовчки прочитала. “Яка ж вона мудра, — дякував Богові, — що спершу читає подумки, аби не підняли мене на сміх”.

Стільки тих віршів, але, здається, минула година, доки Ольга Петрівна приязно всміхнулась:

— Що ж, Максиме, для твоїх років зовсім непогано. Дозвольте, кілька кращик я прочитаю для всіх.

Перша оцінка званої поетки так окрилила, що він погодився, аби прочитала хоч і всі. Проте Ольга Петрівна продекламувала всього два вірші, і Максим зрозумів, що решта не варті уваги.

Закінчивши, Ольга Петрівна мовила одночасно до Михайла, Лесі та Максима:

— Діти, мені здається, у цих творах добра мова, і слова вжиті точно. Це вже багато важить для поезії.

— Але не менше — образи... — тихо вставила Леся, і Ольга Петрівна її підтримала:

— Саме так, справжня поезія — це не тільки мова і правильне слововживання, а також образна система, алегоричність, багатозначність...

Поволі у розмову втягнулися і Михайло та Леся, і незабаром говорили вже не тільки про почуте, а взагалі про поезію, і Максим подумав, наскільки не по роках цікаво мислить найменша серед них — Леся.

До кінця канікул Максим їздив у Колодяжне ще кілька разів. Його там ждали, вітали, як рідного. Зустрічалися і в Любитові біля озера, куди Косачі — частіше всією родиною, іноді тільки Михайло з Лесею — приїздили купатися. Вода була чиста й тепла, а Леся так любила бавитися на міліні або влаштовувати перегони у плавбі, що мати злегка сварила, аби виманити її з води, а брат нагадував:

— Хіба ти не знаєш, що довго купатися тобі не можна?

Ці слова одразу повертали до недуги, і Леся мовчки виходила на берег, розтирала тіло рушником і лягала на килимку, підставивши спину і ноги сонячному теплу. Сміх і гамір стихав, і вже не хотілося ні бігати на міліні, розбризкуючи срібні іскорки, ні влаштовувати перегони у воді, а в Максимове серце закрадався жаль до цієї дівчини, котра через хворобу так рано стала дорослою.

А одного разу, коли приїхав у Колодяжне, побачив Лесею на костурах: вона незграбно перевалювалася з одного на

другий, обачно торкаючись ногами землі, і в Максимових грудях так защеміло, що він готовий був перебрати її муки на себе.

— Хвороба загострилась, — стурбовано пояснила Ольга Петрівна. — Доведеться вам з Михайлом їхати на озеро вдвох.

— Яке озеро! — мало не вигукнув Максим. Він не міг уявити купання без Лесі, без перегонів, сміху та срібних крапельок, що стікають з її ледь засмаглих вуглуватих плечей.

Так купатися того літа більше і не їздили.

А потім літо кінчилося, а з ним і Максимові підробітки, і він з жалем попрощався з Ковелем та родиною Пушakovих, з Дмитром Пильчиковим, а найбільше точила журба, коли востаннє бачив Ольгу Петрівну та Михайла з Лесею. Подаючи йому тоненьку й слабосилу руку, Леся сказала:

— Щось мені підказує, що ми з вами, Максиме, неодмінно зустрінемося, і я не тільки почую ваші нові вірші, а й прочитаю свої. Тільки благаю вас — не покидайте писати.

...Видіння у маленькому загратованому вікні поволі тануло, аж доки зовсім зникло.

А чи й було воно?

Він давно забув риси обличчя тендітної дівчини з Колодяжного, яка просила його не покидати поезію. Але пораду її проніс через усі роки. Хоч життя присвятив іншій справі, та в пам'яті час від часу чулися тихі слова Лесі: “Не покидайте писати”, і тоді він шукав томик Гейне й заходжувався перекладати...

У дверях різко скреготнув ключ. На порозі постав молоденький солдатик з гвинтівкою за плечима і в кашкеті із зірочкою. Чи знає він, кого йому велено охороняти? Боже, та звідки? Ніколи в житті не здогадається, що старий сивовусий чоловік з головою, обрамленою легким пушком, котрий замислено сидить за старим дерев'яним столом, щойно у загратованому вікні бачив юною ту велику

поетесу, твори якої цей солдатик, можливо вивчав у школі, якщо жив в Україні.

— Вам щось потрібно? — спитав солдатик, і Славінський відповів:

— Дякую, молодий чоловіче, але того, що мені потрібно, уже ніхто не дасть.

Солдатик зачинив двері, знову скреготнув ключ.

А може, все ж написати у оцих своїх власноручних показаннях, що він разом із шанованою більшовиками Лесею Українкою перекладав твори Гейне, що це його псевдонім, взятий від назви рідних Ставищ, і його справжнє прізвище стоїть поряд з Лесиним у книжках перекладів Гейне на українську, і що взагалі уперше це ім'я — Леся Українка — постало на титулі книжки саме поряд з його?..

А ти марнославний, — зупинив свої розбурхані думки. А з мороку, що ховався за вікном, знову поволі поставало обличчя високочолої замисленої дівчини.

З Михайлом Косачем вони ще більше заприятелювали, коли той опинився в Києві. Звідтоді бачилися мало не щодня. Коли не на лекціях в університеті, то на зборах гуртка у Володимира Самійленка.

Від Михайла знав про всі новини в Колодяжному, а той, побувавши з якоїсь нагоди у батьків, неодмінно привозив вітання від Ольги Петрівни і Лесі. Леся завжди цікавилася, чи він пише вірші, просила надіслати хоч кілька, але він не зважувався. Натомість докладно розпитував Михайла про перебіг сестриної хвороби. Нічого втішного: болі то загострюються, то попускають, жодні ліки і жодне лікування не допомагають.

А одного разу Михайло ошелешив приятеля новиною: батьки з Лесею переїзять до Києва.

Зауваживши, як спалахнули вогники у Максимових очах, пояснив:

— Матір тягне сюди тутешнє літературне середовище, від якого вона відрізана, а головне — хоче, щоб Леся була в доброму літературному оточенні, спілкувалася з укра-

їнськими поетами, — і, схилившись до Максима, тихо, ніби не хотів, щоб хтось почув, мовив: — Мама впевнена, що в Лесі — великий поетичний талант, а в київському оточенні він скоріше проявиться і вияскравиться. Тож незабаром ми всі будемо разом.

Максим і сам не знав, чому так чекає, коли прийдуть Косачі.

Тільки-но Косачі найняли квартиру і нашвидку облаштували її, одразу запросили до себе Михайлових друзів. Був серед них і Максим.

За час, що не бачились, Леся помітно піросла, форми набрали заокругленості і м'якості, губи припухли, а риси обличчя вже радше не дівочі, а жінки, на долю якої випало багато випробувань.

— Ви не змінилися, Максиме, — вона радісно подала до нього обидві руки.

— А ви, Лесю, вже зовсім доросла... — промимрив Максим розгублено.

Та Ольга Петрівна вже кликала до столу.

— Спочатку питимемо чай. А ви, — звернулась до гостей, — розповідатимете про всі київські новини...

Максим і сам не помітив, як дедалі частіше відвідував Косачів. Збиралася в них здебільшого студентська молодь, друзі Михайла, приходили й члени гуртка знаного поета Володимира Самійленка, бували й “старі”, як їх називала молодь — Михайло Петрович Старицький, Микола Віталійович Лисенко, Іван Карпович Карпенко-Карий. Зазвичай чаювали, всі разом уместившись за столом, дискутували про політику, читали та обговорювали вірші, іноді хтось пересідав за рояль і заводив якусь пісню, звичайно ж — українську, а інші підспівували. Просили Лисенка щось новеньке зіграти, і Микола Віталійович охоче виносив на суд зібрання свої недавно написані композиції. Щоправда, від нього ніхто жодного римованого рядка не чув, як і прозового, зате композитор уважно прислухався до поетичних творів і в його голові часто народжувалася музика на почуті вірші.

Найголовнішою темою розмов завжди була література.

На обговорення товариства приносили нові книжки з перекладом відомих поетів, свої прозові й поетичні спроби.

Одного разу хтось прочитав вірша, після якого запала довга мовчанка. Твір був настільки слабкий, що не викликав жодних думок. Але сказати про це ніхто не хотів, щоб не образити товариша. І тоді тихо мовила Ольга Петрівна:

— Давайте домовимось так: перш, ніж щось читати загалу, обміняймося думками удвох-утрьох. А вже потім, коли твір виявиться вартим уваги, читатимемо для всіх.

Всі полегшено зітхнули: вихід знайдено. А Максим подумки зауважив, що й до цього Ольга Петрівна керувала сходами обережно й тактовно, для інших наче й непомітно, а відтепер старшинство повністю перейшло до господині. З того часу, перш ніж щось прочитати на сходинах, кожен передавав написане “головному редакторові”, як назвали Ольгу Петрівну, і редактором вона була суворим, до цього закликала й інших. Але так виходило, що найгарячіша дискусія ніколи не спричиняла сварок, навпаки, обговорення ще більше здружувало присутніх.

На суд свої твори виносила й Ольга Петрівна, і критики не милували і її.

Хоч право керувати гуртком безроздільно належало господині, всі почувалися вільно і незалежно.

Згодом Максим переконався у правоті Михайлових слів: Ольга Петрівна сама добирала в гурток людей, які вже чимось проявили себе в українському літературному житті, і таким чином створила для дочки Лесі середовище достойних людей. А вона серед них почувалася так, що не було помітно різниці ні в життєвому досвіді, ні в освіті.

Минув час, і якогось разу Ольга Петрівна завела мову про переклади:

— Найкраще, на мою думку, поетичний хист вигартується на перекладах. Часто перекласти вірша з чужої мови на рідну, щоб він звучав так, наче по-українськи й написаний, значно важче, ніж створити щось своє. Давайте поміркуємо, хто з яких мов і що візьметься перекладати. Але наперед порадьтеся між собою.

Коли розходилися, Леся затримала Славінського:

— Пане Максиме, чи ви погодитеся попрацювати разом зі мною над перекладами з Гейне? Німецьку ви знаєте добре, а вірші Гейне мені здаються такими близькими, ніби їх написала я, аби те не зробив раніше цей великий поет.

Її очі дивилися так пильно, що здавалось — зазирали в саму душу.

— Ларисо Петрівно, вважатиму за честь працювати разом з вами, — схвильовано відповів Максим.

— От і домовились, — ніби стримано промовила Леся, але очі видали її радість.

На чергових сходах розподілили переклади. “На долю Лесі Українки й на мою випали німецькі поети, за французьку взявся Самійленко. Людмила Старицька вигорвила собі право вибирати з німецьких і французьких. О’Конор, як нібито ірландка, — прибрала англійців, а Стешенко вгризся до Шіллера. Не знайшлося лише нікого на італійську мову...” — згадував пізніше у споминах Максим Антонович.

Так почалася спільна праця над перекладами з Гейне, вона тримала інтереси Лесі й Максима в одному колі багато років, а згодом об’єднала їхні імена на титульці двох книжок.

Вони вибрали для перекладу “Книгу пісень”, розподілили вірші, і хоч кожен працював над своїми насамоті, часто сходилися обговорити зроблене. Над кожним рядком, навіть кожним словом сперечалися, шукаючи найвдаліші відповідники, образи, рими. Часом так заглиблювалися в роботу, що голови їхні мало не торкалися одна до одної, а пасма Лесиного волосся лоскотали Максимову щоку. Іноді ж його чорна густа борода, котру відпустив за студентським звичаєм, легенько поколювала Лесину щоку, вона вмить займалась полум’ям і вже ніякі слова не приходили в голову.

— Лесю, вам недобре? — турботливо запитував Максим, і дівчина, схаменувшись, відхилила голову і знічено поправляла намисто на шії.

— Ні, Максиме, мені якраз дуже добре... — всміхалась сама собі не знати чому.

Слова та образи легко народжувалися в Лесиній душі, ніби ждали, щоб явитися на світ, і Максим не міг приховати захоплення:

— У вас, Лесю, так добре виходить, що вашому компаньйону і робити нічого. Навіщо ж він вам?

Леся ніби спохоплювалась:

— І не думайте облишати, Максиме! Адже і у вас виходить добре. Давайте пообіцяємо одне одному, що завершимо переклади разом. Без вас я не впораюся.

За час спільної праці вона навіть думати не хотіла про той день, коли закінчать, отже, бачитимуться вже тільки на сходинах “Плеяди”. Але то зовсім інше, там вони в гурті, і не можна сидіти отак, мало не торкатись одне одного.

Тим часом Ольга Петрівна влаштувала для гуртківців новий конкурс. Вона взяла за звичку нікому заздалегідь про це не повідомляти, аби ніхто не готувався, лише коли всі допивали чай і завершували обмін політичними та літературними новинами, оголошувала чергове змагання. То були пошуки найвдалішого слова чи образу, походження того чи іншого слова, а часом вирішували різні філософські проблеми.

*Філософи новітні, —
Ти, я та Максим, —
Давно вже порішили
З питанням мудрим сим,*

— жартома писала Леся про ці дискусії братові Михайлові в одному з листів.

А того разу Ольга Петрівна наперед визначила тему:

— Настав час випробувати сили і в прозі. Тож берімося за новели.

— А в співавторстві можна? — поцікавився Максим. Лесине серце застукотіло частіше: звичайно, він запропонує

писати новелу удвох з нею. Проте одразу прийшло розчарування: коли Ольга Петрівна дала згоду, Михайло проголосив:

— Тож ми працюватимемо у спілці з Максимом.

Леся тільки з-під лоба гостро зиркнула на брата.

По кількох годинах праці кожен прочитав, що в нього вийшло. Всі дружно сміялися над героями новели “Понеділок”, яку вдвох написали Михайло Косач та Максим Славінський, перепало сміху на адресу оповідання “Кушетка” Олени Пчілки, і тільки коли Лариса Косач читала свій “Жаль”, то хоч і були в оповіданні кумедні ситуації, сміятися нікому не хотілося: голос її тремтів від хвилювання.

Незважаючи на те, що Лесі часто доводилося виїздити з Києва — то в Колодяжне на літо, то кудись на теплий південь лікуватися, вона завершила перекладати свою частину віршів. Було домовлено, що мати напише до книжечки передмову, а видати її пообіцяв Іван Франко у Львові, у друкарні Товариства імені Тараса Шевченка, адже в Росії українська мова була заборонена. Та Максим ніяк не впорувався із своєю частиною. А на їхню першу книжку Леся поклала великі надії: саме з творів Гейне мріяла розпочати видання рідною мовою бібліотеки світової класики “Всесвітні твори”.

Хоч куди доводилося відлучатися з Києва, у листах матері, братові Михайлові, друзям Леся неодмінно просила нагадати Славінському, щоб поквапився з перекладами.

“Скажи п. Максимові, — просила з докором у листі до Михайла з Одеси в листопаді 1889 р., — якщо йому цікаві трохи мої слова, що я ніколи не сподівалась, щоб він так кепсько дбав про наше спільне завдання; та ж таки часу немало було — ціле літо і осінь — щоб перекласти тую решту віршів. Я тепер переклала вже першу главу “Гірських ідилій”, хутко перекладу цілу, і, значить, все, що я на себе взяла, я зробила. Правда, я людина без діла, — “праздношатающаяся”, — одразу ж захистила Максима від свого невдоволення.

Направду, в Одесі вона не розкошувала на морі, а лікувалася, проте це не зарядило, навпаки, втратила ще більше сил, пролежавши у ліжку днів п'ять.

Того ж року, вже з Колодяжного, ділячись мріями про майбутню книжку, пропонує Максимові, “коли йому Гейне ще не набрид”, перекласти ще один твір.

А втім, то було не лише нагадування про незавершені переклади, а й про себе, про те, що вона часто думає про нього. І з острахом зауважила: коли б не було спільної роботи, то, може, Максим уже б і забув про неї.

Заспокоювала себе тим, що він зайнятий: щойно закінчив один факультет університету Святого Володимира, поступив на другий, а ще ж експедиції по Україні, співпраця в різних газетах та журналах, наукові статті з історії та права... Поезія відходила в минуле, як і юність.

Опинившись навесні 1890 р. знову в Колодяжному, “серед лепехи, клечання та квіток”, Леся скаржитья братові Михайлові: “ошукав мене пан Максим — не шле мені жодних перекладів! Якби почати описувати увесь мій жаль на їх, то була б се тема до нескінчення...”

А обіцяв Максим переписати свої переклади ще до 18 березня, та минуло вже два місяці, а від нього ні словечка. “Не знаю, через що п. Максим не дотримав свого слова, отже й не берусь його за те судити, але маю до його уразу, що він немов сміється з мене... То ти можеш цього й не казати п. Максимові, бо, певне, він і не цікавий слухати. Попроси тільки п. Максима, як побачиш його, щоб він переписав для мене переклад віршів “І коли б знали ці маленькі квіти, як глибоко поранено моє серце”, і прислав би його мені, бо сей вірш мені доконче потрібний...”

Написавши це, Леся підкреслила останні слова. Невже не здогадається Максим, чому саме ці вірші просить надіслати?

“І коли б знали ці маленькі квіти, як глибоко поранено моє серце”...

Певне, ота рана — вже не таємниця ні для брата, ні для матері, а тільки для Максима. Материне серце розуміє

доччине. І хоче скоріше загоїти рану від першої, ще юнацької закоханості. Ольга Петрівна дедалі суворіше ставиться до Максима, а в листах називає його несусвітнім ледацюгою, ненадійною людиною.

“А найкраще — було Лесі перекладати самій, то досі була б книжечка вже надрукована, — розгнівано пише Ольга Петрівна синові Михайлові з Відня, куди привезла хвору дочку не лікування. — Не способний хохол ні до якої спільності, хоча й би вона мала бути всього між двома людьми”.

Нехай знає Михайло, що його приятель не здатний до “спільності... між двома людьми”.

Та нарешті рукопис готовий до відправки Івану Яковичу Франкові у Львів. І тут постало питання: як його підпише Славінський? Коли Лариса Петрівна ставить свій псевдонім — Леся Українка, то і йому слід щось вигадати. Перебрали удвох з Лесею всі псевдо, під якими Максим публікував свої статті — Головатий, Лавинська, Соловінська, але дружно їх відкинули.

— Книжка перекладів, — переконувала Леся друга, — то набагато важливіше від газетних публікацій, і навіть статей з історії чи права. Можливо, ваше прізвище, пане Максиме, з цією книжкою ввійде в історію літератури. Адже Гейне так широко українською ще не звучав, а Франко, Старицький та Шашкевич переклали тільки деякі його вірші. Ваш псевдонім жіночого роду аж ніяк не підходить, бо тільки заплутає читачів. Зважте й на те, що книжечка друкуватимуться в Галичині, а там слово “Головатий” означає не стільки мудрий, як людину з непомірно великою головою.

Максим погодився.

— Ваш псевдонім, — розвивав Лесині думки далі, — означає вашу глибоку приналежність до України. Мої заслуги скромніші, тож хай моє псевдо нагадає моє рідне Ставище. Отже, Ставинський.

— А ще краще — Стависький, — підхопила Леся.

На тому й погодились.

1892 р. у Львові в серії “Всесвітні твори” вийшла “Книга пісень Генріха Гейне”. На титульній сторінці значилося: “Переклад Лесі Українки і Максима Стависького”. У передмові Олена Пчілка робила докладний аналіз стану перекладу в українській літературі, добрим словом відгукнулась і про молодих тлумачів з “Плеяди”.

Переклади прихильно зустрів Іван Франко, який чи не найбільше доклав зусиль до виходу книжки, Осип Маковей назвав їх “великим здобутком і поступом у нашому письменстві”, з похвалою озвався з Софії, де викладав в університеті історію, Лесин дядько і її духовний наставник Михайло Драгоманов, а композитор Микола Лисенко одразу засів за музику на твори Гейне у перекладі своїх друзів по гуртку “Плеяда”. Це з тієї збірки — з поетичного натхнення Максима Славінського і музичного таланту Миколи Лисенка пішов у світ невмирущий романс “Коли розлучаються двоє”.

*Коли розлучаються двоє, —
За руки беруться вони,
І плачуть, і тяжко зітхають,
Без ліку зітхають смутні.*

*З тобою ми вдвох не зітхали,
Ніколи не плакали ми;
Той сум, оті тяжкі зітхання
Прийшли до нас згодом самі.*

Хто знає, може, то за своїм юним коханням так тяжко зітхали Леся з Максимом, передчуваючи скору розлуку.

А тим часом успіх окрилив, і вони знову вирішили засісти “у чотири руки, у два серця” над творами Гейне. До літа 1892 року перекладів набралось чималенько, і Максим приїхав до Колодяжного, де разом з Лесею та Ольгою Петрівною заходилися редагувати зроблене.

А увечері — прогулянка у саду. Коли, здавалося, про все вже переговорили, Максим зачинав стиха співати. Леся

мовчки дослухалась, як Максимовій пісні ніжно акомпанує вітер на гілках і листі дерев, і зітхала. Її серце відчувало те, що мало статися.

Попрощавшись і опинившись у своїй кімнаті, вона довго лежала з розплющеними очима, а Максимова пісня і музика літньої ночі не стихали в пам'яті.

І народжувалися рядки, лягали у строфи:

*Нічка тиха і темна була.
Я стояла, мій друже, з тобою;
Я дивилась на тебе з журбою,
Нічка тиха і темна була...*

*Вітер сумно зітхав у саду.
Ти співав, я мовчазна сиділа,
Пісня в серці у мене бриніла;
Вітер сумно зітхав у саду...*

*Спалахнула далека зірниця.
Ох, яка мене туга взяла!
Серце гострим ножем пройняла...
Спалахнула далека зірниця...*

Недарма її серце гострим ножем проймала туга. Бо не спав і Максим...

*Сон літньої ночі колись мені снився,
Коротка та літня нічка була,
І сон був короткий, — він хутко змінився
І зник, як на сході зоря розсвіла.*

*Чудовая мрія, розкішна та ясна,
Кохано в ту ніч обгорнула мене,
Приснилась мені люба доля прекрасна,
Приснилось невиданне щастя дивне.*

*Була я щаслива, безмірно щаслива;
 Приснилось мені... та того не стисать!
 Де в світі є мова така чарівлива,
 Щоб справжнєє щастя могла розказать?*

*Та сон був короткий. Ранесенько-рано
 Вже зникла рожевая мрія моя, —
 Туди полинула, де грала кохано
 Злотисто-рожева світова зоря.*

*Поглянула я, що вже нічка зникала, —
 І душу мою обгорнула печаль;
 І тихо-тихесенько я промовляла:
 “Сон літньої ночі! Мені тебе жаль!..”*

*Я щастя не маю і в мріях не бачу,
 Бо іншії мрії у серці ношу;
 Коли я часами журюся і плачу, —
 Я щастя у долі тоді не прошу.*

*Для інших і доля, і щастя хай буде,
 Собі я бажаю не сну, а життя, —
 Хто зо сну прокинувсь, хай щастя забуде,
 Йому вже до щастя нема вороття!*

Під заголовком Леся вивела: “Посвята М.Ставиському”.

Восени 1893 року Леся з сестрою Ольгою та Михайлом поселилися в Києві по вулиці Стрілецькій, де вільний час, хоч його було і небагато, проводив і Максим. Але різні студентські клопоти надовго відволікали його: Максима обрали за старосту, тож мав ще опікуватися і справами однокурсників. За що й постраждав: якось із студентської вечірки змушений був, як розпорядник, витурити двох п'яних бешкетників з числа “золотої молоді”. Вони того Максимові не пробачили. Через кілька днів напали і так жорстоко побили, що довелося звернутися до лікарів.

З болем про друга писала Леся в кінці грудня 1893 року “любій мамочці” з Києва про ту сумну пригоду: “Хто знає, може, йому спорчене лице назавжди, тепер поки що він ходить обв’язаний та забинтований. Ганебна се вийшла справа, але ганьба падає не на Славінського, громадська симпатія на його стороні в сій справі. Тих розбишак студентів виключили по загальному вироку, але чи на сьому скінчиться, невідомо. Отакі-то справи!..”

Часто залишати Київ доводилося й Лесі: або в Колодязне, або на лікування. Де тільки й побувала, але хвороба, на якийсь час пригаснувши, знову мучила її.

Та тим крицевішою ставала душа.

У багатьох листах, перебуваючи поза Києвом, вона згадує про Максима, турбується їхньою новою спільною працею — перекладом “Атта Троля” Гейне, радіє, що Максим не відмовився, тамує образу, коли він затримує роботу.

1893 року у Львові виходить перша книжка власних поезій Лесі Українки. “Сон літньої ночі” вона присвятила панові Максиму. Хоча насправді то був не сон. І в роки їхнього тісного спілкування, коли працювали над перекладами, і далеко пізніше, коли вона в Ялті на лікуванні познайомилася з таким же безнадійно хворим Сергієм Мержинським і покохала його, і коли довідалася про одруження Славінського в Петербурзі із теж хворою Марією Сосчиною, у її віршах проривався щем за нездійсненою юнацькою мрією.

Можливо, без того кохання й не було багатьох прекрасних віршів, класики любовної лірики, які подарувала світові геніальна поетеса.

Чи оцінив Максим Славінський, яке серце тужило за ним?..

Чи знав, з ким доля звела його у юні роки? З яким ім’ям постане його в історії української літератури?..

Ніхто цього не відає, і вже ніколи не скаже. Будемо шукати прояви тих почуттів у скупих згадках про Максима в Лесиних листах до матері, брата, сестри, в яких не раз,

може, і поза її волею, прориваються справжні почуття. А найбільш — у її віршах. Читаймо невмирущу лірику Лесі Українки — “Сон літньої ночі”, який вона всупереч можливим пересудам не побоялася присвятити панові Максиму, читаймо цикл “Мелодії”, практично весь навіяний ніжним доторком першого кохання, вчитуймося у слова, що виривалися з душі, яка плаче і рветься, але сліз немає, “бо сушить їх туга вогнем запальним”.

*Горить моє серце, його запалила
Гаряча іскра палкого жалю.
Чому ж я не плачу? Рясними сльозами
Чому я страшного вогню не заллю?*

*Душа моя плаче, душа моя рветься,
Та сльози не ринуть потоком буйним,
Мені до очей не доходять ті сльози,
Бо сушить їх туга вогнем запальним.*

*Хотіла б я вийти у чистеє поле,
Припасти лицем до сирої землі
І так заридати, щоб зорі почувли,
Щоб люди вжахнулись на сльози мої.*

Збагнімо весну першого Лесиноного кохання з її віршів.

Подякуймо любові, що творила Лесину пісню.

Вона ще не знала, хто і як відбере в неї перше кохання, ще не з'явилась у Максимовому житті дівчина з ім'ям Марія, але серце чуло прихід неминучого:

*Ти не мій! розлучив нас далекий твій край,
І вродлива чужинка забрала!
Ти там, може, знайшов незаказаний рай,
Я ж без тебе, мов квітка, зів'яла.*

І zostались мені лиш пісні та думки...

*Милий мій! ти для мене зруйнований храм,
Чи я зрадити маю свитині
Через те, що віддана вона ворогам
І чужій, неправдивій богині?*

Вона не зрадила своєму коханню, бо як можна зрадити те, що перелилося у вірші?

А що ж Максим?

Відслуживши після закінчення університету два роки у війську у званні прапорщика, він демобілізувався, але переїхав до Петербурга: на його думку, саме в столиці імперії розгорялися події, у яких мав взяти участь. З головою поринув у журналістську працю, поклик якої, може, відчував сильніше, ніж поезії. Публікувався у багатьох російських виданнях демократичного спрямування, читав лекції в Петербурзькому університеті на Бестужевських курсах... Там і познайомився із симпатичною студенткою Марією Сосчиною, з якою й одружився у червні 1899 р. Їх поєднувало не тільки те, що обоє з України (Марія родом із Старокостянтинова на Волині, в Одесі вісім років навчалася в гімназії, продовжувала науку на Бестужевських курсах). Їх поєднала любов до України, її звичаїв, історії, мови, адже й Марія, незважаючи на таку ж недугу, що в 1913 році привела до смерті Лесю Українку, вирішила присвятити себе перекладам з європейських мов на українську. Добре знала французьку, англійську і німецьку мови, ніколи не втрачала нагоди вдосконалити знання. Навіть в роки еміграції, коли чоловік приїздив з Праги, де вони жили, до Парижа читати лекції, вона прагнула до збагачення знань французької замість того, аби блукати по тамтешніх крамницях.

У Славінського в Петербурзі почався новий етап діяльності — публіциста й політика, але юнацького захоплення не полишав, працюючи з Лесею Українкою над перекладом третьої спільної збірки. Твори Гейне залишалися тією ниткою, що зв'язувала їх і далі.

За неблагонадійну діяльність Славінського 1901 р.

вислали із столиці: рік він прожив у Катеринославі, проте й там не полишав публіцистики, редагуючи газету “Приднепровський край”. Після закриття газети владою повернувся до Петербурга, напередодні Першої російської революції редагував в Одесі журнал “Южные записки”, звідти Славінського забрали на японську війну.

Хоч вони з Лесею Українкою і завершили переклад третьої книжки Гейне “Ліричні співанки, поеми та балади”, і вже було одержано дозвіл цензури на друкування в Петербурзі та Києві, твори так ніколи і не вийшли.

1905 р. М.Славінського обрано депутатом першої Державної думи, а згодом запросили редагувати журнал “Украинский вестник”, що по суті був органом української фракції у Думі. Серед найактивніших авторів і провідників українського руху в журналі був Михайло Грушевський, з яким Славінський познайомився ще в студентські роки.

Але не полишав він і літературної роботи.

Ось послужний список у цій царині, складений самим Максимом Антоновичем у автобіографії:

“З української літератури найбільше працював над Шевченком та його епохою. Переклав коло половини всіх поезій Шевченка на російську мову, редагував повне видання його поезій російською мовою, з примітками та поясненнями історично-літературними. Для видання “Украинский народ в его прошлом и настоящем” написав монографію про Шевченка; для російського видання “Кобзаря” написав біографію Шевченка і про громадське значення його творів; для “Вестника Европы” написав “Муза Шевченка и ее общественное служение”; на запрошення Петербурзької академії наук написав доповідь “Шевченко как фактор украинской национальности”, виголошеної мною в урочистому засіданні названої академії в день 50-х роковин смерті Шевченка. Шевченку присвятив я багато інших переважно дрібних праць. Крім Шевченка, писав також про Котляревського та його час, про Лесю Українку, про М.Коцюбинського, В.Винниченка тощо. Написав ряд монографій та статей з історії укра-

їнського відродження, з національного питання взагалі, особливо з українського. З них: “Національна структура Росії та Великоросії” (російською та українською); “Новое славянское движение” (російською та українською); “Національність та держава”; “Темний період в історії українського відродження (кінець XVIII і початок XIX віку)” тощо.

Написав ряд статей з українознавства в енциклопедію Майєра та в енциклопедичному словникові бр. Гранат. Був співробітником збірників “Формы национального движения в современных государствах”, “Зарницы” тощо. Брав участь як член академічної комісії в редагуванні українського перекладу “Чотирьох евангелій”. Мав публічні виклади в Петрограді, Москві, Дорпаті тощо. Читав спеціальний курс (публічний) з національного питання в Петрограді і так далі”.

У заграатованому вікні давно темніє ніч. Тьмяна лампочка під самою стелею камери ледве освітлює змержені аркуші паперу.

Перечитуючи написане, аби пересвідчитися, чи не забув згадати про щось суттєве (однак вони все знають і приховувати — собі й дружині шкодити), він пильнував, чи не назвав десь мимохідь ім’я подруги далеких років. Не хотів, аби поряд з ім’ям уславленої в Радянському Союзі поетеси з’явилося й ім’я “ворога”, “зрадника”, “запроданця”, “буржуазного націоналіста”. Адже у гніві можуть вилучити з історії також її ім’я. Як вилучили Винниченка, Куліша, Вороного, Самчука... десятки й десятки тих, на кого впала тінь підозри. Не посоромилися ж і з Лєсинаго доробку вирвати твори, які не відповідали їхнім ідеологічним установам. А коли докопаються, що й присвята “п. Максиму” вірша “Сон літньої ночі” — це йому, “ворогові народу”, “злочинцеві”, що весь цикл “Мелодії” — їхнє кохання у віршах — можуть вилучити з творчості Лєсі Українки і ці перлини лірики, обікравши українську літературу.

Звичайно, вони розшукають у його архівах статтю “Без слави, без родини, без імення...” Написав він її одним подихом у Празі далекого тепер 16 червня 1933 р., напередодні 20 роковин з дня смерті Лесі Українки. Минулі дні й вечори, зустрічі і розлуки були вже за щільною пеленою часу, що тільки думкою долетіти.

Того дня серце огорнула така туга, що він зрозумів: коли не напише статті про Лесю Українку, спокій не прийде.

“...Вона вмерла рано, в розквіті творчої сили своєї, — якраз тоді, коли вступила до славного кола великих європейських поетів новітнього часу...” — з’явилися перші рядки.

Для чого і для кого пише — не знав. Радше для себе. Вже стільки років у еміграції, та надії побачити Україну державою — все далі й далі, а жертви в її ім’я здаються марними. Недалеко і до зневіри.

Закінчуючи статтю, знову прочитав Лесину “Іфігенію в Тавриді”. То не тільки грецька емігрантка Іфігенія, а сама Леся із своєї вічності показує йому, Максимові Славінському, “міру мужності і пожертви, яку мусять виявити борці за батьківщину”, вона має додавати снаги і йому.

*Коли хто вмів одважно йти на страту,
Той мусить все одважно зустрічать...*

Він витлумачив Лесині слова як заповіт для нього, Максима, для всієї еміграції:

“Він мусить уміти не тільки вмирати за рідний край, але й жити і працювати для нього. Без слави, без родини, без імення...”

Українська еміграція, що прийняла до серця великі заповіді Лесі Українки і з честю виконує їх, може лише додати до цієї останньої формули ще й слово: “І без батьківщини...”

Він знав, що так про поетесу в Україні не писатимуть, бо там, у СРСР, її трактують мало не предтечею жовтневого перевороту. Не пропонуючи статтю до друку, залишив її серед своїх паперів. (Стаття вперше опублікована в “Українському альманасі” у Варшаві в 2001 р.).

Якщо капітан Минаєв її вже знайшов і прочитав, то не здибає там і згадки ні про спільні переклади з Гейне, ні, тим більше, про їхню першу юнацьку любов. Це — тільки їхнє, святе і чисте, до нього не дозволено доторкатися жодним рукам. Тим паче капітана Минаєва...

Вранці, коли капітан зайшов у камеру, Славінський тихо спав, поклавши голову на списані аркуші. Минаєв полегшено зітхнув і рвучко висмикнув аркуші. Задоволено посміхнувся, прочитавши заголовок “Власноручні показання”. Швиденько пробіг очима, покиваючи дедалі з більшим задоволенням: схоже, в’язень, нічого не приховуючи, вирішив нарешті висповідатися перед “Смершем”. Невже він справді сподівається на якесь пом’якшення? Та участь в уряді УНР стільки важить!.. Чи, може, хоче “висповідати” життя для дружини? Що ж, нехай доживає віку з недугою на самоті...

Погляд зупинився на останніх словах:

“Історія безупинно творить нові форми й породжує нове життя, а мотлох відкидає, як спрацьоване ганчір’я. От і я, настільки мені відомо, єдиний із мого покоління, залишився серед живих, виявився таким мотлохом. Що ж? Сам винен. Не треба було так довго жити на світі!”

Але життя у старій хворій людині не вмирало.

5 липня 1945 року, докладно вивчивши “власноручні показання” Славінського і зіставивши з усіма відомими “Смершу” фактами з його життя, капітан Минаєв підписав останню постанову:

“Славінського М.А. разом із справою супроводити до міста Києва у розпорядження НКВС УРСР”.

І от він знову у місті, де пройшли молоді роки. Дивився через загразоване віконце автомобіля, що віз в’язнів з вокзалу до Лук’янівської в’язниці, намагаючись упізнати бодай один будинок, але дарма. Де ті вулиці, по яких він любив гуляти з Лесею, де ті сквери, в яких читав Лесі свої вірші, де будинок, у якому збиралися “плеядівці”? Нема, нема, нема... Ніби ніколи і не було в його житті.

Стара, німецька, нікому, окрім НКВС, не потрібна людина. Нікого поруч, все, все у минулому. Нікому навіть згадати, що через чотири дні йому виповниться 77 років...

Хто привітає? З чим?..

У Лук'янівській в'язниці Славінський одразу потрапив у так звану камеру слабосильних. Великодушно дозволили навіть взяти з собою солом'яний матрац, з якого виснажений тілом і душею в'язень вже рідко вставав. Видно, колись у камері була піч, та її так замурували, що сліди ледве помітні. А вікна розбитими залишалися, певне, ще з дожовтневих часів — заплетені потемнілою павутиною, що ворушилась на протягах.

Холоднеча доконувала в'язнів.

Коли хвороби загострювалися, його на якийсь час відправляли у в'язничну лікарню, але незабаром повертали: слідчий капітан Арістов не міг ждати.

На допити Славінського приводили конвоїри попід руки. Допитували в одному й тому слідчому казематі з посірілими стінами і вибитими вікнами. Цей ритуал щоразу був однаковий: вартові залишалися в одній камері, Арістов з в'язнем — у другій, а от куди вели треті двері, Максим Антонович здогадався не одразу. Лиш одного разу, коли хворий від болю й виснаження вже не міг говорити, капітан сердито сказав:

— Громадянине Славінський, якщо ви й надалі гратимете у мовчанку, нам доведеться продовжити розмову он за тими дверима.

І в'язень здогадався: там — камера тортур, про які він багато чув, але ніколи не думав, що й сам опиниться перед дверима у пекло.

— Невже ви не бачите, що в мене немає сил розмовляти? До того, я вже все написав на вимогу вашого попередника ще у Празі...

— Ми в Києві, не забувайте! А що було в Празі — мене не стосується. Коли хворі, то — в лікарню! Забрати! — гукнув у відчинені двері казематного відділення, де чекали конвоїри.

Його тягли попід руки — ноги вже не слухалися.

У в'язничній лікарні після короткого обстеження заявили:

— Хронічна дистрофія другого ступеня. До третього не допустимо, адже тоді допитувати буде неможливо.

Ліків не давали, зате харчування було дещо краще, ніж у камері. Цим і лікували.

За тиждень — той самий каземат з таємничими дверима у пекло, той самий капітан Арістов.

— Продовжимо! — і спитав, і наказав разом.

В'язень з трудом поворушив губами, з горла почулись хриплі звуки.

— Дозвольте, я писатиму...

І знову старий професор згадував минуле, видобуваючи з пригасаючої пам'яті імена, події, дати. “Але про Лесю Українку я вам і тепер не згадаю...” — твердив собі, пильнуючи, аби десь ненароком не прохопився спогад давно минулих літ.

Потім довго відлежувався у камері на нарах, немов від важкої цілоденної роботи.

“О Боже, до чого дожився, коли вже не можу й того, чим усе життя займався — писати...”

А в пам'яті зринали вірші:

*В біді твоїй рідніша ти мені;
Тобі несучи сили всі, що маю:
І працю тиху, і мої пісні
На вітар свій набожно я складаю.
Надхни ж мене! Нехай у мертв'їм сні
Я днів твоїх даремно не загаю!
Нехай я знаю, що не дурно жив,
Що за життя тобі я заплатив...*

Звідки ці слова, чому саме в цю хвилину їх видобула пам'ять з найдальших закапелків?

“Тобі несучи сили всі, що маю... Тобі несучи сили всі...” — немов молитву, шепотіли потріскані вуста. Хто це

написав і коли? Подруга далеких днів юності Леся? Чи це з Гейне, якого вони так натхненно перекладали рідною мовою, радіючи, що сотні тисяч українців припадуть до цього чистого джерела поезії... А може, сам Шевченко? Втім, ні, Шевченка він перекладав на російську, а не навпаки...

А може, то він сам колись так написав, вже в туманній юності вгледівши той день, коли доведеться життям платити за свої ідеї?

“Нехай я знаю, що не дурно жив... Нехай я знаю...” — беззвучно шепочуть уста, а звідкілясь здалеку, ніби з холодної ями, доносяться стурбовані слова співкамерника:

— Марить... доведеться знову просити лікаря...

Звичайно, ні Славінський, ні його колеги по камері, серед яких були й знайомі по еміграції, не знали, навіщо від хворого вдруге вимагають показань. Де їм було знати, що в СРСР готувався показовий процес, подібний до того, що в 1930 році було влаштовано над Спілкою визволення України (СВУ), аби перед усім світом показати, що “буржуазний український націоналізм”, який тривалий час мав прихисток за кордоном, тепер розгромлено до кінця.

Але зробити цього не вдалося, адже в пазурі чекістів потрапило небагато активних українських діячів, решті ж вдалося виїхати у зону окупації союзників, а звідти — у західні країни. Тож показового процесу не було над ким робити, а зайве популяризувати живучість національної ідеї не хотіли.

Але Максим Славінський про те вже ніколи не довідається. Його останні дні минали у допитах, які капітан Арістов проводив доти, доки хворого з камери слабосильних переводили у в'язничну лікарню, там трішки підгодовували, аби ще теплилося, не згасало життя, і знову повертали в камеру. Славінський настільки був виснажений, що вже не помічав, як з кожним його поверненням жильці камери мінялися, але запитати, де поділися попередні, не було сил. А їх тим часом на основі постанови “особливого совіщання” швиденько відправляли або на

холодну російську північ, або не менш холодний Далекий Схід.

Нарешті Арістов переконався у марності подальших допитів. Було складено обвинувачувальний висновок, а 9 листопада 1945 року, ще й не протверезівши після щедрого святкування чергової річниці жовтневого перевороту, його затвердив народний комісар державної безпеки УРСР генерал-лейтенант Савченко.

Після короткого викладу “наклепницької антирадянської діяльності” Славінського йшло звинувачення (подаємо мовою оригіналу):

“На основании изложенного ОБВИНЯЕТСЯ:

Славинский Максим Антонович, 1868 года рождения, уроженец с. Ставище, Киевской области, из крестьян, по профессии литератор-публицист, с высшим образованием, бывший прапорщик царской армии, украинец, без гражданства, не судим, с 1890 по 1930 год член антисоветской украинской Радикально-демократической партии. Проживал в гор. Праге, — в том, что:

1. С момента создания Советской власти в России и на Украине вел активную борьбу за отторжение Украины от Советского Союза и создание украинского буржуазного государства.

В 1918 году был министром труда, советником министра иностранных дел “правительства” гетмана Скоропадского и занимал в нем другие руководящие должности.

2. С 1919 по 1923 год был главой дипломатической миссии петлюровского правительства в Чехословакии, лично приобрел и отправил для петлюровской армии 3 вагона медикаментов и 2 вагона обмундирования. Отправил в распоряжение петлюровских властей около 10000 человек украинцев из числа военнопленных бывшей русской армии.

Издавал и распространял брошюры, в которых призывал население Чехословакии оказывать помощь петлюровскому правительству в борьбе против Советского государства.

3. С 1926 по 1935 год был членом, а с 1935 по 1938 года —

председателем правления Республиканско-демократического клуба в Праге, где систематически выступал с докладами антисоветского содержания, призывая капиталистические государства к борьбе против СССР. Приглашал для чтения таких докладов петлюровских генералов и министров.

4. В течение 10 лет сотрудничал в петлюровской газете “Тризуб”, издававшейся в Париже, где систематически помещал свои статьи антисоветского содержания.

В 1937 году специально ездил в Париж для чтения доклада, в котором призывал к вооруженной борьбе против Советского Союза, за отторжение от него национальных республик и создание там буржуазного строя.

5. С 1918 по 1930 год был членом ЦК и один год председателем антисоветской Украинской партии социалистов-федералистов, которая организовывала активную борьбу против Советской власти, т. е. в преступлениях, предусмотренных ст.ст. 54-2 й 54-11 УК УССР.

Виновным себя признал...

Руководствуясь ст. 204 УПК УССР — следственное дело № 516/148434 по обвинению СЛАВИНСКОГО Максима Антоновича через Прокуратуру УССР — направить на рассмотрение Военного Трибунала.

Начальник отделения следчасти НКГБ УССР
капитан /Дубок/.

Согласен:

Начальник следчасти НКГБ
полковник /Павловский/.

Обвинительное заключение составлено 1 ноября 1945 г.,
гор. Киев.

СПРАВКА: 1. Обвиняемый СЛАВИНСКИЙ М. А. содержится в тюрьме № 1 УНКВД — г. Киев.

2. Вещественные доказательства и личные документы при деле.

Начальник отделения следчасти НКГБ УССР
капитан /Дубок/”.

Свідком останніх днів життя Славінського був такий же в'язень Василь Прохода, котрого також тримали у

Лук'янівці. У 20-ті роки, після закінчення Української господарчої академії у Празі в Падебрадах, він залишився там на викладацькій роботі, тож добре знав професора Славінського.

Василь Прохода зміг перенести лихоліття. У своїх спогадах він згадував:

“Якогось доповнюючого слідства над українцем з ЧСР у київській в'язниці не робили і жодних прокурорських актів обвинувачення не долучали. Лише викликали для допитів професора М.Славінського, І.Фещенка-Чопівського й мене. Всі ми чекали на акт обвинувачення та викликання до так званого Військового трибуналу НКВД, який формально проводив короткий судовий процес, нікого не виправдовував і давав наперед визначених 10 або 15 років ув'язнення у виправно-трудовах таборах. Професор М.Славінський був відомий український політик та публіцист, а академік Фещенко-Чопівський знаний у Європі вчений і металург, тому, можливо, прокуратура хотіла довідатися від них більше, ніж те було записано до протоколів їхнього зізнання...”.

Василь Прохода бачив, як один за одним люди зникають з камери невідомо куди. Не стало Фещенка-Чопівського. Вже не підводився з тюремного ліжка й Славінський, не озивався, коли його кликали.

Коли професора знову забрали у лікарню для в'язнів, він був настільки змучений і безсилий, що навіть поглядом не зміг попрощатися з тими, хто залишався.

Василь Прохода провів ноші з однокамерником довгим прощальним поглядом. Він розумів, що вже ніяка лікарня, тим паче в'язнична, не поверне того до життя.

З лікарні Славінський не повернувся.

“У грудні я настільки заслаб, — згадував В.Прохода, — що мене знову взяли до лікарні, де в палатах температура в середньому сягала 17 градусів. Я сподівався побачить там професора Славінського, але мені сказали, що був якийсь професор з Чехії і вже помер. Ніхто ним не цікавився, крім блатних, що забрали дещо з його речей...”

Він помер, не маючи близької душі біля себе. Де його закопали і хто закопав, — невідомо”.

23 листопада 1945 р. трибунал військ НКВС у Києві ухвалив:

“1. Справу взяти до судочинства; 2. судити Славінського М.А. за ст. 54-2, 54-11; 3. справу призначити на слухання в закритому судовому засіданні без участі звинувачення і захисту її, без виклику свідків”.

Але судити вже не було кого. Того ж 23 листопада, коли трибунал склав ухвалу про суд над Славінським, о 23-й годині 30 хвилин у лікарняній камері Лук’янівської в’язниці він помер. До його слідчої справи поклали ще кілька документів:

“Секретно. Голові Військового трибуналу військ НКВС Київської області. Повідомляємо, що ув’язненого Славінського Максима Антоновича, 1868 року народження, відправити на судове засідання не можемо, оскільки він умер у в’язниці № 1 УНКВС Київської області”.

Тут же містилися і копія акту про смерть:

“Цей акт складено 23.XI. 1945 р. про те, що о 23 годині 30 хвилин у камері помер в’язень Славінський Максим Антонович, 1868 р. народження. Попередній діагноз: стареча кволість. Дозволено віддати землі труп ув’язненого Славінського М.А...

Начальник в’язниці № 1 УНКВС капітан Журавльов”.

Востаннє ім’я Славінського згадали 4 грудня: “Військовий трибунал НКВС УРСР визначив: справу про Славінського М.А. у кримінальному порядку припинити — у зв’язку зі смертю і справу передати на збереження до архіву”.

А на останній сторінці обвинувачувального висновку з’явився штамп з написом:

“Архівну справу відправлено для подальшого збереження в архів на основі того, що Славінський Максим Антонович, 1868 р. народження, помер 23 листопада 1945 р.”

Немає людини — немає і проблеми...

Коло земного життя завершилося. Почалося забуття.

Всі закони радянських часів обминали Славінського: він залишався ворогом комунізму і борцем за незалежну Україну.

І тільки 11 вересня 1993 р. було затверджено висновок за матеріалами кримінальної справи № 39173 щодо Славінського М.А.: “На Славінського Максима Антоновича поширюється дія статті Закону КРСР “Про реабілітацію жертв політичних репресій на Україні” від 17 квітня 1991 року, оскільки з матеріалів кримінальної справи відсутня сукупність доказів, які доводять обґрунтованість притягнення його до відповідальності”.

Починалося безсмертя...

PS. Та минуло ще майже 10 років, перш ніж далеким нащадкам М.Славінського — троюрідному онукові Борису Славінському (працював у Москві в Інституті світової економіки і міжнародних відносин) та його синові Борисові, працівникові редакції “Проблемы Дальнего Востока” Інституту Далекого Сходу Російської академії наук — пощастило зібрати і упорядкувати матеріали про свого славного предка і уперше видати його поетичні твори, переклади з Гейне на українську і Шевченкового “Кобзаря” — на російську, а також публіцистику і спогади Максима Антоновича. Книжку Максима Славінського “Заховаю в серці Україну” опубліковано в Києві. Вона й стала поштовхом для цієї оповіді...

“ЛЮБОВ — СОФІЇ”

А тепер, люба, я хочу виконати свою вчорашню обіцянку, — мовила графиня до подруги, коли обід було закінчено.

Пані Вітт одразу навіть не згадала, про що мова, то графиня поспішила нагадати:

— Справді-бо, люба, такого дива, як моя „Аркадія”, ще пошукати.

Ах, так, Гелена справді вчора щось казала про свій парк, який неодмінно треба було відвідати, але з дороги гостя була притомлена, та й думалося їй зовсім про інше. Попереду її чекали клопітні справи, заради яких вона і пустилась у довгу дорогу до Львова, думки про ту справу, звичайно ж, не додавали краси їй вроді, а навпаки, могли зістарити зморшками, а цього якраз і не мусив помітити її коханий. Бо справді вона вже не та юна красуня, що заворожувала всіх, — від молодих шукачів пригод до поважних державних мужів і навіть королів, їй уже ген за тридцять (о Боже, невже?), і вроду свою вона має будь-що зберегти для нового обранця, можливо, вже останнього. А прикрі думки, згадки про це кладуть небажані павутинки на її смагляве і чисте обличчя красуні. Тож аби розв'язитися і забути про прикрість, що чекає на неї у Львові, Вітт вже у Варшаві збочила з дороги на Львів, щоб заїхати у Неборове до подруги — графині Гелени Радзивілл і кілька днів провести за спокійними розмовами, не згадуючи ні свого чоловіка Вітта, ні того, хто її чекає у Львові.

Але, напrawdę, в літню спеку не вельми хотілося їхати на оглядини якогось парку, у житті вона набачилася садів і королівських, і царських, де вже змагатися з ними неборівській „Аркадії”. Та графиня наполягала, обіцяючи, що гостя там не стомиться, навпаки, відтане душею і спочине тілом. До того ж пані Вітт згадала, що Щенсний якось натякав про цей парк, він бачив його, але то було так давно, років десять тому, і нічого цікавого йому тоді не запам’яталося з „Аркадії”, окрім молодих деревець, схожих на віники, вткнуті в землю.

— Я не можу тобі відмовити, — мовила нарешті пані Вітт, натякаючи цим, що згодна їхати в парк переважно задля того, аби дати можливість графині похизуватися своєю „Аркадією”.

— А я не можу позбавити тебе, люба, втіхи хоч на кілька годин відчути, що таке рай на землі.

Вітт дала розпорядження няні щодо двох малюків Щенсного, Костянтина і Миколая, з якими пустилася в цю дорогу, що мала закінчитися не тільки розлученням із давно нелюбим Віттом, а й одруженням із Щенсним. Про свою ж дитину старалась не думати. Вона була на порозі нового життя, коли все має початися заново.

Гелена звеліла готувати екіпаж, і незабаром він уже похитувався на сільській дорозі, що вела до „Аркадії”. Чим ближче вони під’їздили до зеленої оази, тим відчутніше повітря насичував аромат чогось незвичайного, екзотичного, що навіть її, жінку, котра багато бачила різних дивовиж, не могло не здивувати.

— Ти не пожалкуєш, — сказала Гелена, коли екіпаж зупинився біля візерунчастих воріт парку.

Дорожня втома і невідчепні думки про те, що чекало у Львові, не полишало Софію Вітт, але вона була вдячна подрузі, що та намагається розігнати її скруху.

Доки графиня Гелена Радзівілл та Софія Вітт проходилися тінистими алеями, милуючись романтичними альтанками та гротами із скульптурами з грецьких міфів і вдихаючи запах рослин, які, здавалося б, не могли

прижитися на цій землі, так далеко від своєї рідної, ми познайомимося ближче з головною дійовою особою цієї історії. Тож поки що залишимо незрівнянну красуню Софію Вітт у парку Гелени Радзівілл „Аркадія”, де, власне, вперше і народилась думка про парк, який дістане назву „Софіївка”. Дивовижного життя цієї жінки з ім'ям Софія, що згодом уславить своїм ім'ям не тільки Умань, а і всю Росію, починаючи з царя і цариці, вистачило б на десяток авантюрних амурних романів.

Дійові особи: Дуду, вона ж Софія

З дитинства Дуду звикла до того, що лихо одне за одним звальювалось на їхню родину, як мор на худобу, яку продавав батько. Власне, одне лихо переростало в інше, і це вже стало звичайним існуванням їхньої родини. Дивніше було б, якби біда обминала родину Костянтина, що торгував худобою у місті Бурса, за якусь сотню кілометрів від Стамбула. Торгівля не йшла, а повзла, нестатки обсідали сім'ю, і батько врешті-решт вирішив переїхати з родиною до Стамбула: у великому місті легше знайти роботу, ніж у їхній провінції. Та батько раптово помер, коли Дуду ще не сповнилось і п'ятнадцяти, проте саме він першим уже не раз звертав увагу на неймовірну вроду своєї доньки і потайки мріяв, щоб вона зуміла нею розпорядитися. Але сказати про це доньці не встиг. Мати, переcheкавши належний час після смерті чоловіка, вийшла заміж вдруге, цього разу за вірменина, і той не приховував захоплення красою юної Дуду (хоч і її мати була нівроку) і відверто натякав дружині, що з такою вродою бути бідною — то велике безглуздя. Але багатшою родина не ставала. Спочатку помер вітчим, а потім пожежа залишила від їхньої стамбульської оселі одні недотлілі головешки. У відчаї мати готова була накласти на себе руки. Але навіть цього вона не змогла зробити, доки не визначиться доля доньки, яку вона безмежно любила. Проживши, нехай і небагато, у Стамбулі, мати зрозуміла із сласних чоловічих

поглядів на доньку, що її Дуду справді володіє таким скарбом, який може забезпечити їй і всій родині сите життя. Від молодшої сестри вона знала, що вроду жагучих грекинь найбільше цінують іноземці. А де їх найбільше у Стамбулі? Звичайно, в районі Пера, де розташовані майже всі зарубіжні посольства. Саме там і заробляла молодша сестра, до того ж значно більше, ніж її чоловік-купець. Вона підшукувала для іноземців гарненьких молоденьких грекинь, а за нагоди і сама не гребувала потішити якогось посольського чиновника.

Сестри швидко порозумілися, і незабаром у родині на обідньому столі почали з'являтися пристойні наїдки, а в Дуду — нові плаття. Мати не приховувала від дочки, звідки бралися гроші, більше того, вона натякала, що Дуду може заробити набагато більше, адже вона зовсім юна. Але для цього треба знайти багатого коханця. Віддавати дочку першому-ліпшому іноземцеві мати не хотіла, а наполегливо шукала для неї, як казала подумки, „пристойну пару”.

Матері довго не щастило, але вона не поспішала, щоб за поспіхом не втратити більшого. І їй поталанило: польський посол у Туреччині Кароль Боскамп Лясопольський виявив готовність познайомитися з юною вродливицею.

Врода 17-річної грекині вже під час першого побачення вразила його наповал, як дичину — постріл вправного мисливця. Незабаром, не зважаючи на жодні пересуди, він навіть поселив її у своєму палаці. З часом посол почав потроху показувати її працівникам місії, і Софія (тільки так він її тепер називав замість нешляхетного провінційного імені Дуду) зачаровувала всіх. Чоловіки перед її красою танули, як віск на сонці, і розсипали компліменти, хоча Софія далеко не все розуміла, бо тільки почала вивчати французьку мову з учителем, якого найняв для неї посол. Жінки також хвалили, але не вроду грекині, а бездоганний смак посла, хоч насправді в їхніх серцях закипала жіноча лють, бо ніхто з них не міг позмагатися красою з юною куртизанкою. Закоханий посол не розлучався з Софією

навіть під час сімейних вечірок, не кажучи вже про прогулянки за Стамбул, на лоно природи, не брав її тільки на офіційні прийоми.

Проте ця ідилія тривала недовго: рівно через рік після того, як мати привела Дуду до посла Лясопольського, його відкликали у Варшаву. Звичайно, без належної підготовки у Варшаві взяти з собою Софію він не міг, щоб не викликати нездорових пересудів, тож, винайнявши для Софії квартиру, поклавши в банк на її ім'я півтори тисячі піастрів і давши чималеньку суму на поточні витрати, Боскамп відбув із Стамбула у Варшаву.

Залишається таємницею: чи в Софіїні оплачені Боскампом покої не навідувалися інші любострастці, але достеменно відомо, що Софія на палкі листи коханця з Варшави відповідала не менш красномовними зізнаннями в коханні. Огледівшись у Варшаві і зваживши на всі можливі наслідки, Боскамп обережно запитав у листі Софію, чи згодна вона приїхати до нього в попередній ролі. А коли Софія відповіла згодою, офіційно викликав її у Варшаву. Щоб запевнити красуню, що не залишить її напризволяще і тоді, коли вона ще квітнудиме, а він уже буде трухлявим пнем, пообіцяв у належний час віддати її заміж за багатого купця.

Так через півроку від розлуки Софія рушила до Варшави. Їхала вона в супроводі кількох молодих осіб, найнятих Боскампом, і вони ненадокучливо, але настійливо опікали її. Можливо, Боскамп запідозрював, що Софія вже відчула силу і ціну своєї вроди і може по дорозі знайти нового коханця, який би не відрізнявся від нього багатством, а тільки молодістю, тому й найняв опікунів.

Але це не допомогло. Замість Варшави Софія опинилася у... Кам'янці. Хапкий молодий розум ще в часи стамбульських високосвітських прийомів у товаристві посла навчив її вишуканим прийомам спілкування, і вона добре зрозуміла, що це має не меншу силу, ніж навіть її краса. Тому у Кам'янці вона швидко затінила всіх місцевих вродливиць, на прийомах та балах чоловіки одразу ж забували про своїх

дам і упадали навколо Софії. Ніхто не допитувався, якого вона роду, — хіба про це запитують у жінки, яка так звично входить у будь-яке товариство, вміє вільно вести розмову на будь-яку тему, заворожливо перекручуючи французьку вимову?

На одному з кам'янецьких балів її побачив майор Юзеф Вітт, син старого генерала Вітта — коменданта Кам'янецької фортеці. І так був зачарований неземною вродою та манерами грекині, що віддав би ворогові і батькову фортецю, аби навзаєм одержати Софію.

Вона ж безжурно щебетала з ним, час від часу підкидаючи в розмову дещо про свою знатну родину, — а походила тепер Софія буцімто не з роду невдалого торговця худобою Костянтина та його дружини — стамбульської звідниці Марії, а від грецьких царів роду Маврокордато. Тридцятидев'ятирічний холостяк майор Юзеф Вітт кепсько знав історію, тим паче грецьку, але поважно зводив брови, чуючи прізвище Маврокордато. Заохочена його увагою Софія і далі красномовно розповідала, що рід її веде свою історію від знатних візантійців. Такі історичні хащі для майора були мов темний ліс, насправді йому досить було вроди та царського походження Софії; втім, останнє було більш потрібно старому упертому генералові, щоб дав дозвіл синові на одруження з Софією. А саме про це він мріяв.

Щоправда, майора не влаштовувало, що Софія вже буцімто була нареченою Боскампа Лясопольського і їде у Варшаву, щоб повінчатися з ним і справити весілля, але він покладався на свою молодість (принаймні, порівняно з послом) і на військову хоробрість та винахідливість. До того ж Софія так грала до нього мигдалевими очима, що він швидко засумнівався у її вірності Боскампові, тож вирішив удатися до звичайних для військових дій — штурму та облоги, звісно, увагою і подарунками. Ця тактика Юзефа Вітта виявилася настільки надійною, а його любов — такою безоглядною, що незабаром Вітт і Софія потайки від знайомих і навіть від старого генерала Вітта повінчалися у сільській церкві неподалік Кам'янця.

Оскільки все таємне рано чи пізно стає явним, то майор вирішив пришвидшити його власною волею — познайомити дружину, молодшу від нього майже на 20 років, зі своїми батьками. Він сподівався, що врода і царське походження дружини зм'якшать батьків гнів і обернуть його на милість. І син не помилився: врода молодій дружині, її чорні очі, що покірно благали в нього пощади для сина, а на додачу і версія про візантійських прашурів Софії водночас підкорили і генералове серце.

Щоб не вскочити в халепу від всюдисущого чоловіка матеріної сестри-звідниці Главані, який міг нагрнути несподівано у Кам'янець у своїх купецьких справах, Софія завчасно, з допомогою листів, належно підготувала і його. Тож коли Главані приїхав у Кам'янець, його зустріли з почестями, належними нащадку царської родини, і з такими ж почестями відправили у Варшаву, де все ще закоханий у Софію, хоча і покинутий Боскапм влаштував його на роботу перекладачем у представництві самого короля.

Ось так родичі невдалого торгівця худобою та стамбульської звідниці добралися аж до королівського двору.

Але це був тільки початок. Природна врода Софії разом з набутим умінням подати себе відчиняла перед нею вже й не такі двері.

Під час весільної подорожі молоде подружжя Юзеф та Софія Вітт було представлено польському королю Станіславу Августу, — із цього почалися її розваги у Варшаві, котрі тривали кілька місяців. Майор поволеньки зрозумів, що його роль у подружжі назавжди обмежена світським званням — чоловік незрівнянної Софії. Вся весільна подорож молодого подружжя була тріумфальним походом Дуду-Софії по монарших дворах: у Берліні її приймає король Пруссії Фрідріх II, на курорті у Спа вона фліртує з імператором Йосифом II, від неї у захваті король Людовик XVIII і майбутній король Карл X, не кажучи вже про десятки графів. Тріумфально проподорожувавши по столицях Європи і зачарувавши королів та іншу знать,

Софія знаходить час зачати із своїм майором сина, якого народила у Парижі. Майор Вітт слухняно терпить захоплену похвалу на адресу дружини, тішачись тим, що „відхопив” таку красуню, але дедалі більше гнітиться принизливим становищем чоловіка при незрівнянній Софії.

Та доля усміхнулася і йому. Щоправда, в іншій царині. Польський король, аби ще більше привернути увагу Софії, спеціально приїхав у Кам’янець, щоб привітати з онуком генерала Вітта і надати йому звання генерал-лейтенанта. Після тривалої подорожі Європою у Кам’янець повернулося і подружжя, і в скорім часі, по смерті генерал-лейтенанта Вітта, його посаду коменданта фортеці посів новий генерал з родини Віттів — Юзеф, чоловік Софії.

Через 8 років після того, як Софія вирушила із Стамбула у Варшаву на поклик коханця Боскампа, вона знову відвідала Стамбул і Константинополь, але вже як туристка, хоч зустрічали Софію не тільки як особу, наближену до монарших дворів Європи, а як саму царицю — царицю вроди. Та саме під час цієї подорожі на батьківщину і відкрилися деякі факти її зовсім не царського походження, отож, відчувши прохолоду у ставленні до своєї особи, Софія вирішила якийсь час перечекати — і цим дала можливість знатним особам монарших дворів Європи посумувати за собою.

Незабаром вона з’являється вже в Росії, де знайомиться з генерал-фельдмаршалом Потьомкіним, який за Софіїну красу призначив Юзефа Вітта, котрий на той час розсварився і розірвав стосунки з польським королем, комендантом російського міста Херсона і пожалував йому звання генерала російської армії. Незабаром Потьомкін представив цариці Катерині II свою пасію, і Катерина так була зачарована вродою грекині, що подарувала їй діамантові сережки, а на додачу ще й маєток. Та несподівано новий покровитель Софії Потьомкін помирає в дорозі в Ясси, засмучена Софія їде в місто сама, але її зажура минає вже під час першої зустрічі із графом Станіславом Щенсним Потоцьким. Кохання Щенсного спалахнуло з

такою силою, що він вирішив розлучитися зі своєю дружиною, котра перебувала тоді у Відні і за чутками, що доходили до Потоцького, не була байдужою до уваги знатних залицяльників. Хоч і мала вже двох синів від Щенсного.

Софія відповіла Потоцькому взаємністю. Але цього разу 35-річна жінка уперше відчула, що то вже була не та взаємність, з якою вона відгукувалась на поклик багатьох знатних чоловіків, а щось інше, дивне навіть для неї самої. А може, бурхливі роки нагадали їй, що все в цьому світі скороминуше і тлінне, а надто жіноча врода. Перебуваючи далеко від Потоцького, вона з подивом ловила себе на тому, що не приглядається до чергових королів і графів, а думає тільки про Станіслава. Як їм поєднати свої життя, якщо в неї — чоловік і дитина, у нього — дружина і сини? Хоч де були два закохані серця, в думках вони линули одне до одного. Нарешті Софія і Щенсний вирішили розлучитися із своїми половинами і навіки поєднатися в новій, вже, напевне останній любові. З метою розлучитися Щенсний поїхав у Петербург, де в той час його дружина Юзефіна перебувала при дворі цариці в ролі статс-дамі, а Софія їхала через Варшаву до Львова, щоб розлучитися з Юзефом Віттом.

Під Варшавою Софія заїхала в Неборове до давньої подруги графині Гелени Радзівілл.

А другого дня після приїзду графиня показала гості свою „Аркадію”...

Дійові особи: Станіслав Щенсний Потоцький

Станіслав Щенсний Потоцький був єдиним сином магната Салезія Потоцького — одного з найбагатших у Польщі, родовід якого починався від коронного гетьмана Речі Посполитої. Уманщина, котра входила до складу Польщі, належала спочатку графу Калиновському, який одержав її в подарунок від польського короля, згодом дочка графа продала її одному з Потоцьких, а вже той подарував Салезію — батькові Щенсного.

Батьки виховували Щенсного у високій моралі і милосерді. І звичайно ж мріяли про достойну пару для молодого графа — якщо вже і не з королівської сім'ї, то принаймні з рівної на суспільній драбині. Та повінчався 18-літній граф з донькою хоча і графа, але збіднілого — Гертрудою Кемеровською, звичайно ж таємно, всупереч волі батьків. Для старих Потоцьких це був такий удар, що батько наказав викрасти молоду, вже вагітну Гертруду і відвезти її в монастир. Викрадачі перестаралися: щоб Гертруда не кричала в дорозі, її голову міцно придушили подушкою, а коли перед монастирем вивільнили, тіло вже почало холонути. Щоб замести сліди, викрадачі вкинули труп в ополонку. Молодий, палко закоханий Щенсний з розпачу спробував накласти на себе руки, але його врятували. Старому Потоцькому загрожував суд і навіть вигнання з Польщі. Не маючи змоги пережити таку ганьбу, в один рік помирають батько і мати Щенсного. І молодий граф стає володарем численних батькових маєтностей, зокрема в Умані, а заодно і чималих батькових боргів, які потім поволі, але впевнено підточували багатство молодого графа. Щоб хоч якось поправити своє становище, Щенсний одружився з Юзефіною Мнішек, котра була знатного і багатого роду. Граф віддав свої маєтки одному із знайомих, який натомість пообіцяв сплатити ще батькові борги, а сам з дружиною перебрався у Тульчин, де й заснував свою резиденцію. Непоказна краса Тульчина, недалекої Умані та їхніх околиць вражали молоде подружжя, землі радували родючістю. Щенсний вирішив докласти не тільки рук, а й душі, щоб навколо все було не тільки гарне природною красою, а облагороджене людиною. Час від часу родина подорожувала по Європі, і скрізь граф приглядався до дерев, рослин та злаків, відбирав і відправляв у Тульчин то насіння, то саджанці, а потім садівник біля новозбудованого палацу заклав парк. Граф Потоцький впроваджував на полях нові сорти пшениці й жита, займався вдосконаленням породності домашньої худоби. Він тонко відчував природу, розумів її і прагнув допомогти їй проявити всі свої зваби.

Не цурався граф і політики. Маючи від польського короля звання воєводи Руського, тобто Галичини, він вважався ще й сенатором. Якось на засіданні сейму Потоцький оголосив, що дарує державі цілий полк солдатів і буде його забезпечувати всім необхідним, але за умови, що той стоятиме в його Тульчині. Саме тоді у Тульчин прибув молодий поручик Людвик Метцель, маючи завдання створити в полку артилерійський підрозділ.

Проте згодом у політичній діяльності Потоцького сталося непередбачене. За новою польською конституцією сейм обмежував права знаті, а це графові не вельми подобалося. Ради він вирішив шукати в російського царя. З цією метою прибув у Ясси, де на той час розквартирувалися війська Суворова, які воювали з Туреччиною. Там же, в Яссах, був і комендант Херсона Юзеф Вітт з дружиною Софією. Якось побачивши Софію, Щенсний назавжди втратив спокій. Переконавшись, що ця любов міцніша за честь, він вирішив офіційно розлучитися з Юзефіною.

І ждав нагоди, живучи в Тульчині, коли приїде туди дружина, щоб переконати її, що разом жити вони далі не зможуть.

Офіційно розлучитися Потоцькому довго не щастило, і він перебрався до Умані. До поблизького Тульчина час від часу приїздила Юзефіна, але замість того, щоб дати згоду на розлучення, чимдуж намагалася утримати його при собі. В Умань мала приїхати і Софія. Юзеф Вітт розлучення їй не дав, усе ще наївно сподіваючись, що любов Софії до нього не згасла.

А попереду Софії, яка добиралась в Умань неспіхом, то там, то там зупиняючись у знайомих і друзів, щоб розважитись, — поперед неї летіли до Щенсного її палкі листи.

Так сталося, що два останні з них Щенсний одержав майже одночасно. У першому Софія захоплено описувала йому відвідини Радзивіллової „Аркадії”: „Важко собі уявити щось краще і романтичніше, — перечитував він, милуючись почерком і водночас уявляючи Софію, схилену над чистим аркушем, коли писала йому цього листа. — В „Аркадію” я закохана до божевілля. Немає в світі жодного виду квітів і

екзотичних рослин, які б там не росли. Гуляючи садами „Аркадії”, я відчувала, що в розпалі літа переживаю знов весну, і кожне дерево ніби говорить: „Мені тут хороше!”

„Аркадія” дуже нагадує мені Крим. Ти знаєш, що в тому краю при твоїх засобах можна б мати протягом двох років таку саму, а може, прекраснішу „Аркадію”, бо там не потрібно штучних насаджень? Правда, мій любий друже, що ми матимемо сільце в Криму?..”

Дочитавши до цього місця, Щенсний наморщив лоба: знала б вона про його статки — не натякала б про сільце в Криму... А може б, і взагалі не писала йому, знаючи про численні борги...

А Софія, ніби щоб ще більше дошкулити, і в другому листі нагадувала: „Якщо будемо мати садибу в Криму, то накажеш там усе обладнати, як у Радзивіллової в „Аркадії”?” Другого листа було писано вже не в Неборові, а на черговій зупинці, отже, та „Аркадія”, яку він справді бачив колись давно і яка особливо нічим не запам’яталася, крім тонких пагонів щойно посаджених дерев, таки міцно запала їй в душу, якщо не забуває про неї і в дорозі.

Але про яке сільце, про яку садибу в Криму може бути мова? Певно, для нього тепер і Крим, і Рим, і вся Європа звуться до оцього провінційного містечка — Умані.

А чом би і в Умані не обладнати для Софи свою „Аркадію”? — десь окраїною пройшла несподівана думка. Чимось же треба утримувати її, змусити забути про розкіш королівських дворів Європи...

А життя в Умані протікало одноманітно і нудно. Аби не думки про незабарну зустріч і одруження з Софією та аби не Метцель, з яким часто, особливо з приходом зими, вибиралися полювати на околиці Умані, то давно б знувдився.

Дійові особи: Людвик Метцель

Донедавна військовий інженер Метцель перебував на службі у Речі Посполитій у званні капітана, але обставини склалися так, що він надовго опинився у провінційній

Умані. Він був плодом палкого, але короткоплинного кохання генерала польської армії Брюля та гданської міщанки Аделаїди Метцель, звичайно ж, позашлюбним, тому і жив з материним прізвищем. Законною дружиною генерала Брюля була рідна сестра Щенсного — Марія. Між генералом та Потоцьким були добрі родинні взаємини, власне, це в нього Щенсний і відкупив собі чин генерала. Брюль піклувався про свого позашлюбного сина, дав йому гарну освіту. Старався і молодий Метцель, ще під час навчання виявивши неабияку здібність та ініціативу. Освіта в нього була військова, і він весь час активно вдосконалював її, мав кілька визнаних винаходів у артилерійській справі.

Неабияку пристрасть Метцель мав до будівництва, але раніше служба не давала можливості випробувати себе і в цій справі.

У війні 1792 року польського короля з конфедератами Метцель і Потоцький опинилися по різні боки: перший воював у війську короля, другий — на боці конфедератів. Але це не перешкодило їм подружитися, коли обидва опинилися в Умані. Метцель був людиною практичною і розважливою, до того ж гарним співбесідником. А крім цього ще й мисливцем.

* * *

Дорога Софії до Умані розтяглася на кілька місяців. Вже й зима скоро скінчиться, а він тільки одержував від неї листи то з одного міста або містечка, то з іншого. Нудьгуючи за коханою дедалі більше, Потоцький частіше перечитував її листи. Часом вони йому здавалися палкими і ніжними, іншого ж разу — холодними і байдужими, немов між подружжям, між яким давно встановились звичайні ділові взаємини, і тоді він починав боятися, що також втратить Софію, як втрачали її всі його попередники. Ще й Юзефіна каламутила воду з розлученням, не давала йому волі, а наполягати аж надто рішуче Щенсний не зва-

жувався, адже дружину підтримувала сама цариця Катерина II.

Тож перечитуючи листи Софії, любов до якої розгоралася в його серці з кожним днем сильніше, він намагався знайти в них те, що хоч би опосередковано свідчило про її вірність. Він розумів, що в її теперішні роки вона вже не може легковажити у своєму ставленні до своєї вроди і невідпорності. Але чи розуміла це сама Софія, котра давно звикла як належне сприймати залищання і очманіння від її краси навіть сановних осіб Європи?

І щоразу у її листах Щенний спіткався на згадці про садибу або сільце в Криму. Чи знає Софія про його теперішні фінансові можливості? Чи уявляє, що ні про садибу, ні тим паче про сільце в Криму не може бути і мови — втримати б маєтки. При згадці про борги у Щенсного псувався настрої. О, Софіє, любя і незрівнянна Софіє! Чи вистачить твого кохання поміняти пишні прийоми у столицях світу, поміняти Париж, Відень, Стамбул, Варшаву, Петербург на скромну провінційну Умань, де вартий уваги і спілкування хіба що Людвик Метцель? Що зробити, аби тиха Умань замінила тобі гамірливий Париж і Варшаву, Відень і Петербург? Любов, тільки моя любов. Безмежна і всеохоплююча...

Полювання з Метцелем змушувало його на якийсь час забути про досі нерозірваний шлюб з Юзефіною і про Умань, що мусила стати в'язницею для розпещеної розкошами Софи.

Як і чим її утримати?

З думок не виходили захоплені слова з її листа: „В „Аркадію” я закохана до божевілля...” Отже, є в світі речі, які можуть закохати до безтями цю незбагненну жінку. Можливо, в цьому — вся розгадка: сільце чи садиба в Криму, екзотичні рослини і серед них — Софія?.. Але, мати Божа, як їй признатися, що і сільце, і садибка в Криму для нього давно недосяжні?..

Цього разу, як і раніше, вони вибралися з Метцелем раненько, схід сонця застав їх уже за містом. Всю ніч перед

цим з неба сівся дрібний сніжок, опадаючи на землю, дерева і кущі, і вранці вони стояли білі і святкові, покірно позгинавши гілки під вагою снігу. На білій ковдрі, що сховала землю, — анічийого сліду, жодної темної порошокинки. Мабуть, подумав Потоцький, отакою буває і душа, коли на світ Божий народжується людина. А потім життя кладе на неї свої відмітини, свої карби, труїть заздрістю або злобою, спопеляє коханням, крутить нею, як циган сонцем. Чи думав він, що в свої поважні літа, ставши чоловіком жінки, що була статс-дамою при самій російській цариці, маючи дітей, він так безоглядно кинеється у вир нової любові?

„Весна зими, — сплигло на думку несподіване порівняння. — Але весною квітнуть тільки гілки, що мали бруньки, а тепер дерева з ніг до голови прикрашені рівним білим квітом. Весна зими... — знову подумав він. — Як і в моєму серці. А все — Софія. Ось на що спроможна жіноча врода — змусити розквітнути навіть трухлявого пня”.

Тим часом обидва вийшли до Красної греблі, що перетинала річечку з немилозвучною назвою Багно. Навесні чи восени, особливо після дощу, все довкола справді перетворювалося на грузьке багнисько, тільки то там, то там, поміж низеньких кущів, зблискувало плесо води. Але тепер все було вбране в біле, немов до свята. Звідси, від Красної греблі, річечка Багно непомітно протікала урочищем Кам'янка аж до річки Уманки. Урочище з одного боку було посмуговане ярами, протилежний же був скелястий, мов якийсь велетень навмання розкидав каміння та валуни і забув їх прибрати.

Щенсний довго не відривав очей від скелястого берега Багна, проводив поглядом по ярах, а в думці знову і знову спливала „Аркадія”, яку він бачив років десять тому.

Стривай, раптом зупинив свої розбурхані думки Потоцький. Якщо облагородити Багно, заодно позбувшись і цієї немилозвучної назви, обсадити яри і ярки, зробити озеро, альтанки, гроти і фонтани, поставити скульптури античних богів, — авжеж буде не гірше, ніж у графині Радзивіллової.

А може, й краще. „В „Аркадію” я закохана до божевілля...” Люба Софіє, ось тут, від Красної греблі по річечці Багно, на схилах ярів і в низинах з’являться не менш екзотичні рослини, ніж у графині, струмені фонтанів битимуть угору, розкидаючи дрібні сріблясті бризки, он там буде альтанка, отам — грот, отам — місточок через струмок. Венеціанський, а не звичайний. Так, тут мусить бути сад. І назву його на твою честь, кохана, — “Софіївкою”. Я все тут звелю зробити так, щоб тебе назавжди залишили думки про сільце в Криму і щоб ти колись сказала: “У нашу “Софіївку” я закохана до божевілля...”

„Розмріявся...” — зупинив себе граф. Але думка про диво-сад на схилах Багна вже не полишала його. Урвавши мовчання, Потоцький звернувся до інженера:

— Ви, друже, ніколи не відгадаєте, що я щойно побачив. На отих берегах я побачив квітучу композицію на тему мистецтва і природи. Тераси, гроти в скелях, і один з них буде називатися Гротом кохання. Уявіть собі, отам я навіть уявив собі Венеціанський місток. А в отій улоговині — Женевське озеро, а неподалік його буде наша Мала Швейцарія...

Щенсний різко зупинився: може, Метцель подумає, що незаймана білина снігу і сонячний ранок негарядз вплинули на приятеля. Проте інженер зацікавлено мовив:

— Продовжуйте, ваша світлість. Це дуже цікаво.

— А от продовжити муситимете ви, любий, — несподівано сказав граф. — Мені спала на думку одна ідея, до якої хочу прилучити і вас як інженера-будівельника. Мені здається, оце урочище — особливо придатне місце для парку або ж саду. Що ви на це скажете? Розкиньте думками, покличте свою винахідливість та досвід і підтвердіть, що маю слушність. Я хочу зробити Софії несподіваний подарунок. Але такий, якого вона в своєму житті ще не мала — сад, парк із озерами і фонтанами, альтанками і павільйонами, місточками і статуями. Я вже й назву дібрав — Софіївка.

— Мені до душі ваш задум, — не роздумуючи, відказав

Метцель. — Але... я чув, що достойну Софію Вітт... — на цьому він затнувся, не знаючи, як тепер називати дружину генерала Вітта, — ви чекаєте через місяць-півтора. За цей час, а ще взимку, тут можна встигнути зробити хіба що сніговиків та гору для катання на санках.

— О, я розумію, що тут дуже багато роботи. Тож і прошу вас як фахівця, якого добре знаю і смакам, ерудиції, будівельному досвіду якого довіряю, до приїзду Софії все добре обміркувати, де і що тут можна спорудити, щоб потім ми з вами змогли її переконати, що під Уманню може бути парк ще кращий, ніж деінде. І може, кращий навіть, ніж десь у Криму...

— Спробую... — роздумливо мовив інженер. — Мене зацікавив ваш задум. Я давно тут знудився без оригінальної роботи...

* * *

Софія приїхала аж у лютому. Тут вона була вперше, тому, перепочивши з дороги всього день, попросила Щенсного показати їй містечко, в якому, можливо, їм доведеться звити своє родинне гніздечко. Але Потоцький побоювався після парижів та віднів показувати їй провінційну Умань, тому, доки ще лежав сніг, повіз її на околиці. Звичайно ж, вони взяли з собою Людвика Метцеля — „замість екскурсовода”, — пояснив Щенсний. До її приїзду вони вдвох уже встигли більш-менш докладно обстежити урочище, річки Багно та Уманку, їхні рівні та скелясті береги, навіть уже прикидали, в яких скелях можна вирубати гроти. Але домовились поки що Софії не розголошувати всі задуми, а перш розвідати, чи взагалі сподобається Софії така думка — на Багні створити дивосад. І не якийсь простий, а так званий „англійський” — з фонтанами і каскадами озер.

— Люба, до нашого вінчання, — почав Щенсний, підбадьорливо поглядаючи на інженера, — я хочу зробити тобі несподіваний подарунок...

— Цікаво, цікаво... — дещо байдуже, натішена ще й якими подарунками, відповіла Софія, проте приготувалася слухати: чим же це збирається подивувати її граф? У голові, злегка затримавшись, ковзнула і відлетіла думка: може, сільцем в Криму?

— Ти знаєш, люба, — після деяких вагань повів далі граф. — Мені здається, що отут, саме ось тут, де ми з тобою, слід розбити сад. Але неодмінно кращий за той, що ти бачила в Неборові. — І показав очима на засніжене урочище, на скелі, що нависли над Багном або ж визирали з-під снігових шапок найбільшої білості.

— Отут? — з деяким здивуванням перепитала Софія. Ну ніяк не могла вона уявити тих дивовиж, що бачила в Неборові, на ось цих крутих скелястих берегах, на засніжених ярах і урочищах. Вловивши її подив, Щенсний попросив Метцеля:

— Спробуйте-но переконати Софію, що сад тут може бути дуже гарний.

Метцель уже був готовий до цього. Після першої їхньої розмови, коли граф поділився думками про диво-сад, він не раз приходив сюди самотою, роздивлявся, планував, прикидав, що і де можна зробити. Тому впевнено почав:

— Звичайно, взимку тут по-своєму гарно, але коли все під снігом, важко уявити те, що я можу побачити в думці. Але його світлість граф має слушність — парк тут можна розбити пречудовий. Он ті пагорби можна буде засадити деревами, які не балують тутешніх країв, але здатні витримати уманську зиму. А он, погляньте, скелі ніби спеціально розташувалися так, щоб у них можна було видовбати грот. А де скель негусто, можна привезти брили, пристосувати їх, як нам захочеться, але неодмінно скласти так, нібито їх розташував сам Всевишній. А втім, про деталі говорити ще ранувато. Але я впевнений, що цю тиху місцину можна зробити невпізнанною. Водночас щоб все видавалося таким, начебто тут попрацювала сама природа. Тільки більше простору, не скупитися, щоб парк був найбільший у всій Європі.

— Але заверше — найгарніший, — додав задоволений

граф. Метцель точно вловив його задум, він уже навіть виразніше, ніж сам граф, уявляє, де і що тут можна спорудити, і так красномовно розповідає про задумане.

— В ім'я нашої любові, Софіє.

— Я так тобі вдячна... Ну ж бо, розповідайте, розповідайте, — дедалі з більшою цікавістю підганяла вона Метцеля.

— На мою думку, на заході парк має починатися від міської застави, а на сході закінчуватиметься у Піковцях, у Білогрудівському лісі. На весь простір на південь до Уманки буятимуть дерева, природно з'єднавшись із старою дібровою, яку тут називають Трековим лісом. Нижче по руслу будуть верхні та нижні стави з фонтаном... Звичайно, десь і природу доведеться потурбувати, якщо вона не дотягла — то чому ж їй не допомогти?.. Ви схвалюєте задум, Софіє? — перервавши розповідь, спитав Метцель. Потоцький перевів погляд на жінку.

— Якщо все буде так, як ви, дорогий інженере, щойно змалювали, то гарнішого подарунка до нашого вінчання годі уявити. Але хто може цю красиву розповідь перетворити на реальні гроти, альтанки, павільйони, ставки, мости і фонтани?

— Гадаю, придатнішої для цього людини, ніж капітан Метцель, не знайти, — урочисто промовив граф, радіючи, що все так добре складається. — Вам і карти в руки, дорогий. І не заперечуйте. Робота якраз для вас, і я впевнений, що ви впораєтесь. Отже, вважатимемо, що про головне домовилися. Так? Одразу й починайте підготовку. А в кінці літа чи восени можна буде й будівництвом зайнятися.

Так думка, що народилась у Софії під час відвідання парку Гелени Радзивілл у Наборові, дістала на околиці Умані, на засніженому березі річечки Багно, новий поштовх до створення уманського дива.

Хроніка уманського дива

1796 року капітан, а за сумісництвом проєктант і будівельник Людвик Метцель одержав від графа Потоцького

завдання спроектувати і створити сад, якому не було рівних. Метцель виписав на допомогу садівника Оліву, німця за походженням, майстерність якого у створенні парків та садів була відома в багатьох державах Європи. Удвох взялися до діла. Проектуючи одні ділянки, на інших вже починали роботи. Взимку того ж року кріпаки з місцевих сіл за планом Метцеля почали видовбувати в скелях гроти. За допомогою вибухівки розчищали від непотрібних валунів дно майбутніх ставків. Необхідні механізми виписували з-за кордону, залучали кріпаків із своїми підводами. Метцель випробовував різні механізми, з допомогою яких можна було зрушити з місця скелі, щоб вони лягли у потрібному місці, готував заявки в Італію, де мали виготовити мармурові скульптури.

З дня на день, з місяця на місяць будівництво розширювалося, вже не десятки, а сотні кріпаків з навколишніх маєтків Потоцького залучалися до роботи. В деякі дні їх працювало до 800 осіб. Якби треба було розмістити на території майбутнього парку і більше, то і за цим би діло не стало.

Навесні 1799 року на території парку, згідно із задумом головного будівничого Людвика Метцеля і за згодою графа, а найперше — Софії, було закінчено саджати місцеві дерева. Тим часом прибували саджанці небачених в Умані дерев з інших місць: з Криму, Італії і навіть Лівану. Дедалі чіткіших обрисів набували Єлисейські поля і Тампейська долина, острів Анти-Цирцеї і грот Фетіди. Граф та Софія часто навідувалися на будівництво, прискіпливо все оглядали, давали вказівки, а часом Потоцький навіть втручався в роботу. Удвох із Метцелем та з допомогою Оліви знову й знову уточнювали, які види рослин, кущів і дерев і в яких державах треба замовити.

Роботою Метцеля всі були задоволені.

Хоч усе йшло за планом, але й зробити належало чимало. Тому поспішали. Граф вирішив зробити свій подарунок до іменин Софії. І Метцель не підводив: до травня 1802 року, коли Потоцький готувався відзначити

день народження Софії, центральна частина парку була в основному завершена. На його території граф запланував спорудити ще й палац, але від цього задуму поки що довелося відмовитися — вже не вистачало часу. Проте величезна колона, яка мала стояти перед майбутнім палацом, уже була приготовлена. Це був високий обеліск, вирізаний із суцільної гранітної брили. На його боках за наказом Потоцького були викарбувані французькою, грецькою та латинською мовами слова: “Любов — Софії”.

Проте обеліск так і не було встановлено — назрівали інші події.

* * *

Головний будівничий Людвик Метцель квапився. 1 січня 1802 року Софії мало виповнитися сорок, графові Потоцькому в березні цього ж року — п’ятдесят, але про свої роки він старався не думати. Не в’янула б врода Софії. Бурхливі роки не могли не позначитися на красі коханої дружини. Чіткі божественні риси обличчя вже помітно зм’якшувалися, коли не сказати розпливалися, та й постава вже не була такою стрункою, як тоді, коли граф уперше побачив її в Яссах, оточену захопленими чоловіками. Що ж, вічного у цьому світі нічого не буває. Але в ім’я її вроди, в ім’я їхнього кохання він створить такої неземної краси сад, що і їхнє кохання, і врода Софії перейдуть, переллються у дивовижні дерева і квіти, ставки і фонтани, у дзюркотіння струмків, у химерні гроти й античні скульптури. І все це житиме вічно, бо тільки природа вічна у своїй сукупності і неперебутності, передаючи прийдешнім поколінням легенду про кохання двох земних людей. Так думав граф, час від часу оглядаючи з Метцелем панораму будівництва. Дні спливали, мов за водою, щораз налягали нові клопоти, — то грабарки, якими возили землю на греблю Софійного ставу, ламалися, то дерева, виписані з Лівану, затримувалися десь в Одесі, то раптом скаржилися кріпаки, що їм не виплачують зароблених грошей.

Але з кожними відвідинами будівництва обриси майбутнього парку ставали дедалі зриміші. Он каміння химерно нагромадилося, вже нагадуючи грот, чаша першого ставка вже почала заповнюватися водою, он місток зіп'явся над струмком, справді нагадуючи Венеціанський.

Софію чоловік на будову запрошував рідко. Він побоювався, що будівельний безлад налякає її, адже в тому безладі тільки він з Метцелем і могли зримо уявити майбутній парк. Крім того, Софія мимоволі порівнювала б побачене із знайомою „Аркадією” і, звичайно ж, те порівняння було б не на користь створюваного саду.

Але він же тільки народжується, і граф був твердо впевнений, що з часом стане кращим не лише за „Аркадію”, а й від багатьох садів у європейських столицях.

Буваючи на будівництві, Софія не висловлювала ні остраху, ні захвату, ні невдоволення, а тільки чекання. Чекання дива, яке от-от прийде.

Якось граф завів мову, що будівництво парку триватиме безкінечно, адже вдосконаленню немає меж, найпрекраснішу річ можна зробити ще кращою.

— Деревя теж колись виростуть, а кущі переростуть свій вік і загинуть, — казав він, — тому треба буде робити нові насадження. Наш парк розростатиметься, облагороджуючи Багно і дальні яри. Обіцяй, що і без мене ти не забудеш про це.

Софія згідливо кивнула, не зловивши туги в голосі чоловіка. І він не став пояснювати. Навіщо нагадувати, що різниця в роках ставатиме дедалі відчутніша, і йому може не вистачити часу, щоб довести сад до тієї досконалої краси, якої гідна Софія.

— Наш сад буде безкінечний, як сама природа, — казав граф. — Якщо не в просторі, то в часі. Але люди смертні. Метцель обіцяв на весну закінчити будівництво центральної частини. Він твердить, що ми з тобою не розчаруємось. А це ж тільки початок.

А потім, разом відігнавши вагання, граф мовив:

— Сад відкриємо у травні. Це буде на честь твоїх іменин, Софіє.

— Про кращий подарунок я і не мріяла,— притулилась до чоловікового плеча дружина.

Вони не згадували, що Софіїні іменини значно раніші, як, проте, і його, від травня, адже кожен розумів, що краса їхнього парку у всій своїй неповторності може постати тільки тоді, коли все буяє свіжим квітом. Звичайно ж, навесні.

Діставши згоду Софії на перенесення свята на травень, граф ще раз попередив Метцеля, що саме натоді мусить бути завершена центральна частина. А що не буде довершене, його приховають весняні квіти.

Сад було урочисто відкрито у травні того ж таки 1802 року. Звідусіль приїхали гості. Вітали іменинницю, її краса палахкотіла зрілою жіночою звабою. Буяв зеленню і квітами молодий парк, дзюркотіли струмки і видзвонювали сріблом фонтани, у незрушному спокої лежало плесо Софіїного ставу.

Здавалося, сама природа дивувалася із двох своїх довершених творінь — із жіночої вроди і краси рукотворного саду.

І не було того дня у світі щасливіших людей, ніж Софія і Щенсний.

На мить перехопивши дружину у гостей, котрі, походжаючи алеями, однаково захоплювалися й іменинницею, і садом, граф шепнув їй на вухо:

— Я давно мрію, що колись ти скажеш про свій сад, як писала з дороги про „Аркадію”.

— Про що ти? — не одразу здогадалася Софія.

— Пам’ятаєш, з Неборова ти писала, що в „Аркадію” закохана до божевілля? Твоя „Софіївка” хоче почути від тебе такі ж слова. І я також.

— А я вже їх сказала, — щасливо усміхаючись, відповіла Софія. — У нашу „Софіївку” я закохана, як і в тебе, любий друже, до божевілля.

— Минуть роки... Сплинуть десятиліття. А потім і сотні

років... — тихо, з несподіваною урочистістю, перехопленою смутком, продовжував Потоцький. — Сюди приходять люди, які з'являться у світ через багато років після нас. Милуватимуться водограями, статуями і гротами і згадуватимуть про нас. Про наше кохання, Софіє.

— Але ж... — з колишньою безтурботністю вихопилося у Софії з грудей, — вони про нас нічого і нічого не знатимуть. Як не знаємо ми про тих, хто жив за сотні років до нас.

— О, ні, — заперечив граф рішуче. — Назва твого саду неодмінно нагадає про твоє прекрасне ім'я.

— Якщо так, — грайливо погодилася Софія, — то і твоє ім'я також, мій любий друже. Адже коли б ми не зустрілися, то й не постало б на землі оце наше диво. Я вдячна за це від усіх, хто колись, у близькому чи далекому майбутньому, завітає сюди, щоб сховатися від печалі.

— Тут не може бути жодної печалі, адже це місце створене тільки для щастя, — заперечив Потоцький.

Розмовляючи, вони віддалялися від гостей, що зграйками, весело розмовляючи, розбрелися по алеях, і невдовзі опинилися на невисокому майданчику з гранітним каменем посередині. Праворуч темний вхід вів у грот, вирубаний у скелі, її тримала на собі гранітна підпора так легко і природно, що одразу і не здогадаєшся, що тут добряче попрацювали чийсь майстерні руки і мудра голова Метцеля, а не тільки природа.

Вони зайшли до середини. У гроті було темніше й прохолодніше, ніж зовні. Посередині стояв гранітний круглий стіл, можливо, тільки він і міг свідчити, що й тут не обійшлося без людських рук.

Звикнувши до прохолодної темряви, Софія з подивом роззирнулася довкола. Раптом її погляд зупинився на написі, що був вибитий просто на гранітній стіні. Вона тихо прочитала:

„Забудь тут пам'ять про нещастя і приймай щастя віще. Якщо ж ти щасливий, так будь ще щасливіший”.

— Ось тут я й сам попрацював молотком, — похвалився граф. — Скеля була страх твердюча. Але, як бачиш, я

впорався. Це мої слова і до тебе, і до всіх, хто колись тут ходитиме.

— Ти, як завжди, вгадав і цього разу, про що я думала. Я справді була по-справжньому щасливою. Вперше в житті! Поряд з тобою, в оцьому саду, що народився від нашого кохання, почуваю себе щасливою.

— І щоб отак було завжди.

Від гроту Потоцький, обминаючи великі юрби гостей, провів дружину бічними алеями до того місця, де вони з Метцелем вирішили в майбутньому збудувати палац. Щоправда, цього дня про майбутню будівлю тут ніщо не нагадувало, адже палац поки що був тільки у мріях Потоцького та в кресленнях Метцеля. Хіба що дерев'яна халабудина, яка зазвичай передує кожному будівництву. У ній, серед будівничого начиння, лежала величезна колона, прикрита від сторонніх очей. В одному місці Потоцький відхилив затулу — і Софія прочитала: „Любов — Софії”.

— Ось цей обеліск, — урочисто проголосив Потоцький, — стоятиме перед нашим палацом. Зістаряться і загинуть дерева і будуть замінені іншими, можливо, навіть кращими, ніж тепер. Поіржавіють труби у фонтанах. Колись не витримає і підмурок палацу... Але цей граніт стоятиме вічно. Доки існуватиме у світі така любов, як наша.

Постоявши, вони рука в руці пішли берегами Кам'янки. Незабаром граф зупинився біля чотиригранної гранітної брили, на якій стояла гранітна ваза з живими квітами.

— Послухай-но... — попросив Потоцький.

Звіддалеку долинав, притишений відстанню, гомін гостей, ще далі ледь чутно озивалося місто, а збоку, ніби з-під землі, тихо і сумно жебонів струмок. Його голос ніяк не в'язався з квітуchoю красою берегів.

— Цей струмок мов би за кимось сумує, мій любий друже... — задумливо проказала Софія. — Але чому йому сумувати, коли навколо все дихає красою і щастям?

— Так, люба, він справді сумує, — відповів граф. — Він сумує за тим, що так швидко пробігає біля квітучих

берегів, не може зупинитися, щоб завжди милуватися їхньою красою. Одразу й не скажеш, чи то струмок пробігає у вічному плині біля берегів, чи то береги тікають від нього. Все плинне, як і наше життя.

Злегка підштовхнувши дружину, щоб обійти навкруг вази з квітами, вони опинилися з другого боку — і їхньому поглядові відкрилася дошка з чорного мармуру. Начебто продовжуючи думку графа, Софія прочитала викарбувані на чорному мрамурі слова: „Так само швидко минає кожен радісний день кожної людини”.

Поглянувши на чоловіка, Софія зрозуміла, що й ці слова він викарбував для неї. І швиденько заперечила йому:

— Але ж у нас тут буде ще багато-багато радісних і щасливих днів.

* * *

...Граф Станіслав Щенсний Потоцький раптово помер у березні 1805 року. Для Софії це була не тільки втрата коханої людини — це була втрата і себе такої, якою її зробило кохання графа. Її минуле, що почалося із смерті Дуду і народження Софії, вмерло тоді, коли вона зустріла Потоцького і коли її серце, втомлене від безкінечних залицяльників і коханців, нарешті покохало по-справжньому. Тепер відходив у царину спогадів та снів і другий період її життя, що виявився настільки ж щасливий, як і короткий — час великого кохання. Воістину, є час каміння розкидати і каміння збирати, є час кохати і є час згадувати про кохання. Смерть чоловіка одним чорним помахом обірвала щасливий плин життя, коли не лічать ні днів, ні років; і нагадала ту незбориму істину, що є час квітнути, а є час навіки в'янути. Все життя без Потоцького Софія жила з думкою про нього і турботою про їхній парк. Вона не жаліла коштів на примноження краси „Софіївки”, не полишав роботи в паркові і вірний Людвик Метцель. Аж до 1813 року, коли Метцеля було призначено керівником управління сухопутних та водних шляхів сполучення

Польського королівства. Він назавжди розпрощався з Уманню і „Софіївкою”, якій віддав не тільки кілька років наполегливої праці, а де проявив талант видатного будівничого.

Як до смерті чоловіка Софія жила коханням до нього, так після смерті — вдосконаленням їхнього парку. Кудись за невидимий обрій назавжди відійшли Стамбул і Варшава, бали і коханці, царські і королівські палаци, ніби це було і не з нею, а в пам’яті жив тільки Щенсний та їхній диво-парк. Часом здавалося, що їхня любов якимись незримими каналами справді перелилася у дерева й кущі, гроти й альтанки, ставки і фонтани, струмки і мости, і все це промовляє до неба і людей їхньою любов’ю. І промовлятиме завжди.

* * *

Давні і нові борги примусили вдову Потоцького думати про продаж уманського маєтку і навіть „Софіївки”. Старший син Потоцького Юрій Фелікс, котрий управляв маєтком, до старих батькових, а може, ще й дідових боргів, що ледве вкладалися у суму семи з половиною мільйонів злотих, додав програні у карти ще майже тридцять мільйонів. Майже стільки коштував весь уманський маєток. Щоб і „Софіївка” не була продана безпутним нащадком Щенсного, Софії довелося докласти чималих зусиль. Відчуваючи наближення кінця, вона намагалася врятувати „Софіївку”, продавши її царському урядові. Водночас набивала ціну паркові, замовивши французькому літераторові і перекладачеві де Легардові переклад відомої поеми С.Трембецького „Софіївка”, в якій високими поетичними словами оспівується краса уманського дива, і опублікувала поему в Парижі. Популярність та інтерес до „Софіївки” зросли, навіть цар Олександр I відвідав парк. Софія запросила государя до того самого гроту, куди в день іменин чоловік привів її і де вона побачила висічені на граніті слова: „Забудь тут пам’ять про нещастя і прийми

щастя віще. Якщо ж ти щасливий, так будь ще щасливіший”, і де любив бувати сам Суворов, навідуючись з-під Тульчина до Умані, де на честь його походу через Альпи було споруджено Чортів місток. Цар неспішно прочитав напис, милувався алеями, захоплювався парком, але продати йому „Софіївку” так і не вдалося. Навіть хитрість Софії не допомогла: якось, щоб нагадати цареві про парк, вона надіслала у Петербург кілька десятків саджанців пірамідальних тополь, проте государ тільки щиро подякував...

Вже невиліковно хвора, Софія поїхала в Петербург, там оформила свій заповіт, але повернутися в Умань, де все нагадувало про її скороминуще щастя в коханні, вже не вистачило ні моральних, ні фізичних сил.

Із „Софіївкою” вона розлучилась назавжди. Немов із власним життям. Того ж 1822 року вона опинилася в Берліні, але прожила там тільки до осені. Похмурого листопадового вечора її не стало.

Ніби відчуваючи смерть своєї хрещеної матері, сад у ті дні занімів під пронизливим осіннім вітром, струшуючи останнє листя і готуючись до зими.

Та попереду в нього ще буде багато похмурих осінніх днів, але будуть і квітучі весни.

Хроніка уманського дива

Після смерті Потоцької уманський маєток і сад переходять до 34-річного сина Софії та Станіслава — Олександра, котрий народився того ж 1798 року, коли Софія обвінчалася з Потоцьким. Полковник Олександр Потоцький, учасник кавказьких подій, часто жив у Одесі, а ще більше — в Тульчині та Умані, і турбота про „Софіївку” для нього залишалася виконанням материнського заповіту і продовженням батькової справи. Парк поповнювався новими статуями, вперше старанням Олександра Потоцького було зроблено опис його багатой рослинності.

У березні 1832 року за рішенням Київської казенної

палати керуючим садом було призначено гвардії капітана Маркевича, але доки вишукувалися кошти на утримання „Софіївки”, цар Микола конфіскував парк разом з маєтками Київського та Подільського повітів і передав їх військовому поселенню. Того ж року в історії саду з’являється ще одна людина, прямо причетна до Софії Потоцької: „Софіївка” перейшла у відання Південних військових поселень, якими керував генерал І.Вітт — син Софії та Юзефа Вітта. Саме Вітт почав офіційно називати „Софіївку” Царициним садом. На той час припадає і розбій, вчинений у саду: там побили скульптури, в тому числі і знамениту Венеру. На щастя, військове відомство знаходило кошти не тільки для підтримання знаменитого парку, а й для його розбудови. У штатному розкладі 1836 року була, наприклад, 61 особа, зокрема 12 учнів садівника і 10 майстрових. Проводили ремонт, споруджували нові тераси, саджали дерева і кущі, нові рослини, удосконалювали водогін. 1841 року складено десятирічний план робіт для розбудови „Софіївки”, затверджено кошторис, на все це знайдено кошти — і будівельні роботи в парку пішли ще інтенсивніше. Опис рослинності того часу свідчить, що в парку росли екзоти — пальми, плодоносні фігові дерева і ананаси, квітнули казуарина і магнолія.

1846 року з’являється один з перших путівників „Софіївки”.

Але найщедріші слова не здатні були показати уманське диво в усій його красі.

В ту ж пору парк починають використовувати для підготовки професійних садівників.

То були щасливі для „Софіївки” роки. Та незабаром військові поселення, до яких належав парк, були ліквідовані, і 1859 р. його передано училищу садівництва. Водночас він дістав і нову назву — „Уманський сад”. Перед візитом в Умань Олександра II дирекції училища дали трохи грошей, щоб прибрати сад і належно зустріти гостя. Ото й усього...

У кінці XIX і на початку XX століття в парку прово-

диться велика наукова робота, вирощують садівний матеріал для інших садів і парків. Збереглися документи, які свідчать, що в 1905 році „Софіївка” пропонувала покупцям саджанці та живці майже 650 видів фруктових та ягідних порід, 430 видів декоративних дерев та кущів.

Після жовтня 1917 року „Софіївка” залишається у віданні сільськогосподарського училища, під час Громадянської війни сад грабують, руйнують скульптури і вирубують дерева.

Багато разів змінювалося підпорядкування парку за радянської влади. Був час, коли його життя підтримували всього 5 робітників, а охороняли найбідніші студенти технікуму. 1927 року парк мав назву імені III Інтернаціоналу. Переконавшись, що там панують занехаяння і бруд, спеціальна комісія вимагала перетворити парк на ботанічний заповідник, поки його ще можна було зберегти.

Навесні 1929 року сад імені III Інтернаціоналу оголошується заповідником, але коштів ні на підтримання, ні на реконструкцію так і не знайшлося. Паркові повертають його первинну назву — „Софіївка”, він переходить з одного відомства у друге: Наркомосвіти, Будинку відпочинку, Наркомзему, обкому у справах мистецтв, знову до Наркомосвіти і Наркомзему... І отак аж до 1941 року. Кожне відомство додавало паркові руйнації і безгосподарності. Такого занепаду „Софіївка” ще не знала. Та наступали ще чорніші часи – війна, коли були знищені архітектурні будівлі, гідротехнічні споруди, загинули безцінні колекції рослин.

З 1945 року парк одержує ще одну назву — „Уманський державний заповідник „Софіївка” і входить у систему управління у справах архітектури Раднаркому УРСР, а в наступному році уряд ухвалює спеціальну постанову про відбудову та благоустрій „Софіївки”. На це було виділено один мільйон карбованців.

Нарешті 1955 року дендрозаповідник переходить у підпорядкування Ботанічного саду Академії наук України, залишаючись там і дотепер. „Софіївка” стає не тільки

пам'яткою садово-паркової архітектури, а й значним науково-дослідницьким центром.

1971 року Інститут теоретичної астрономії Академії наук СРСР видав паркові почесне свідоцтво про те, що мала планета № 2259, відкрита 19 червня 1971 року астрономом Б.Бурнашовою, дістала назву „Софіївка” на честь уманської „Софіївки”.

У 70-ті роки було розроблено план генеральної реконструкції, але небувала повинь у квітні 1980 р. відкинула „Софіївку” на десятиліття назад. Було зруйновано майже всі гідротехнічні споруди, завдано шкоди архітектурним пам'яткам та рослинності.

Після тривалої реконструкції, що завершилася святкуванням у 1996 р. 200-річчя заснування парку, „Софіївка” постала перед сучасниками у всій своїй вічно квітучій красі.

І хоч що б ми не думали про графа Станіслава Щенсного Потоцького, хоч як би ставилися до його дружини — чарівної грекині Софії, нащадки вічно будуть їм вдячні за те диво, що створене їхнім коханням.

Ми з вами одержали у спадок це диво. І мусимо передати його грядущим поколінням як вічну пісню любові.

Якщо до вас прийшло кохання, або ж ви тільки його чекаєте, частіше дивіться безхмарної ночі в чисте зоряне небо. Десь там, у безмежному огромі Всесвіту, горить — не згасає планета „Софіївка”, названа на честь уманського парку. А отже, і на честь двох земних людей — Софії і Щенсного, і на честь вашої любові і любові всіх, хто прийде за нами.

НА ВІДСТАНІ СЛЪОЗИ

Повість-інтерв'ю

Ми сидимо у новій київській оселі родини Кириченків, у яку Раїса Опанасівна та Микола Михайлович перебралися не так давно. Киянами ставали важко, не пориваючи свою “пуповину” із Полтавщиною. Упродовж тривалого творчого життя їм не раз доводилося міняти міста і квартири: з батьківської оселі — у Полтаву, потім — у хор у Житомирі, звідти — в Черкаси. Коли пісенна слава Раїси Кириченко вивищилася над усією Україною і сягнула інших держав, у полтавського керівництва озвалися патріотичні струни: “Повертайся, наш соловейку, додому, ми й квартиру вже підготували”.

Двічі кликати не довелося. А коли сталося лихо і співачці багато часу випало проводити у столичному Інституті урології під наглядом лікарів, Кириченкам запропонували квартиру в Києві.

Усе літо й осінь я дзвонив у нову оселю, аби зустрітися із уславленою землячкою, але телефон мовчав. З'ясувалося, Раїса Опанасівна і Микола Михайлович, як і завжди, літо проводили у її батьківській оселі, навідуючись до Києва, аби показатися лікарям. Здоров'я після багатьох складних операцій поверталось поволі, але вона рвалася на сцену, минаючи заборони лікарів, бо вже добре знала: пісня — її ліки. Ось і стояла київська квартира пустою, та й меблів ще не було — всі гроші забрало лікування.

В один з отаких наїздів я й застав їх у Києві. Зазвичай трубку підняв Микола Михайлович — її перша і єдина

любов, помічник у творчості і розрада в житті, найближча і найдорожча людина. Він був її оберегом не тільки у високому розумінні цього поняття, а й оберігав від зайвих клопотів і настирливих дзвінків. Душа його дружини — щира полтавська душа — була широко відкрита назустріч знайомим і незнайомим, відгукувалася на кожне слово, кожен поклик, а це після тривалого лікування дорого їй коштувало. Та, довідавшись, хто дзвонить, Микола Михайлович одразу передав трубку дружині. На те була причина — наше давнє знайомство. Пов'язане воно з першими пісенними злетами тоді молодій солістці Черкаського народного хору Раїси Кириченко. Журнал “Україна”, де я тоді працював, висунув співачку на здобуття Шевченківської премії. На вдячність із Черкас вона приїхала із своїм ансамблем на чолі з Миколою Михайловичем і близько трьох годин співала у клубі комбінату преси, чаруючи і змушуючи стискатися від щасливого болю серця поліграфістів і журналістів. Кілька днів після концерту мені дзвонили складальники, верстальники і начальники цехів, щоб подякувати за щастя почути саму Раїсу Кириченко.

У мене збереглося фото: на простенькій сцені комбінатівського клубу вручаю квіти високій, стрункій і чарівній вродою справжньої полтавки артистці. Цей знімок і став мені перепусткою у її душу, зачерствіти і охолонути яку не змусила жодна біда. Тепер вона бачила на знімку себе молоду, повну здоров'я, чарівну і запашну, мов польова квітка, і смуток пробивався з її очей. “Які ж то ми тоді були...” — ностальгійно прошепотіла, а Микола Михайлович, аби розвіяти печаль дружини, поставив відеокасету її недавнього концерту, що відбувся на Харківщині, куди її давно кликали і куди вона, кинувши лихом об землю, таки поїхала. Запис зроблено любительською відеокамерою, але й ця камера не змогла нічого зіпсувати — ні її пишної української вроди, ні голосу. Часом мені навіть не вірилося, що то кілька днів тому співала ця сама жінка, котра сидить поруч, — втомлена хворобою і лікуванням, порізана вздовж

і впоперек лікарським скальпелем, переогодована пігулками та ін'єкціями.

А таки ж так — ніщо не може вбити пісню в нашій українській душі! І потім, із суто полтавською неквапністю ведучи розмову, Микола Михайлович задля перепочинку дружини вмикав подарований полтавськими шанувальниками-бізнесменами телевізор, і я бачив, як вона слухає свою пісню і як та пісня повертає їй сили.

— Що ви думаєте, отак слухаючи саму себе?

Відповіддю може бути вся наша розмова.

“Мені пощастило народитися на полтавській землі”

— Раїсо Опанасівно, давайте поговоримо про вами прожите і пережите.

— Його вже не змінити, хоч як би хотіла. Слава Богу, що живу і співаю... А чи немає у вас плівочки ось цього фото, де я ще така молода? Бачте, в чому вбрана, — це майстриня Галя Забашта пошила для мене спеціально. Я любила співати в цих строях.

— Давайте поставимо знімок на столі, будемо дивитися на нього і розмовляти про вашу дорогу до пісні.

— Думаю, така дорога простелилась переді мною не випадково, і я пішла по ній також не випадково. Рідні і з боку батька, і з боку матері були співучі. А ще пощастило, бо народилась на полтавській землі. У нас там усі співають. Піснею виливають щастя і горе, піснею освідчуються в коханні і скаржаться на життя. Моя пісня починалася з дитинства від мами, від батька, від рідні. Весілля, Різдво, Великдень, Купала, інші свята — люди завжди співали. А ми, дітлахи, все на льоту хапали, мов ластівки — комашок перед дощем. Моя мама, нині вже небіжчиця, царство їй небесне, завжди, коли починали співати за столом, брала мене до себе під крилечко. Вона вже відчувала, що в донечки є голосок, от і прагнула, щоб я частіше слухала, як старші виводять.

А взагалі мама мене дуже берегла. Дітей у родині було аж п'ятеро, але одна дівчинка, до того ж тільки один братик молодший за мене, а решта — старші. Росла ж я маленькою, як горошинка. Коли у школі ставали по ранжиру, то завжди опинялась останньою...

Це коріння в нас таке співоче, це Божий дар. Пасемо худобу з дівчатками — і співаємо. Але вже тоді відчувала: щось мені заважало виспівувати з ними. Зрозуміла: у них — сильніші голоси, тож дівчата кричали, і мені з ними не співається.

— Звідки ж бралось таке розуміння в малої, яка, може, крім по радіо та від батьків, не чула більше пісень.

— Яке радіо? Не було його в нас тоді. Воно появилось десь у 50-х роках, а я вже до того їздила на шкільні огляди та олімпіади. У селі мене називали Руслановою. Батько, Афанасій (саме так його всі кликали), привіз із війни безцінний скарб — гармошку... До речі, мене дуже рано почали величати по батькові, ще 25 не виповнилось, а вже кликали Раїсою Опанасівною. І я часто невдоволено думала: невже така поважна дама? Якось у селі почули по радіо, як мене величають, і до мами: “А чого це твою Раю називають Опанасівною, її ж батько — Афанасій?..” Тепер звикли. Батько з війни повернувся пізніше, ніж інші, аж десь під осінь 45-го, мені вже повернуло за два роки. Чи пам'ятаю насправді, чи, може, з розповідей, а привіз тато з війни мені гарну ляльку. Собі — гармошку “хохнер”, таку невеличку, з перламутровими клавішами, надзвичайно співучу.

Був у нас і патефон, його всі безперестанку накручували і слухали. Пам'ятаю знаменитий дует Бунчикова і Нечаєва, Ковальову, Русланову — Боже, як вони співали! Але це все російські митці, і пісні вони співали свої, а мені хотілося почути, як знамениті співаки виконують рідні, ті, котрі чула від мами і батька. Проте жодної платівки з українськими мелодіями в нас не було... А втім, однієнка була, здається, вона з'явилась пізніше, — співала або “Думка”, або ансамбль бандуристів. І більш нічого... Найбільше мені

подобалась Русланова. Я вивчила весь її репертуар, записаний на платівці, і так копіювала, що незабаром стала для людей Руслановою. У шкільному хорі була солісткою, ми часто виступали у школі, в селі.

Та от закінчила школу — куди ж у селі податися дівчині, як не на колгоспну ферму корів доїти?

Село наше невеличке, у тодішній колгосп таких входило аж три, центральна садиба була в Землянках, а ми жили у Корещині.

— А в довідниках значиться, що ви й народилися в Землянках?

— Ви знаєте, у нас на Полтавщині з цим багато наплутали. Якщо народився у невеликому селі чи хуторі, то записували те село, де була сільрада або центральна садиба колгоспу. В мене й день народження записано не справжній. Появилась я на Покрову, мама не раз потім казала: “Привела тебе під ранок на Покрову, 14 жовтня”. А записали 14 листопада. Вже далеко пізніше почала вичитувати в гороскопах, хто ж я, за метрикою виходило — Скорпіон, але в мене нічого не сходилося з цим знаком, бо насправді народилася на місяць раніше. Отам за вікном — Покровський монастир, і, в добрий час сказати, я так добре себе тут почуваю, така тут здорова аура, що почала гарно спати. Не знаю чому, але в Полтаві спати не могла — то болі, то думки весь час непокоїли. Тому я вірю мамі, а не своєму паспортові, що народилась на Покрову, і вона мене береже.

— А ви не запитували матір, чому так сталося ?

— Звичайно, цікавилась. “Знаєш, — каже мама, — люди тоді ще були на війні, голову сільради хтось підміняв, не до тебе було. Хіба тобі не однаково?” — “Ні, — кажу, — не однаково...” Яюсь познайомилась з молодою, років до 30, черницею з Покровського монастиря. Вона мене чула на концерті, впізнала, тож ми розговорилися. Я розповіла про те, що народилась не того дня, що записано. Вона порадила забути про 14 листопада: “Це не ваш день, ваш — 14 жовтня. Якщо люди вітають у листопаді, бажають щастя і здоров’я, то ці побажання вас не стосуються. Богом ви прийшли у

світ в інший день, тож усі побажання можуть справд-
жуватися, лиш коли їх дають саме цього дня”. Я замис-
лилась... Уже знала, що таке здоров'я, і мені хотілося, щоб
людські побажання здійснювалися. Тому перебудувалась
із своїм днем.

— Отже, це ми з'ясували для всіх ваших прихильників.
І мені хочеться всім їм порадити, аби бажали вам здоров'я
саме на Покрову. Щоб здійснювалися їхні побажання і ви
частіше виходили на сцену, а за кулісами не стояли
насторожі лікарі.

А тепер з'ясуємо про ферму: отже, трудовий шлях
видатної співачки починався звідти?

— А звідки ж він мав початися? Я — сільська людина,
вміла і любила доїти корів, а особливо — доглядати телят,
таких беззахисних і довірливих. Мені все було любим, що
в селі, — наші люди і наші хати, робота, природа, і я ніколи
не соромлюся того, що сталося в моїй біографії. Навіть
пишаюся, що можу і завжди залюбки виконую всю сільську
роботу. Коли приїжджала в своє село, все порала сама, бо
вмію і хату підмазати, і хліб спекти, і вареники чи борщ
зварити, пиріжків напекти — все-все мені звичне.

“Мама заповіла мені співати для людей і нікому не відмовляти”

— У вашій сільській хаті хтось тепер живе?

— О, про неї могла б розповідати безкінечно! Коли всі
п'ятеро дітей розлетілися з гніздечка, мама залишилася
одна, поралася помаленьку на городі, доглядала при дворі
якусь там курочку, качечку. Та кожного літа всю свою
відпустку я проводила вдома. Бачила, як мама за всіма
нами сумує, адже раніше жила для нас і нами — і раптом
нікого поруч. Сини є сини — прискочить один чи другий
машиною: “Мамо, все гаразд?” Мама тільки зітхне: “Та
гаразд”, — а машина вже з двору. А дочок завжди до
матері тягне. Отак і мене. У жінок повсякчас повно роботи —
прибрати, випрати, попрасувати, зварити, спекти. Як тільки

приїздила в село, одразу бралася за діло. Ненька відчувала, що в неї є опіка й допомога, і трималася цим. А коли я тяжко захворіла, це підкосило й маму. До цього вона не була сива, а, як і її мати, русявенька. Моя бабуся померла у 85 років, але не посивіла. А після моєї хвороби мама враз побіліла. Як вона страждала! Кілька разів приїжджала в інститут, де я лежала, ми часто говорили по телефону, я писала їй листи, аби підтримати. А в селі різне говорили про мою недугу, і кожне слово боляче ранило маму. Люди казали їй, що моя хвороба невиліковна, Раї скоро не стане, і все це лягало рубцями на її серце, мучило його і, зрештою, привело й маму до тяжкої хвороби. Коли я виписалася з інституту, то одразу ж поїхала до неї в село. Але мама вже так хворіла, що не впізнала мене. Три дні я сиділа біля хворої і говорила до неї, але мама мовчала, тільки дивилася на мене печально-печально. А з моєю племінницею Галею, яка її доглядала, коли мене не було, спілкувалась — то водички попросить, то подушку поправити, часто її кликала. Я кажу: “Мамо, це Рая, я біля вас, зараз принесу”. Але вона не впізнавала. Лише через три дні зрозуміла, хто біля неї. Я їй усе про себе розповіла, а вона мовчки плакала. А тоді тихо прошепотіла: “Раєчко, живи довго-довго і співай людям, співай, бо вони так тобі допомогли. І хоч хто й коли б тебе просив, не відмовляй ніколи, а співай”. Ці слова я запам’ятала назавжди. Розуміла, це — материн заповіт. Вона вже була на порозі в інший світ, усе розповіла, як і що робити, коли помре. Навіть назвала тих, хто повинен нести віко труни з хлібиною на ньому. Нагадала, де її місце на кладовищі. І все це — у повній свідомості, з ясним розумом. З усіма попрощалася, просила кожному з моїх братів передати її благословення. А на завтра, о восьмій ранку, її не стало.

Вразило мене, як вона в останні хвилини хотіла мене відгородити від своїх страждань. На це здатна тільки мати. “Раю, — просить, — відверни мене до стіни...” — “Мамо, — кажу, — я хочу тебе бачити”. А вона: “Не треба тобі мене востаннє бачити отакою”. Я трішечки повернула ріжок

подушки, сиджу, не зводжу з неї очей, а вона мовчить... Вона вмирала... А я думала: “Боже, як же можна отак спокійно відходити, знаючи, що через якусь мить тебе не стане?..”

Я дуже любила маму. П’ятнадцять років вона жила у нашій родині, у них з Миколою Михайловичем були навдивовижу теплі стосунки, він поважав свою тещу, особливо цінував її мудрість.

Мама допомагала нам і в творчості. Буває, слухає репетицію, довго мовчить, а потім каже: “Раєчко, а отут ти спробуй інакше заспівати”. Або: “Ця пісня не візьме за душу”. Вона ніколи не лукавила у своїх оцінках.

— Ви дослухались до тих порад?

— Я швидко переконалася, що мама завжди була права. Траплялось, відповім: “Мамо, то це вам чомусь здається, що ця пісня не зачепить душу, а ось як заспіваю...” А потім на сцені відчуваю: не йде, правду казала мати. Так було, наприклад, з відомою народною піснею “Ой на горі два дубки”. Чомусь мати її не сприйняла, щось не сподобалося їй у цій пісні. Я намагалась розібратися чому, а мама відповіла: “А що в ній хорошого?” А ось сучасні ліричні дуже любила. Особливо пісні Климентія Домінчена на слова Андрія Демиденка “Щедрість землі”, “Пісню про хліб”, “Жіноча доля”. Вони так її вражали, що мати казала: “Раєчко, оця пісня наче про мене”. Коли вперше почула “Мамину вишню”, то згадала: “У нас колись росла така вишня, але її вже давно немає... і моєї мами немає. А ти, Раєчко, співаєш і, мабуть, думаєш, що й твоєї матері колись не буде”. — “Мамо, — кажу, — коли гарна пісня, то кожен думає, що вона — про нього, про його маму...”

— А батько?

— Він помер рано, мама вдовою залишилася у 49 років. Тато всю війну пройшов, пам’ятаю, були в нього медалі за Будапешт, і за Відень, і за рейхстаг, і ще якісь. Він давав гратися ними, я охоче чіпляла їх до одягу як прикраси і милувалася.

“Все починалося з батькової гармошки”

— Ви згадували батькову гармошку.

— О, то окрема історія.

Батько грав змолоду, ходив з гармошкою на весілля, вечорами у селі підігравав дівчатам. Я була маленькою, але добре пам'ятаю, як ставив мене на власноруч зроблену скриню, грав і просив, щоб я співала.

Взагалі він був майстром на всі руки, кому що по дереву зробити, машину полагодити — Афанасію Миколайовичу, поможи. Всіх виручав. Вирізав з фанери міліціонера з жезлом і приторочив на хатньому гребені. Той міліціонер справно всім односельчанам показував, куди дме вітер. У фанерного міліціонера навіть зірочка була на кашкеті і портупея через плече. Казали, що міліціонер у Афанасія регулює вітер. У колгоспі працював і теслею, і ковалем, одне слово, все, що треба для села, робив мій тато. Для нас, дітей, майстрував з дерева різні чудернацькі іграшки, розфарбовував їх.

А гармошку ховав від дітей у скрині. Та замка на ній не було, бо тоді хати “замикали” тоненьким патичком і ніхто нічого не крав. Кільця на віковій скрині він зав'язував соломинкою, щоб знати, чи хтось брав гармошку. Але я умудрялась так розв'язати і потім зав'язати соломинку, що вона залишалась неушкодженою. Сідала з гармошкою на колінах і на слух, бо про ноти ще й не чула, підбирала пісні Русланової. Аж на вулиці було чути. Яюсь сусідка сказала татові: “Афанасію Миколайовичу, вас дома немає, а ваша гармошка сама аж розривається. Хто ж то отак грає?” А в мене — чотири брати, тож підозра падала на них, а що то я — ніхто й не подумав.

Тато почав ставити гармошку просто на скриню, але обкручував її пасом, а кінці паска теж зв'язував соломиную: хотів пересвідчитися, чи таки хтось бере. Заграти на ній, розтягувати міхи ніяк не можна, щоб не пошкодити соломину. Але я вже примудрилась обережно розв'язувати. Сідаю у батьковій куфайці, ставлю гармошку на

коліна, а з-за неї мене й не видно. І з такою насолодою граю та співаю! Будь-яку мелодію, котру почула, могла підібрати. Звичайно, щось і не так було, але тональність завжди підбирала точно.

Отож пішло і поїхало — і самодіяльність, і конкурси, і олімпіади.

Жив тоді в селі цікавий чоловік Василь Сергійович Бойко — фотограф, гармоніст, одне слово, за що не брався, все в нього виходило. Дружина його була сільською кравчиною, справжньою модисткою, шила людям все модне, гарне. Сім'ю цю вважали інтелігентною, брали з них приклад, слухали їх порад. Василь Сергійович організував хор, брав участь у підготовці п'єс для сільського клубу. Життя було веселе, мені здавалося, що краще, як у нас, і бути не може. Мабуть, тому, що пісня мене полонила все більш, за нею й не бачила справжнього сільського життя. Особливо, коли мене хвалили за спів, життя здавалося безхмарним і щасливим.

Тоді ми жили у Великокринківському районі, а згодом пішло укрупнення, і опинилися у Глобинському. Влаштували велелюдні свята — день молоді, день пісні; з'їжджаються машини, сходяться святково вбрані люди. Клуб гримить музикою і піснями, надворі також площадка для концерту не порожня. Пам'ятаю, тільки опинялася на сцені і починала співати, люди, мов мурашки, збігаються з дворів та городів. “Рая Корж співає! Рая Корж на сцені!” А я щаслива, що це мене збігаються слухати, кидають недопорану справу, щоб почути. Від інших площадок, де також співали й танцювали, всі до мене перебігали. І скрізь лунає наше козацьке прізвище. “А хто ж то так виспіває?” — “Та Рая Корж! Корж!” А я тоді ще й не розуміла тих пісень, які співала.

Отак і доростала до професійної сцени. Почув мої пісні Павло Федорович Оченаш, художній керівник кременчуцького хору, що був при величезному автомобільному заводі КраЗ. Сам він родом з Великих Кринок, ось його й запросили в район на огляд художньої самодіяльності. Там

він і почув мене. Сходжу зі сцени, а він за руку хап — і не відпускає. Мені тоді тільки 17-й пішов. “Ти мусиш співати в хорі. Я тебе не відпущу”. І не відпустив. А незабаром, коли мені вже виповнилось 18, доручив заспівувати “В жизни раз бывает 18 лет...”. Я пишалась: в отакому великому хорі я заспіваю. От вам і Рая Корж!

Співала і ніяких планів не будувала, бо вже мала омрі-яне — пісні і вдячних слухачів. Та почули мене у Полтавській філармонії, запросили на професійну сцену. Але ж не мала професійної освіти, бо закінчила тільки 10 класів і зразу пішла на ферму.

Там, у Полтаві, і познайомилась із своїм судженням: він був баяністом у жіночому хоровому ансамблі. Грав, а я співала. Довго й не роздумували — через рік одружилися.

Але в тому ансамблі довго не затрималась, і ось з якої причини. Голос у мене був сильний, він завжди виділявся, якось ніби розпростувався, особливо коли співала народні пісні. Йому вже тісно в хорі, тож від мене вимагали стримувати, ховати голос, аби не виділявся. А мені хотілося співати широко, вільно, розлого, на всю полтавську широчінь. Порадилися з Миколою і вирішили: поїдемо у ансамбль “Льонок” у Житомир, до Анатолія Максимовича Пашкевича. Він вхопився за нас і не відпускав, доки й сам перейшов у Черкаський хор. У Черкасах до того працював Анатолій Авдієвський, але коли помер Григорій Верьовка, його запросили в Київ очолити хор, що згодом став носити ім’я Верьовки. Тож Пашкевич покинув свій “Льонок” і опинився в Черкасах керівником осиротілого народного хору, покликав і нас.

“Пісня “Степом, степом... “ сколихнула Україну”

— Пісня Анатолія Пашкевича “Степом, степом...” сколихнула незабаром і Україну, і весь тодішній Союз. Але не у вашому виконанні.

— Її Анатолій Максимович починав писати ще в житомирському “Льонку”. Слів не було, а існувала тільки так звана “риба” — заготовка мелодії.

Було, десь сховається і добирає музику. Майбутнього автора слів, черкаського поета Миколу Негоду, Пашкевич тоді ще не знав, просто в його голові народилася дивна мелодія з тужливим рефреном “Ма-ти, ма-ти...”. Написав якись вірші сам, але вони його не влаштували.

А в Черкасах Пашкевич познайомився з поетом Негодою, захопив його своїм задумом, широтою майбутньої пісні. Незабаром Анатолій Максимович подзвонив до мене в Житомир: “Раю, їдь скоріше сюди, є для твого голосу гарна пісня”.

— Отже, знаменита пісня призначалася для вас?

— Так, власне, нею Пашкевич мене і зманював у Черкаси. А мені в “Льонку” подобалося, я відчувала, як почала творчо зростати, тож і не поспішала в нову дорогу. Та от знову голос ніби зупинявся перед якоюсь стіною: тільки він піднімався над хором, мене починали присаджувати. Всі художні керівники “Льонка”, а їх після Пашкевича пережила кілька, закінчили Одеську консерваторію, а там ніхто не визнавав народного співу, у пошані була висока класична школа. Тому до класичного виконання схилили й мене, проте моєму голосу було там затісно, він виривався, прагнув широти і волі. Тож ми й поїхали в Черкаський хор до Пашкевича. О, тут усе моє! Та й кликав він мене, манив новою піснею. Чи вже вона готова?

Виявилось, я спізналася, бо хор уже розучував, а співати її мала Ольга Павловська. І виконувала так прекрасно, що я навіть не думала пробувати й собі. То була одна з тих небагатьох пісень, що знайшла свого виконавця в єдиній співачці — Ользі Петрівні. Так, як вона, її ніхто ніколи не співав.

У Черкаському хорі я познайомилася з відомим поетом-піснярем Дмитром Луценком, він часто з Києва приїздив до нас із словами нових творів. Пригадую першу зустріч: я співала пісню Пашкевича “Синові” на слова Василя Симоненка, а Дмитро Омелянович сказав, що йому дуже сподобався мій голос і він щось напише спеціально для

мене. “Так, як пропускає пісню через свою душу Рая, не вмiє ніхто”, — сказав він. Хоча в Пашкевича було проти цього трішечки спротиву, але він почав писати музику, а Луценко — слова, і отак у моєму репертуарі з’явилися нові пісні, що одразу стали популярними, “Пісня про хліб”, “Хата” й інші. А далі з композитором Зуєвим була написана “Дорога. спадщина”, з Ігорем Шамо — “Незабутнє”. І, нарешті, — “Мамина вишня”.

Якось Дмитро Луценко приїхав у Черкаси. Як завжди, ми з Миколою запросили його до себе в гості, я приготувала смачний обід, бо знала, як годують у готелях. З поетом ми швидко і міцно подружили, він був мені як батько. Ми знали про його трагедію — смерть дочки, тому опікали як могли. І дотепер приятельюємо з його дружиною Тамарою Іванівною, вона так багато мені допомагала, коли я захворіла. Це Тамара Луценко підняла на ноги всю Україну, щоб мене рятувала, вона і Ляпаненко Микола Іванович, генеральний директор Полтавського телебачення і радіо...

Того разу я розповіла Дмитрові Омеляновичу і про батькову гармошку, і про мамину вишню, що росла в нашому саду, а найбільше — про саму нььку. “Так мені хочеться, — ділилася думкою, — заспівати душевну, сердечну пісню про свою матір, але одночасно щоб була вона про всіх матерів. Є багато і пісень, і віршів про матір, але душа прагне своєї — і високої, і трепетної, і кожному близької”. Дмитро Омелянович пообіцяв, але не зовсім впевнено: “Спробую...”

Наступного приїзду прочитав вірш про матір. Я відчула: щось не те. Обережно сказала про це поетові. Він такого не сподівався почути. “А що ж ти хочеш?” — “Хочу, — кажу, — так заспівати, щоб самій було боляче”. Дмитро Омелянович трохи невдоволено розвів руками: “Ну добре, пробуватиму далі...”

Минуло трохи часу, я десь була на гастролях, а коли повернулася, приїхав у Черкаси й Луценко. Читає нові вірші, і знову не зачіпають вони мою душу. “Буду відверта, і це —

не воно... А коли душа не приймає, голос не заспіває”. — “Як це “не воно”? — сердиться поет. — Хоч кому читав, усі хвалять, кажуть, це якраз для Раї”. — “Дмитре Омеляновичу, не ображайтесь, любий, але коли мене слова не зачіпають, то й не заспіваю так, щоб когось зворушило”. — “Он ти яка, прямо викручуєш мене...” — “Не можу, любий, не можу... Ну віддайте комусь, може, в іншої співачки пісня піде, я не заперечую. Для мене це не те, що хочу”.

Можливо, Дмитро Омелянович ображався на мене, не знаю. Але врешті привіз ті слова, які сьогодні всі знають. А мене, як на лихо, немає в Черкасах, десь на гастролях за кордоном... О, називати наші тодішні поїздки за межі Союзу гастролями можна хіба що умовно. Дешевенькі готелі, харчувались привезеними з собою ковбасою і салом, щоб хоч щось зекономити на подарунки рідним. Це вже останню поїздку до Канади можна назвати справжніми зарубіжними гастролями, а тоді нас повсюди мали за жебраків...

Отож читає Дмитро Омелянович перед хором “Мамину вишню”, а мене немає. І каже: “Оце з Анатолієм Максимовичем пишемо для Раїси нову пісню”. А хор — аплодувати, бо всім слова дуже сподобались.

А я ще нічого не знаю, мене ще немає.

Приїжджаю з гастролей, а дівчата: “Де ти загаялась, таку гарну пісню написали Пашкевич з Луценком”? Дзвоню Дмитрові Омеляновичу в Київ: це правда? “Зараз прочитаю”. І читає текст по телефону. Я заніміла. Щось зі мною таке сталося, як буває раз у житті. Настільки слова сподобались, що я довго нічого не могла вимовити. Побачила в уяві і свою маму, і наш сад, і стару вишню. Наче приїжджаю в село, як часто було, а мати, радісна і запечалена, не знає, де посадити доньку, чим пригостити, що сказати... Сиджу з телефонною трубкою біля вуха, носом сьорбаю, сльози котяться по щоках. “Ну так що тепер?” — з нетерпінням кричить у трубку Дмитро Омелянович. Через силу вимовила: “Тепер те, про що мріяла...”

Анатолій Максимович пише музику, я жду, минає час... Та от Пашкевич їде в Луцьк, організовує там хор. Одночасно довершує музику. І знову минає час. Гарна пісня не одразу народжується... Нарешті готова! Їду я в Луцьк, щоб забрати ноти, телефоную до Анатолія Максимовича і раптом у трубці чую, що дівчата вже її розучують хором. “Анатолію Максимовичу, я нічого не розумію...” Він щось невміло пояснює, мовляв, дівчата з хору почали наполягати, не втримався.

Після того випадку Дмитро Омелянович довго для Пашкевича нічого не писав. А мені весь час нагадував: “Раєчко, ну коли вже ти заспіваєш “Мамину вишню”, вона ж написана для тебе, хіба забула, як мене викручувала? Це твоя пісня!” А з іншого боку чую: “Раїсо Панасівно, не співайте її, хай у дівчат буде хоч одна гарна пісня, щоб Україна почула про хор”. Але я відповіла: “Співатиму і я, бо це — моя пісня”.

І після хору дала їй друге життя. Знаю, рідко чий син або донька стримують сльози, коли чують “Мамину вишню”. Пісня стала всенародною, її назвали разом із ще однією моєю роботою — “Козачка”, або ж “Пане полковнику мій синьоокий”, — під час опитування про пісні, котрі варто включити у список шлягерів ХХ століття. Це для мене велика радість. Адже у минулому столітті залишився і мій невеликий слід.

— Мабуть, це і є ваші найулюбленіші твори?

— Так, я їх найбільше люблю. Хоч де б виступала, мене завжди просять виконати і “Мамину вишню”, і “Козачку”. Ось і недавно їздила на Харківщину, співала нові пісні, бо кожному співакові хочеться щось нове показати. Сприймали чудово, а все ж таки найбільший успіх мала “Мамина вишня”...

— Ваш голос завжди залишає враження: хоч би що заспівала Кириченко, це буде прекрасно.

— О, гарну пісню нелегко зробити, щоб і слова, і мелодія брали за живе. Я виконавиця дуже прискіплива і до слів, і до музики і не беру пісень будь-яких. Ось і вчора мені

привезли начебто непогані вірші. Послухала — ні, даруйте, не мої.

Хочу підготувати тематичну програму “Україна і мати”. І не заспокоюся, доки не доб’юся такої виразності, як у кращих моїх творах.

“Вранці автори “Козачки” прокинулися знаменитими”

— А як народжувалася “Козачка”?

— Анатолій Пашкевич часто награвав і наспівував мені по телефону свої нові мелодії, щоб довідатися про мою думку. Так було і того разу: він проспівав і запитав: “Почула? Будеш виконувати?” Я не сумнівалась, що це — його музика, але відповіла: “Отак зразу сказати не можу, мушу уважно прочитати слова, вслухатись у мелодію. Надсилайте, вивчатиму”. Він прислав. Читаю: музика Миколи Збарацького, слова Надії Голковської. Подумала: мабуть, Пашкевич не був упевнений у якості музики, тому і вказав іншого композитора...

Спершу пісня здалася мені трохи банальною. І я сказала: “Віддай Аллочці, в неї незабаром екзамени, для цього годиться”.

— Хто це — Аллочка?

— Моя учениця в училищі, де я вела відділ народного співу.

— Отак без спеціальної освіти вже й інших навчали?

— Хоч і запізно, але все ж закінчила Харківський інститут мистецтв за спеціальністю хоровий диригент.

— А чому не з вокалу?

— Я вже багато співала на сцені, мій голос знали мільйони, тому втручатись у нього не дозволяла нікому, щоб не зіпсували. А освіту треба мати, бо її відсутність могла зашкодити, тоді найперше запитували саме про це. Ніби в інституті могли дати гарний голос. Тож хочеш чи ні, а треба було попотіти над нотами й законами музики.

— Ви що — до інституту співали без нот?

— Як же, Микола давно навчив мене, я вільно розбиралася, читала, записувала. Хоч це й домашня наука, але чоловік у мене такий, що коли за щось візьметься, то поки не опанує — не відчепиться. Вірите, я Миколі навіть екзамени складала. Весь час тиснув, не давав перепочинку: “Якщо ти оцього не засвоїш, далі тобі ходу не буде”. Це полегшило навчання в інституті. Микола допоміг опанувати й гру на багатьох музичних інструментах. Могла спокійно розібрати пісню і вже не гукала: “Колю, ану підіграй мені на баяні”. А сідаю за фортепіано і заглиблююсь у роботу. Тож незабаром сама вже інших навчала.

У Полтаві в училищі для мене спеціально відкрили відділ народного співу. Я підбрала трьох дівчат і довела їх до випуску. Одна з них співає в ансамблі у Полтаві, друга — в Черкаському народному хорі, а третя... вийшла заміж. Народилась дитинка, і їй поки що не до пісень. А може, назавжди покинула, бо чоловік не хоче, щоб вона їздила на гастролі, спала де попало, харчувалася абияк. Для жінки завжди важко вибирати — сім'я чи пісня. Мені от з Миколою пощастило, ми завжди разом, бо обоє живемо піснями...

Отож вирішила віддати “Козачку” своїй учениці, відчувала — у неї мусить вийти непогано... Та щось мене зупиняло, ніби хтось пошепки підказує з-за спини: “А ти ще почитай, заглибся у слова, у мелодію, проспівай ще й ще”. Вчитуюсь, проспівую раз, вдруге, втретє. І щось мені ніби відкриває завісу. Боже, ну хто ж отак ніжно коли співав: “Пане полковнику мій синьоокий”? Ніби побачила і ватри в полі, і коханого на коні, який прощається з дружиною перед походом. Отак завжди в Україні прощалися жінки, проводжаючи чоловіків. Збагнувши все це, а скоріше — відчувши серцем, я вже зовсім по-іншому заспівала — душею. І зрозуміла — це справді моя пісня!

Підготувала її дуже швидко, віддала аранжувальнику, потім — Шарварку, постановнику фактично всіх концертів для найбільших сцен України: “Це буде шлягер, про який ви і не уявляєте!”

І не помилилась. Пісня мені пішла легко, як ніколи. Після двох дублів я вже готова була її співати на будь-якій сцені.

Якраз тоді телебачення знімало в Ужгороді новорічний вогник, і мене туди запросила Віра Степанівна Мельник з телебачення. Безмежно вдячна цій людині за запрошення. Мабуть, так само вдячний і композитор Збарацький. Адже наступного ранку після телевізійного вогника, коли “Козачка” вперше прозвучала, він прокинувся відомим митцем.

Пам’ятаю, коли приїхала в Ужгород на запис, там уже все гуло, немов у вулику: зібралось багато відомих співаків, і Назарій Яремчук та Василь Зінкевич серед них, а ще режисери, оператори, освітлювачі. Метушня, музика, співи. Я виконала свою “Козачку”. І так вона припала до душі, що одразу всі навкруг наспівували: “Пане полковнику мій синьоокий”...

А потім заспівала вся Україна.

Не встигла повернутися в Полтаву, а до мене сусідка: “Раю, ну яка ж гарна в тебе пісня!” Виявляється, тільки раз передали по радіо, а вже всі співали.

Дзвонить щасливий Збарацький: “Раїсо Опанасівно, цілую ваші руки, кланяюсь вам до ніг, за одну ніч я став відомим композитором. Мені звідусіль дзвонять, поздоровляють, дякують, то я всі подяки переадресовую вам, бо коли б не ваш голос...” — “І ваша музика...” — перебила його.

Пригадую, коли уперше проспівала “Козачку” на концерті у театрі в Полтаві, голубоокий полковник підніс оберемок троянд, став на коліна і сказав: “Про нас, полковників, ще не було жодної пісні, і раптом!...” А як мені дякували дружини полковників, їхні козачки! “Спасибі, що отак гарно заспівали про наших чоловіків! Адже мало хто знає, яка в них служба і як важко їхнім дружинам. Ви з такою світлою ніжністю прославили нашу любов”.

Та були й ті, хто казав, що на сьогоднішні виміри це банально. А я думаю собі: “Якщо людям подобається, нехай слухають. Значить, не банально, люди ніколи не помиляються”.

І пішла пісня в народ! У Полтаві щодня по радіо по три рази транслюють то з Києва, то місцева станція, і весь час — на замовлення. Було й таке. Подзвонив якось відставний військовий: “Раїсо Опанасівно, припиніть співати цю пісню, де це ви чули “пане полковнику”? Треба “товариш полковник!” Це єдиний дзвінок такого змісту, тому й запам’ятався.

Почула й інше зауваження: “Чому передають тільки “Козачку”, у вас же багато й інших гарних пісень?” — “Та я ж не винувата, люди замовляють, ще й гроші платять”. Врешті, подзвонила на радіо: “Поставте щось інше...”. Та через день одержують на радіо лист з образою від колишнього полковника: “Чому не заспівали “Козачку”? Я заплатив за цю пісню, а не за іншу”. А потім прийшов на студію — сивий, на костурах, знервований. Костуром по столу: “Я вас просив “Козачку”, а ви що?! Я вас на суд подам! Я цього так не залишу! Я для свого приятеля замовив, а ви!..” Редактори переполошилися: “Добре, сьогодні ж поставимо. У нас магнітофон зіпсувався...” Дівчата з радіо мені про це розповіли. І “Козачка” знову зазвучала на всю Україну. Аж доки плівка стерлася, хрипіти почала. Довелося оновлювати.

Десь так було і з “Маминою вишнею” — часом у день кілька разів звучала на різних станціях. Що ж робити, якщо людям подобається...

— А чи була у вас пісня, яка “не пішла”?

— Була, і не одна. Прикро, але не вдалась одна з пісень про матір під назвою “Мама-горлиця”. Наче й слова гарні, і мелодія сердечна, а от не пішла. Як не старалась, і на радіо записала — нічого не вийшло.

— Чи не занадто ви строгі, адже пісня непогана?

— Слова начебто прекрасні — мати-горлиця, зірка вечорова, а які ніжні звернення до матері... Втім, може, вона цим і перевантажена.

Раїса Опанасівна спробувала заспівати, але одразу й облишила.

— Ні, не можу, тяжко... Знаєте, я часто її співала в

концертах, не знімала з репертуару, бо мені було шкода пісню, це ніби моє безталанне дитя. Слухачі аплодували, але якось байдуже, не зачіпали їх ні слова, ні мелодія, ні голос. А буває так: тільки проспівую — обвал оплесків. Як ось і після “Журавлів”.

І знову тихий і широкий голос співачки лунає в оселі, з якої видно бані Покровського храму, а мій диктофон накручує його на плівку.

— Журавлі-журавлі, журавлі-журавлята...

Або “Яблунева доля” Пашкевича... Вагу кожної визначає слухач... долонями. Часто — і сльозами. А коли три-чотири сплески в долоні — значить, десь і я помилилась, не розгляділа, сподіваючись, що “витягну” голосом. Хоч давно знаю, що співають не тільки голосом.

— Зрештою, хіба велика біда, що одну пісню сприймають так, а другу — інакше?

— Е, ні! Миколо, ану постав касету, побачимо, як сприймають гарні пісні. Оту, що недавно на Харківщині записали... Мене інтуїція ніколи не підводила. Пісню, яка “не піде”, відчуваю одразу, але часом сама себе обманюю: а може, слухачі сприймуть. Але ні, помиляюся рідко. Та буває, що співаю й співаю ту, що “не йде”, виспівую її, знаходжу новий тембр, новий поворот, розкриття. Та коли й після двадцятого разу — три оплески в залі, значить, не вона. І більше нізащо не співатиму.

— І багато таких відкинули?

— Багато. За весь творчий шлях — багато. Вважаю: нехай у мене буде менше творів, але тільки ті, що витримали відбір моїх шанувальників.

— А проспівано скільки?

— Колись ми з Миколою хотіли порухувати, але збилися із ліку. Багато в репертуарі не тільки авторських, а й народних пісень.

Тим часом Микола Михайлович увімкнув відеомагнітофон, і на екрані з'явилась висока, струнка, з гордо поставленою головою, характерною тільки для неї незмінною зачіскою, чарівна, як завжди, Раїса Кириченко.

Одна пісня змінювала іншу, зала шаленіла від оплесків, сцена поволі потопала під букетами, а щасливі слухачі знов і знов несли їй квіти.

Враженню не заважало й те, що концерт знімали аматорською камерою з одного місця, та й убранство сцени скоріше нагадувало робітничий клуб, ніж столичний палац.

Якогось разу самодіяльний оператор “наїхав” на її руку з розкішним букетом, а потім крупним планом показав перстень з великим світлим каменем, що кидав навсібіч гострі промінці.

— Той, хто знімав, гадав, що це — якийсь дорогоцінний камінь, — тихо, аби не заважати співачці на телеекрані, проказала Раїса Опанасівна. — Та де в мене такі гроші? Звичайна чеська біжутерія.

Не стримався і Микола Михайлович:

— Люди думають, що коли великі іскристі персні на руках і блискучі підвіски у вухах, то неодмінно з дорогоцінного каміння. Якби воно в нас було, то не просили б у людей Раїсі на операцію. Усе наше багатство — легковик “Жигулі” з 13-річним “стажем” та материнська хата. Але людська любов усе переважила.

При згадці про хворобу Раїса Опанасівна спохмурніла. Важкі згадки. Краще про інше. Хоч ми й відчуваємо, що розмова невідворотно наближається до найчорніших днів у її житті.

— Люблю прикраси прості. Якось зробили мені керамічне намисто і такі ж підвіски, я їх довго одягала на концерти, але одна розламалася, ансамбль зруйнувався — досі шкода.

А на екрані чарівна й горда жінка співає з полтавським ансамблем “Краєни”. І важко змиритися з думкою, що ось же вона сидить поряд — втомлена, замучена хворобою і ліками, обов’язковими перевірками, лікарняними палатами, порізана багатьма операціями. Але нічим не переможена. Жінка-символ, сама пісенна Україна. Співає вона не голосом, вона сама — пісня...

Слухаючи, як злагоджено акомпанують музиканти з

ансамблю, згадуємо організатора “Краян “ і першого соліста Анатолія Пащенко. Значною мірою завдяки йому виступи “Краян” у ті роки зазвучали по всій Україні. Доля була до нього жорстокою — Пащенко загинув у автокатастрофі.

— Був Анатолій дуже талановитим музикантом, гарним організатором, ми мріяли з ним підготувати цілий концерт. Він чудово співав “Берегиню”, але просив, щоб її заспівала і я. Та не могла забрати в нього пісню, яка зробила Анатолія знаменитим.

Я теж розповідаю, як гостював у мене в Києві земляк з Полтави, з якою радістю дарував перші платівки “Краян”, як щоразу, коли ансамбль приїздив у Київ, запрошував на концерт.

— А як тепер живуть “Краяни “?

— Мені здається, хлопці утримують те, що заклав Толя Пащенко. Послухайте пісні теперішнього їхнього лідера, і ви погодитесь зі мною.

І ми знову слухаємо ансамбль молодого “краянина” Валерія Соколика, пісні Раїси Кириченко у його супроводі.

“Співачка і слухач поєднуються в мені, коли слухаю саму себе”

— Що ж ви думаєте, коли по телевізору слухаєте і бачите саму себе?

— Буває, чую свої пісні — і сльоза в очах стоїть. Або холодним приском обсіпає тіло. Бо переживаю так само, як і тоді, коли співала, або ще сильніше. Співачка і слухач наче поєднуються в мені. А ось зараз слухала себе і розмірковувала, де щось не так, що можна по-іншому зробити.

— У співі чи в музиці?

— І в словах також. Але це вже звичайний професійний погляд. Часто він заважає просто слухати.

— Відчуваєте потребу позбутися його, аби мати звичайну насолоду від гарної пісні, мелодії, голосу?

— Звичайно, відчуваю, але професіоналізм із профе-

сіонала завжди вистромлюється, як шило з мішка. Проте часом щастить подивитися не на себе, а на жінку, яка співає. Слухаю із задоволенням. Але такі миті приходять нечасто, бо одразу в мозок стукає: “Це ж ти, Раю”. І вже стаєш прискіпливою до кожної фрази, кожного руху. Буває, заздрю тій жінці: який у неї впевнений і сильний голос, який широкий діапазон! А яка горда постава, які граційні рухи! Таке враження частіше приходиться тепер, після лікарень, операцій і палат, коли ще більше хочеться знову й знову виходити на сцену. Розумієте, чим важче дається виступ і чим більше кличе сцена, тим кращою здається жінка, яка співає.

Трапляється й так, що мало не вигукую до жінки на телеекрані: Боже, що ж ти витворюєш? Ну хіба ж не можна тут — отак, а отам — ось так?.. Я ніколи не працюю над пісенним образом, щоб закарбувати його незмінним, ніби він народився раз і назавжди. Щоразу, виходячи на сцену з тією ж піснею, творю її заново, залежно від багатьох чинників. Від того, як була сприйнята попередня, як реагує зал, що промовляють до мене очі слухачів, врешті-решт це залежить і від мого настрою, як почала день. Тому та сама пісня не може бути однаковою вчора, сьогодні чи завтра.

— Такі відчуття й тоді, коли тільки починаєте працювати над новим твором ?

— Переживання в душі ті ж самісінькі. І дарма, що слухачів — жодного, а лише я, Микола і його баян. Душа так само хвилюється, сумує і болить. Не буде цього — не народиться пісня. Адже в кінцевому підсумку гарно співати — це вилити голосом стан душі. Так у жінок-українок було завжди. Радість на душі — співає навіть сама з собою, горе — також співає... Коли тільки готуємо пісню, то одного елемента, без якого на сцені не обходиться жоден співак, у мене немає — рухів, жестів. Переживаю пісню голосом, тембральністю тощо. А якщо вже виходжу на сцену і бачу, як зал завмер у чеканні, то рука сама тягнеться до когось, до чийогось серця, погляд шукає

зацікавлені в передчутті пісенного дива очі. Коли не бачу людей і їхні очі не розкриваються назустріч, дуже важко виступати. Минулої осені співала у столичній опері на святі працівників сільського господарства. Так мені хотілося порадувати слухачів, адже це близькі мені люди, з доярки я почала трудове життя, щоліта живемо в селі серед таких же людей, що зібралися в залі. І нічого не вийшло. Оперна сцена — не для мене. На ній оперні співаки не просто співають, а грають виставу, до глядачів їм далеко, вони десь там, в імлі зали, їх розділяє оркестрова яма, оркестр. А мені потрібно бачити очі людей, як вони реагують, на ходу виправитися, коли щось до слухачів не доходить. А на тому концерті в оперному, здавалося, співала в порожнечу, в нікуди, ні до кого. І сама від того залякла, не могла розкріпачитися, стояла, мов статуя.

— А я чув після того концерту: мовляв, Кириченко такою скованою стала після хвороби.

— Ні, це не так, зовсім не так! Ви ж ось бачили концерт у Харкові — він теж після того, але то співала зовсім інша жінка.

— Може, на сцені оперного вам здавалося, що після перерви, спричиненої хворобою, ви вже “не така”? Або слухачі призабули вас?

— Вони не винуваті, просто оперні сцени і зали — не для моїх концертів. Герої оперних спектаклів спілкуються між собою, солісти естради — з глядачами. Солістам опери потрібні очі і реакція партнерів по сцені, мій же партнер — глядач. Я мушу бачити його очі. Часом таких співучасників пісенного дійства знаходжу у залі багато, іноді — одного. Коли співаю “Приминали траву”, відшукую чоловічі очі — як вони на мене дивляться? І якщо зауважую в них блиск, радість, бажання схопитися і закружляти мене в танці, моя пісня стає ще більш палахкою, ще більш жагучою. Коли ж співаю про маму і бачу в залі жінку з повними сліз очима, а чоловіки кулаками витирають очі, то й сама ледве стримуюся...

Голос у Раїси Опанасівни завібрував, ніби струна під

вітром, — а може, вона згадала свої концерти, які прожила з глядачами одним подихом, може, згадала матір, її заповіт: “Співай, дочко, для людей і ніколи нікому не відмовляй...” Не знаю, не знаю. Бо мені й самому судомою звело горло, адже й моя душа не раз завмирала в синівській тузі, коли я слухав пісню про мамину вишню, бо і в мене була мати і була вишня, котрі навіки відійшли за недосяжний виднокруг.

— ...Отоді співає душа, а не голос, — нарешті поволі промовила моя співбесідниця. — Пригадую, виконувала пісню Андрія Демиденка й Олександра Морозова “Як побачу рідну хату...” — а в залі дивна тиша, але не та, яку називають мертвою, а котра від душевного хвилювання... Шкода, в мене ту пісню вкрали, а касету “зничтожили”, щоб не перебивала іншим її співати...

Якщо небайдужість людська входить у мене, я ще більше заглиблююся в образ, і з артистки, яка співає, здається, стаю самою піснею. Навіть тембр голосу набуває незвичайної теплоти, зворушливості. Часто силоміць утримую себе, аби не заплакати на сцені, а спазми не перехопили голос. Уявляєте, що тоді було б? — посміхається співачка. — Фарби потекли б по обличчю, біда... Люди б сміялися...

— А може, й самі плакали б разом з вами?

— Артистка повинна грати на сцені. Але в мене не виходить. Я живу тим, що співаю, відгук слухачів підганяє мене, породжує рухи, жести, іноді несамохіть, ніби загіпнотизована, йду в зал, а режисери німіють з переляку, бо таке не передбачалося. Але я вже нічого не розумію, ніщо не зупинить, бо то мене веде пісня. Ближче, ближче до тих, хто слухає, ближче до їхнього серця. Люблю співати в палаці “Україна”. Це справжня концертна сцена, прекрасно пристосований зал, освітлення не забиває людських очей, і в десятому ряду вирізняю їх. Не знаю, як для інших співаків, а для мене це дуже важливо. Коли дивлюся в чийсь очі, мені здається, що співаю для себе.

Та найкраще — у філармонії. Кращої акустики немає,

ніде так близько, аж до останніх рядів, не бачиш слухачів. Іноді зловлю погляд якогось чоловіка, він мені підморгує, я йому відповідаю. І вже між нами ніби пролягає жива струна, все зникає, ми залишаємося тільки вдвох та ще пісня між нами. Особливо часто отак бувало, коли з Черкас приїздила співати у філармонію із своїм ансамблем “Росава”: живі інструменти, живі голоси, живе спілкування, ніяких мікрофонів. Це прекрасно! Для жартівливих пісень “Ой кивала молодичка”, “Чоловіче, чоловіче, ти дай мені раду” завжди знаходила очі якогось чоловіка, і ми поглядами граємо цілу виставу. Пам’ятаю, один з отаких “партнерів” приходив на всі мої концерти, ми з ним розмовляли очима, а сусіди поглядали на нього із заздрістю, жінки ж, мабуть, і ревнували. А він сидить гоголем: мовляв, бачите, з ким переморгуєш, кого вона виділила?

Траплялося й інше. Гляну на якогось чоловіка, перехоплю його погляд, намагаюсь розворушити його, а він раптом очима — в підлогу. Значить, поряд — ревнива дружина. Буває, жінка його підштовхує, мовляв, не тушуйся, і ось ми вже втрьох граємо виставу. Зал аж гойдається від задоволення.

— Раїсо Опанасівно, ви сказали, що артист на сцені — це гра. Але коли вам спазми перехоплюють горло, то це вже переходить за гру. Де ж межа?

— Не знаю і шукати її не хочу. Розкажу про один випадок.

У театрі в Полтаві відбувався мій бенефіс. На концерті мама сиділа в другому ряду. Під час виступу я не планувала до неї виходити зі сцени, не готувалися до цього й телеоператори та режисери. Концерт знімали київське і полтавське телебачення, а третьою камерою — для телефільму “Берегиня” про мою творчість.

Оператори попередили, щоб не було ніякої “самодіяльності”, бо могла зіпсувати все “кіно”. Відповідно й себе настроїла, бо якби віддалася емоціям і по щоках потекли чорні сльози, це могло зіпсувати запис кращих пісень.

Кожна жінка за будь-яких ситуацій хоче виглядати гарною.

Шкода, аби через “чорні” сльози були викинуті якісь епізоди концерту або й уся пісня. Боялася й того, що треба було б бігти вмиватися, адже зафарбовані косметикою сльози пектимуть обличчя.

І от під час концерту, коли я співала пісню “Хато, моя біла хато”, ведучий Андрій Логвиненко виносить моїй мамі букет чорнобривців і гілку живої калини, а було це в березні. Зал встає, люди кинулися до мами цілувати їй руки, я ж стою на сцені, і в голові проноситься: чому я тут? Це ж про неї пісня, про нашу білу хату... Беру найкращий букет і кажу: “Мамо, ця пісня написана про тебе і нашу оселю, в ній ми виростили, в ній помер наш батько, з неї пішов у світ і не повернувся один з твоїх синів, а мій старший брат, тут ти гладила мою голівку в дитинстві. Дмитро Омелянович Луценко, — кажу, спускаючись зі сцени до мами з найкращим букетом квітів, — написав пісню про тебе й нашу хату. Але вона й про інших матерів”. Мати ридає. І зі мною щось сталося. Зупинилась занімілою. Тільки б не розплакатися, будь-що утриматися! Мало того що фарби потечуть, та ще й голос осяде, а мені ж іще співати й співати, попереду ще “Козачка”, пісня про рідну землю. А мати плаче й цілує мене, і я в її обіймах доспіваю пісню.

Коли потім вдома переглядали по телевізору цей момент, стриматися уже не могла, ридала як білуга, билась в істериці. За тиждень ледь відійшла... Згодом ці кадри бачила вся Україна, бачили їх у Канаді, Америці. Старенька мати, не соромлячись сліз, пригортає дочку до грудей, а дочка співає про найрідніше в житті — рідний дім і неньку...

Такої сцени наперед не запрограмуєш і на ходу не вигадась.

Коли ми якось дивилися ці кадри разом з мамою, вона запитала: “Раєчко, нехай я, а чого ти так плачеш?” А я кажу: “Мамо, то не я, то пісня моя плаче”. І вдвох разом знову як розридалися...

На ті кадри і тепер не можу спокійно дивитися.

А могло все бути по-іншому, як планували режисери й оператори: після концерту я піднесу матері кошик квітів.

Так, наприклад, як на бенефісі Валентини Толкунової: винесла матері квіти, мовила: “Мамочка, дарю тебе цветы, спасибо за все, дорогая”, поцілувала і повернулася на сцену. Життя внесло свої корективи.

Ось так співають людські долі, так розкриваються для найкращих почуттів душі. Не за сценарієм, не за планом, а за покликом серця.

— Скільки ж у вашій душі перегорає клітин на кожному концерті?

— Виміру тому немає. Але коли сама не горітиму, то нікого не запалю. Найлегші для мене — концерти збірні, солянки, ми їх ще називаємо квашнею: відспівав одну-дві пісні, і квіт. Не завжди навіть знаю, чи є в залі мій слухач. Це концерти-спалахи: блись — і немає. А коли співаю половину чи повний концерт, настраюю себе зрання, живу піснями, ходжу як не своя. Микола навколо мене метушиться: “Тобі те подати чи оте?..” А я не чую його. Увечері — немов витиснутий лимон, нічого в мені не залишилось, усе віддала. Днів три перебуваю наче у стані невагомості, а вже потім поволі повертається інтерес до життя. Тому не можна часто робити сольні концерти, це дуже тяжко.

— А багато таких концертів?

— Колись були, їздили на гастролі з повною програмою, десь зо 15 пісень. Але й сольні виступи не схожі один на один, кожен з них — то окреме дійство, через якусь несподіванку воно може піти зовсім в інше, несподіване русло. Та це й добре, що концерти навіть з однаковим репертуаром — неповторні. За будь-яких умов співати байдуже не можу, хоч би й хотіла. У нас раніше існувала норма: хочеш чи не хочеш, а щомісяця відспівай не менше 16 концертів. А бувало, на гастролях і 20 підряд! Повертаюсь додому такою змученою, що Микола ледве не з ложечки годував. Відволікав мене як міг — то пропонує кудись піти або гостей запрошує, але мені все байдуже... А потім минає час, і все — по новому колу.

“На сцені думала про одне — не впасти”

— Як же ви жили без пісні, коли хвороба прикувала до лікарняного ліжка?

— А я без пісні не жила. Лежу одна в палаті в інституті і тихо співаю. Люди зібралися під дверима і слухають — сестри, прибиральниці, навіть хворі. Мені од лікаря перепадало: “Сидіть тихо, сестри повинні за хворими дивитися, а вони у вас під дверима стоять”. Якимось запросили на концерт в “Україну” на День Незалежності просто з палати. Це я тепер тверезо роздумую: Господи, то як же я зважилась? А тоді була щаслива. Не забули мене, згадали! А температура — 38. Приїхав Шарварко: “Раєчко, потрібно... Дуже! Що треба зробити, аби ти вийшла на сцену? Все виконаю!” — “Борисе Георгійовичу, я б і рада, але температура не падає”. А він: “Ми машиною тебе заберемо звідси, а після виступу зразу ж і назад, лікар чергуватиме за кулісами. Потрібно, Раєчко, дуже потрібно”. Він і не здогадувався, що мені не менш потрібно, але ж... Ослабла зовсім, знесилилась, всього 62 кілограми важила. Якою ж вийду на сцену? Та мене й люди не впізнають. А може, про мене вже й забули?..

Домовились на тому, що перед виступом Борис Георгійович зателефонує, і коли зможу — пришлють машину і я поїду. Тільки Шарварко вийшов з палати, я почала готуватися до завтрашнього концерту. Благала Бога, щоб ранком себе добре почувала, не було температури і щоб я заспівала, як раніше.

О, як мені хотілося вийти на сцену! В душі я вже не раз проспівала пісню “Моя Україна”, Шарварко казав, що вона мусила стати ідейним стрижнем усього святкового концерту. Почала переговори із завідувачем. “Та ви що, з отакою температурою?” — “А коли стане нормальною, відпустите?..” — підлещуюсь, як дівчатко. Нарешті завідувач погодився: “Ви так наполягаєте... Але без Віри Олексіївни (це мій лікар) — нікуди ані руш. А взагалі — завтра побачимо”.

Того вечора якраз чергувала Віра Олексіївна: вона мені і укольчик зробила, і пігулок принесла, щоб за ніч гарно відпочила.

Приготувала костюм, подумки не раз проспівала пісню, яку завтра мусила виконувати. Вперше після тривалого лікування.

Наступного дня дзвонить Борис Георгійович. “Ну як, Раєчко?..” — обережно запитує.

Бог почув молитви, мабуть, він теж любить мої пісні: вранці міряємо температуру — 36,6. Тиск теж нормальний. Віра Олексіївна каже: “Якщо до вечора збережеться така температура — їдемо”. Зміряла і перед поїздкою — така сама!

“Їдемо!” — твердо відповідаю Шарварку. Чую, від задоволення в нього навіть голос змінився. “То на котру годину прислати машину?” Раптом згадує те, про що ми обоє на радощах забули: “А репетиція тобі потрібна?” Звичайно, потрібна, стільки часу я вже провела в палатах, від операції до операції. “Так, — кажу, — хоч би для того, щоб випробувати дорогу з-за куліс до мікрофона, сцена ж в “Україні” велика — чи дійду?” — “Ну, тоді машину пришлю раніше”, — пообіцяв він.

Приїхала в палац. А там стільки знайомих артистів! Як скучила за ними! Всі до мене так і линуть: “Як ти, Раєчко? Дай пригорнути тебе, люба”. А мені спілкуватися не можна, сили треба берегти. Лікар попередила: “Ні з ким за руку не вітатися, щоб ніхто не цілував, не дай Бог, інфекцію занесуть”.

Ну гаразд, одягла я черевики на високих підборах, щоб спробувати пройти по сцені з-за куліс до мікрофона і назад. Відчуваю — гойдає мене. Заспокоюю себе: головне — дійти до мікрофона і не впасти. А почну співати — пісня триматиме.

Почався концерт... І ось моя черга. Називають прізвище, і одразу — буря оплесків. Отже, не забули, пам'ятають! Це додає сил.

Вийшла до мікрофона, почекала, доки вщухнуть

оплески, почала співати. І не вірю, що після всього пережитого знову на сцені, і не на звичайній, а головній концертній сцені держави. І концерт не рядовий, а присвячений найбільшому святові України — Незалежності. Отже, найстрашніше — позаду. Я перемогла! Перемогли всі, хто сам приносив чи перераховував на мій рахунок останню гривню, а в кого не було — приходив у лікарню, щоб підбадьорити словом. Вони теж боролися за мене, бо я їм потрібна. Ми всі разом перемогли! Як і колись, я — на сцені, мої шанувальники в залі, вони чекають, щоб переконатися: Раїса Кириченко знову з ними.

А зал перед очима розгойдується й розгойдується. Ні про що вже не думаю, тільки про одне — не впасти. Співаю, а в думці б'ється: якщо полечу в оркестрову яму, кісточок не зберуть. Піт — градом. Відчуваю, кінчаються мої сили. Доспіваю немов у тумані.

Вже не чую, як вибухнув оплесками зал, не бачу, як з усіх кінців до сцени біжать люди з квітами. В думці — інше: як дійти за куліси? Боже, допоможи не впасти. Тільки б дійти. Там — мій вірний Микола і Віра Олексіївна із шприцами...

Притискаю до грудей кілька букетів, які хтось встиг мені вручити, зі звичною усмішкою на вустах крок за кроком іду за куліси. Здається — як завжди. Тільки повільніше.

Лише опинилась за шторою, знесилено падаю на руки чоловіка. Мене обережно саджають у крісло. Вітають, поздоровляють — мабуть, вони не помітили, в якому стані я повернулася. Жестом руки дала знати, що не годна нічого відповісти, і якийсь час просиділа у важкому забутті. Віра Олексіївна заходилася міряти тиск — він упав більше, ніж будь-коли. Заспокоюю всіх поглядом, усмішкою: все гаразд, все добре, ми перемогли... Ми ще будемо співати!

Є в мене фотографія: вже проспівавши, на сцені стоїть висока і струнка жінка з квітами. Дивлячись на неї, сама тепер не вірю, в якому стані тоді виходила на сцену, як співала, приймала квіти. На знімку усе, як завжди... Але, Боже! — чого це мені коштувало.

— Тепер я не запитуватиму про найбільш пам'ятний концерт.

— Так, це той самий, на День Незалежності. Він означав для мене, що я ще буду співати.

Я міг би розповісти Раїсі Опанасівні, як, підбадьорений оголошенням, що у святковому концерті співатиме й вона, — і це після такої хвороби і складних операцій! — кинувся розшукувати артистку, надзвонюючи по всіх телефонах її колег. Зателефонував і режисерові концерту — він же мусить знати, якщо помістив у програму і її виступ! Та Борис Георгійович невизначено відповів: ще не можна бути певним, чи виступить Кириченко, але він сподівається...

Що вона в лікарняній палаті Інституту урології він, звісно, не сказав.

Її виступ я згодом побачив по телевізору і нічого не запідозрив. На сцені була та сама Раїса Кириченко, що завжди, — висока, ставна, чарівна, з гордо піднятою головою, і співала вона так, як і до того. Лише дружина — і що ото чутливе жіноче серце! — тихо мовила: “Букети ось-ось не втримає в руках...”

“А без пісні навіщо жити?”

— Той концерт — перший після хвороби?

— Важко вживати визначення: “після”. Бо такою, як була раніше, я вже не стану... А про концерт давайте згадаємо, коли ж це було... П'ятого травня 1996 року я опинилася у лікарні в Інституті урології, все літо лежала там, помаленьку вмираючи, а в серпні Шарварко запропонував виступити на святковому концерті. Потім весь вересень і жовтень знову пролежала в інституті, а 27 листопада поїхала до Німеччини на операцію. Коли б ще трохи загаялися, ми б з вами вже не розмовляли. Я вмирала. Це знали й бачили всі, але ніхто нічого не міг вдіяти. Таких операцій на нирках у нас не робили, а за кордоном вона коштувала стільки грошей, що коли б продали стареньку машину, материну хату в селі і квартиру

в Полтаві, цього б вистачило хіба на кілька днів перебування в лікарні...

— І тоді у пресі, по радіо і телебаченню було кинуте заклик: “Врятуємо Раїсу Кириченко!” Відкрито спеціальний рахунок, людей просили надіслати, хто скільки може.

Як же починалася ця епопея?

— Коли ще лежала у Києві, до мене часто приходили мої добрі друзі з радіо, телебачення, кореспонденти намагалися взяти інтерв'ю. А я вже лічила свої останні дні. Вони бачили, що згасаю на очах, і розуміли: щось треба робити! Не відкладаючи, бо можна запізнитися. Ось тоді Тамара Іванівна Луценко запропонувала: “Раїсо Опанасівно, може, про це і жорстоко казати, але й самі знаєте: ви помираєте. І не тому, що хвороба невиліковна, а що немає грошей на лікування. Якщо Україна допустить до цього, це стане в її історії ганебною сторінкою. Давайте звернемося до людей, які люблять вас і ваші пісні, кинемо клич на всю Україну. Вас усі знають, вам не дадуть загинути! Може, розворушимо багатих людей, бізнесменів...”

На той час я вже не могла ходити, вага впала до 60 кілограмів. Багато людей, знайомих і незнайомих, розширювали очі, коли заходили до палати. Хоч намагалися приховати своє здивування, підбадьорити мене, та очі їхні говорили інше: це вже не ти, Раїсо... Дехто й слова не міг вимовити від жалю й туги. І тоді я сказала чоловікові: “Не треба більше нікого пускати в палату, не хочу, щоб вони запам'ятали мене ось такою немічною...” У самої душа здорова, думки прозорі, а встати не можу, тіло не слухається, мов чуже. Хворе тіло і здорова душа — це дуже важкий етап. Часто наказувала собі в думках: чому ти мусиш помирати, коли хвора не вся, а тільки тіло? У спротиві все ество повставало, заперечувало: ні, не повинна я помирати, якщо душа в мені жива! Нехай я не можу встати, але ж я нормально себе почуваю, мене не зломлено. Може, це й тримало тоді на цьому світі.

Заходили до мене відомі радіожурналістки Емма Бабчук і Тамара Щербатюк, Лариса Король з німецького інституту

Гете. І всі — про одне: треба звернутися до людей. Приїхав з Полтави глава нашої обласної адміністрації — тоді на цій посаді працював М.І.Залудяк. Побачив — і вжахнувся: “Раєчко, що з тобою! Та не можна ж так! Щось треба робити! Треба їхати за кордон, негайно”.

Лариса Король якось привела німецького бізнесмена Бенно Аззоліні. “Дивіться, якою стала найкраща співачка України. А ось якою вона була”, — і показала йому кілька фотографій, де я така ж сама, як на знімку, де ви мені вручаєте квіти. Можливо, він чув мої пісні а чи й бачив по телевізору виступи, не знаю. Але одразу зрозумів, що зволікати — це для мене кінець. Негайно зв’язався з Бременом, де була потрібна лікарня, зразу ж переказав за операцію і лікування 25 тисяч марок, аби тільки не запізнитися, а вже потім, коли щось зберемо, повернемо йому.

Ви можете собі уявити, що для нашої людини — 25 тисяч марок? Навіть для народної артистки, лауреата? Коли б я все чисто продала і залишилися з Миколою в чому були, то це була б тільки невеличка частина потрібної суми. Але пан Аззоліні, який вперше побачив мене в палаті, не роздумуючи і не вимагаючи ніяких гарантій, зв’язався з бременською клінікою і вніс потрібну суму.

Чотири місяці провела в інституті в Бремені. Лікування там дорого коштує.

— Хто ж цей добродій — пан Аззоліні?

— Тільки й довідалась, що німецький бізнесмен, зв’язаний з бременським інститутом. Як його Лариса переконувала, досі не знаю. Та коли побачив мої фото і мене саму на білому простирадлі, коли довідався, що мені терміново потрібні дві складні операції, не гаявся і хвилини. До цього часу не годна зрозуміти, на що сподівалися і чого чекали тут, в інституті у Києві? Адже знали, що негайно потрібні дві найскладніші операції. Чому склали руки, приречено чекали кінця? Я не хочу ображати інститутських лікарів, за ці роки ми стали як рідні, та все ж... Мені тільки крапельниці ставили, на венах уже живого місця не

залишилося. Гасну, догораю, як свіча, а мене рятують крапельницями. Гляну в дзеркальце — і не впізнаю себе. Щось же треба робити! Пломінець життя може згаснути в будь-яку мить.

Та що тепер когось звинувачувати? З нашим фінансуванням медицини? З нашими ліками? З нашим бюджетом на охорону здоров'я?..

Всі ми тепер добре знаємо, що найнадійніше нині в лікуванні — не потрапляти в лікарню.

— На що ж сподівалися? Не було технологій, ліків, грошей?

— Досі про це нічого не можу сказати певного. Крім одного: на увагу наших лікарів гріх скаржитися. Ми й тепер у хороших стосунках. Дружимо з професором Євгеном Бараном, який зробив трансплантацію нирки...

— Хіба її заміняли в Києві?

— Так, адже у Бремені це могли зробити лише за умови, що візьму німецьке підданство й залишуся там жити. Законодавство держави забороняє робити іноземцям трансплантацію органів. Адже в них самих багато людей потребують подібних операцій, а дістати живу нирку, яка б підходила за всіма показниками, не так легко. До речі, і в нас трансплантацію роблять тільки своїм громадянам... Здається, так всюди. Для кожної трансплантації потрібні живі органи, донор... Все це пов'язане з моральними аспектами, з правовими, а не тільки фінансовими. Тамтешній професор, котрий робив операцію, пропонував стати громадянкою Німеччини.

— А що ви?..

— Для мене вибору не існувало: краще смерть, ніж покинути Україну. Кому потрібна на чужині моя українська пісня? А без неї навіщо жити? Щоб тільки їсти чужий хліб?

Та що про це тепер говорити? Головне, що я жива, співаю, і ми ось з вами бесідуємо за столом у моїй хаті. Хай там що, я вдячна нашим лікарям. Вони лікували не тільки словом та увагою, а й пересадили нирку, з якою тепер і живу. У Німеччині тільки підготували до цього,

зробивши загалом шість операцій, дві з яких — надзвичайно складні, унікальні. Я вся порізана, здавалося, живого місця не залишається. А потім ще і в Києві додали...

— Раїсо Опанасівно, повернімося трішки назад: як же відбувалося збирання коштів на операцію? Пам'ятаю, в газетах і з телеекрана часто повторювали прохання надати допомогу, сповіщався рахунок.

— Друзі довго мене вмовляли погодитися на публікацію оголошення, а я не хотіла, мені було соромно і боляче. Здавалося, ота жінка з телеекрана, що закарбувалася у людській пам'яті гордою і незалежною, виходить перед людьми з простягнутою рукою. Народна артистка, лауреат Шевченківської премії? Та невже вона не мала грошей?

А що могла мати, коли за радянських часів одержувала 250 карбованців на місяць? Та й згодом не більше... Щоб взяти квитка на автобус з Черкас додому, у Полтаву, стояла у довжелезній черзі. Соромно було, бо люди впізнавали і дивувалися: та невже у вас немає машини, щоб ото в автобусі трястися? А не було! Бо за мою платню треба й туфлі пристойні придбати, і одяг, я ж артистка, не можу ж виходити на сцену в домашньому одязі. А в Миколи, він баяністом був у хорі, 120 на місяць. Про яку машину могла йти мова? Не думайте, що скаржуся, всі артисти так жили, просто розповідаю, аби зрозуміли, як нелегко виглядати на сцені гарно вбраною.

Коли пішла в ансамбль “Росава”, стала частіше співати сольні концерти. Що таке для співака один такий концерт — я вже розповідала. Одержувала... скільки б ви подумали? — 19 карбованців. А як на кожному доводилося викладатися! Коли була в Канаді, мене назвали там “золотим голосом”, але не у звичному розумінні, а зовсім в іншому: якби там жила, за свій голос була б озолочена, стала мільйонеркою. Мене зманювали залишитися, мовляв, Україна — голосиста земля, там таких багато, знайдеться заміна, а в Канаді немає. “Ви були б нашою мадонною”, — казали мені. Але й не думала зоставатися, бо мені вистачало того, що заробляла в Україні, ми всі звикли так жити.

А ось брати квиток у довжелезній черзі було соромно. Краще б мене не впізнавали.

— Вибачте, як вас можна не впізнати?

— Тож популярність — не завжди задоволення. Як переманили мене з Черкас у Полтаву, то гарну квартиру дали і ставку пристойну, тільки співай, Раїсо. Завелися й гроші, вже можна подумати й про “Жигулі”. Але купити машину — все одно що лівою рукою через потилицю дістати ліве вухо. Черги такі, що й ставати страшно. Спробувала через Міністерство культури, а мені пояснили: “Знаєш, яка в нас черга? Підійде якраз на пенсію”.

І я звернулася до брата Володі, він працював у Піщаному комбайнером, був завжди передовиком, а ударникам колгоспної праці часто пропонували легковики поза чергою як нагороду. “Володю, якщо тобі не потрібна машина, я куплю”.

Ось і придбали “Жигулі”. Микола так полюбив машину, так доглядав за нею, що й через тринадцять років була як новенька.

Ну а тепер полтавські бізнесмени подарували на день народження нового легковика.

— Сподіваюсь, іномарку?

— Пропонували. Але ми вирішили: їздитимемо на звичній, не треба нам імпортової. Тож подарували нам “сімку”. А старі “Жигулі” віддала братові Володі, в нього вже синок підріс, кажу, бери, Олежку, машина хоч і старенька, але в бережливого господаря служила, ще й тобі послужить. Ми ж її леліяли, рідненьку, бо й не сподівалися, що колись матимемо нову.

Полтавці подарували й телевізор: приїхали на день народження, поздоровили, вручили гарну папку, розгортаю, а там — ключі від машини, паспорт на телевізор. Тільки руками сплеснула: чи треба було витратитися? А один із них: “Не такі вже й великі витрати, нас тринадцятеро, скинулися всього по дві тисячі. А вам — радість”.

— Ви знаєте, Раїсо Опанасівно, коли почув по радіо про вашу хворобу і потребу негайної операції за кордоном,

здалося, що раптом над головою розсунулось небо і я теж залишився беззахисним перед огромом Всесвіту. Таке почуття опанувало багатьма людьми, для яких ви були взірцем жінки, символом України. Безсилля примножувалося, бо кожен розумів: що зможуть знайти для вас люди, які самі стали жебраками?

— Не знаю, скільки коштів надійшло на той рахунок, і не хочеться знати, щоб не точив сумнів. Бо велика правда в іншому: після того, як було оголошено про мій стан і збирання коштів, то вже через годину потяглися до лікарні кияни. Приносили хто гривню, хто дві, і кожен прагнув заглянути в палату, щоб побачити мене і підбадьорити. А як близько до душі мій біль взяли колеги-співачи, скільки концертів влаштовували, щоб зібрати гроші. Андрій Демиденко, Тамара Стратієнко, Світлана і Віталій Білоножки, Алла Кудлай, Ніна Матвієнко... Виступали з концертами і окремо по Україні, а гроші переказували на рахунок для лікування. Мені розповідали, що головний режисер знаменитого хору ім. Верьовки Анатолій Авдієвський не раз починав репетиції словами: “Давайте заспіваємо заздоровну Раїсі, аби їй було легше”. Але Лариса Король та Бенно Аззоліні не чекали, доки буде зібрано хоч на дорогу, через депутатів вони дістали квиток і відправили мене в Німеччину, а там уже чекала бригада хірургів з усією технікою: якщо потрібно негайно оперувати, готові розпочати просто в аеропорту. Це було 24 листопада. А повернулася аж 15 березня. Вже в Києві мені пересадили нирку. Довелося почекати, бо ж не лежать вони наготові — бери і пришивай. Було, радують: здається, знайшли таку, що підійде. Потім виявляється — не підходить. А кожен день чекання — тонесенька межа між життям і смертю.

— Скажіть, хвороба до вас прийшла несподівано, раптово?

— Вона накопичувалася роками. Все це результат поїздок у холодних автобусах і поїздах, ночі в промерзлих готелях. Кому минулося, кому — ні. Не далось дарма й мені. Саме тому я не маю дітей. Хвороба нирок спочатку протікає спокійно, така в неї особливість. Власне, не зовсім і спокійно,

весь час я мусила вживати пігулки, мучила себе дієтою, аж поки, як кажуть, дійшло до ручки. Про перебіг хвороби і можливість раптового загострення я давно знала, у мене стільки спеціальної літератури зібралось, що вже стала професором у цій справі. Знала, що попереду — смерть, адже ніщо врятувати не могло, принаймні в нас; що судилося мені через день ходити в інститут на процедури, чотири години лежати після них, а через день — знову те саме. Витримати тривалий час, коли вся твоя кров переганяється через апарат, не так просто. Ось таким мені “усміхалося” майбутнє життя, але й тривалості його ніхто не гарантував.

Але ж я — оптимістка! Щоправда, дещо дивна. З одного боку, щодо свого майбутнього у мене не було ніяких сумнівів, з іншого — я вірила, що житиму. Як ці два почуття уміщалися в душі одночасно, не просто збагнути. Мабуть, подібне — у кожної людини, чиє життя зазнає отаких випробувань: знаєш, що тебе чекає, але віриш, що біда відвернеться. Йшла на останню операцію в Інституті урології впевненою, що все буде гаразд. А як же інакше? За мене стільки людей молилися, останні гривні приносили. Приходили з церкви, співали молитви. Навіть хворі, ще тяжчі, ніж я, підбадьорювали: “Тримайтеся, хоч би там що...” То хіба могла я вмерти? Підвести всіх, хто молився за мене і вірив? Пізніше, вже після операції, я сказала: “Вдячна всім, хто вимолив мене у Бога”. І я знаю, що це було саме так. Мене вимолили люди у Бога. Ці мої слова надрукували у газеті. А Надійка Бойко, поетеса з Полтави, автор відомої пісні “Моя Україна”, взяла їх за основу і написала нову, Микола Свидюк — музику. Готую цю пісню до запису. Незабаром почуєте і багато що зрозумієте. Бо пісня — про мою долю.

— Все-таки дивовижна в нашого народу душа. Навіть коли людина стоїть на межі життя і смерті, то й це може перелити у пісню.

— Так в Україні було завжди. Найбільші трагедії людини і цілого народу переплавлялися в думи, балади, пісні. Тому вони так і зворушують слухачів, що в них закладена доля конкретних людей. У тому їхня сила і правда.

Ось ці люди, які приходили до мене, інваліди, котрі прикульгували на костурах, і відвернули біду. Якось Микола побачив кількох чоловіків з костурами, вони будь-що хотіли побачити мене, щоб благословити перед операцією. Здивовано подумав: “За вас самих треба молитися”. А один із них наполягав: “Дозвольте особисто передати нашій співачці оцю гривню. Вона в мене остання, зберігав на чорніший день. Цей день настав, і я хочу вручити її. Ось побачите, вона врятує. Я так люблю нашу Кириченчиху, що не можу уявити, як житиму без неї. Треба ставати за неї всім миром”. Дітки приносили іграшки, розважали мене. Кожен приходив з найдорожчим і віддавав мені. Чи могла я підвести цих людей?

— Велика біда дала можливість відчутти по-справжньому, хто ви для України. Не кожного люди кинуться ось так рятувати.

— Знаєте, якось один чоловік сказав мені: “Раїсо Опанасівно, ви недооцінюєте себе, бо не знаєте, що значите для України”. Біда допомогла мені все зрозуміти.

“Микола мені посланий Богом”

— Завжди — в горі і в радості — з вами поряд ваш чоловік...

— Ця людина мені послана Богом. Ми разом не тільки вдома, а і в роботі, бо весь час працюємо в одному колективі. Часом жінки мені жартома казали: “Раю, ви завжди нерозлучні, що навіть моргнути нікому не можеш, аби чоловік не побачив”. Сама не можу пояснити, які почуття нас поєднують, що це за любов така, але повірте — коли Миколи немає годину-другу, я вже вся тремчу. І в молодості так було, і тепер. Для мене страшно подумати, щоб хтось із нас один залишився на світі. Тільки... разом. Я не зможу жити сама. Слідом за ним піду! Без нього життя — як і без пісні. Бачу, і Микола за мене переживає, знаю, й він би сказав так само. Нас двоє, ми потрібні одне одному як повітря. Дітей у нас немає, тільки хрещеники — у мене десятеро і в Миколи п’ятеро. Ми одне одному найпотрібніші. З першого дня, щойно

повернулась із гастролей у Канаді і відчула — там, далеко від дому, відлунали мої останні пісні, Микола не дав упасти духом. Тоді якраз професор з Полтави направив в Інститут урології в Київ, але не хотів лякати, мовляв, просто треба проконсультуватися. Але Микола відчув біду і вже не відходив від мене. У Києві я зрозуміла, що відтепер доведеться жити прив'язаною до цього інституту, лікарів, палат, крапельниць. Отоді вперше у мене стався нервовий зрив... Микола не залишав мене наодинці ні на хвилину. Поставив поруч кушетку, там і спав. Один він бачив, як я страждала... Йому боліло, коли я не могла спати... Боліло, коли бачив, що ніяк не можуть поставити крапельницю, чотири рази проколюють руку, доки знайдуть вену. Мені від цього все всередині дерев'яніло, але й Миколі — не менше. Потім він розказував: “Коли бачу, що тобі несуть крапельницю, все в мені терпне, навіть ноги відбирає. Як же тобі було боляче, Раєчко...” У Бремені Микола жив за 30 кілометрів від лікарні, де я лежала, бо в готелі дорого, а він не хотів витратити й копійки тих грошей, що призначалися на лікування. Та й не міг, бо їх поза нами перераховували в лікарню та в аптеки... Якщо віз у Київ аналізи, то обов'язково подбає, щоб до мене прийшов хтось ночувати, їсти зварити, нагодувати. Він з лікарні забрав та привіз додому. І тепер опікується, як за дитиною.

Ми обоє тут скучаємо за Полтавою. Яюсь запитує: “Може, хочеш на батьківщину?” І везе у рідне місто, у материну хату. Але ненадовго, бо треба бути в Києві готовою до операції. Рік і вісім місяців чекала, доки знайдуть нирку. Кожен день такого чекання — ціле життя. Молила Бога, аби це скоріше сталося. Нарешті підібрали. Пора, Раєчко. Прийшли везти на операцію, сестра готується зробити укол, щоб я заспокоїлась. Але я відмовилася: не треба, я спокійна і давно до всього готова. Йду на операцію як на свято! Тільки скоріше робіть! А тим часом шепочу до професора, що йшов поряд, і ще до когось, хто був десь там, над нами: “Боже милостивий, зроби так, щоб руки професора були золотенькі, провітли його голівоньку мудру, зроби його очі всеви-

дячими...” Не знаю, чи чув лікар мої слова, бо й сам щось шепотів. Може, теж просив Усевишнього.

Сама забралась на операційний стіл. “А тепер міцно в’яжіть руки й ноги, бо не знаю, якої біди можу накоїти під наркозом...”

— Ви ж витерпіли такі випробування, які не кожному під силу. Тепер, коли найстрашніше позаду, чи вам не спадало на думку написати книжку-сповідь про ті важкі дні й місяці і взагалі про своє життя? Як сільська дівчина-доярка стала співачкою, сягнула вершин слави і саме на вершині всенародної людської шани постала перед страшним іспитом? І як народна любов допомогла вижити і знову виходити на сцену. То була б вражаюча розповідь.

— Я думала про це. І не для того хочу сповідатися, щоб додати ще віночок у свою славу, а щоб подякувати людям, які своєю останньою гривнею і молитвою вселяли в мене віру в незнищенність пісні і душі, яка її співає. Тіло моє можна порізати скальпелем, позшивати, замінити якісь частини, що “відслужили”, але якщо з нього видалити пісню, воно не потрібне нікому...

Хочу розповісти про велику взаємну любов усіх, хто близько до душі взяв мою біду. І ніхто ніколи не похвалювався, мовляв, я стільки-то грошей переказав, а я і концерт відспівав. От і думаю собі: Боже, як же багато треба співати для людей, щоб віддячити за їхнє співчуття. Бо чим ще можу віддати? Фінансові можливості не такі великі, як міг би хтось подумати. Мамину хату не можу продати, бо то зв’язок з батьківщиною і родом, вічна пуповина, якою прив’язана до рідної землі. Брати сказали: “Живіть там скільки хочете, ніяких претензій не матимемо, тільки не продавайте, хай залишається хата нашою, щоб можна було приїхати й постояти на рідному порозі, вдихнути дух рідної оселі”. Тепер по півроку, коли тепло, ми з Миколою живемо в селі, хіба що в Київ до лікарів час від часу наїжджаю. Як мені там добре! Оживаю і набираюсь здоров’я на довге міське зимування. Отак і живу — в селі мене хранить рідна оселя, у Києві — під омофором Покрови.

— Невже ніхто з ваших братів не перейняв маминої пісні?

— На жаль... І що цікаво — ми наче й схожі, і в той же час різні. Тепер двоє братів лишилося — Микола й Володя. Один недалеко живе, працює комбайнером, старший, Микола, уже на пенсії. Жора помер від інфаркту кілька років тому, а четвертий брат загинув у морі, ще коли служив на флоті.

А скільки зібралося цікавих знімків! Ще з дитинства, коли співала на кузові вантажної машини, — маленьке симпатичне дівчатко у віночку. Жаль, касет з моїми піснями немає, розлетілися поміж людьми. Як і збірочки з моїми піснями. Люди й тепер просять, та жодної не можу знайти. Навіть у бібліотеках “розпозичали”. Якось телефонують з Полтавської книгозбірні імені Котляревського: допоможіть, були дві збірочки — і десь зникли. А чим можу зарадити, як у самої немає?

— Ви маєте багато високих нагород, зокрема стали першим повним кавалером ордена княгині Ольги (2003 р. Раїса Кириченко стала Героєм України). Є серед них найдорожча?

— Пам’ятаю, після публікації наказу про присвоєння мені звання народної артистки приїхала у своє село, а одна із сусідок здивовано і розчаровано каже: “Раю, ну за що ж вони тебе так понизили?” Що таке? — не второпаю. “Ти ж була із заслуженою славою, а в газетах надрукували, що понизили до народної. Так і написано: заслуженій артистці Кириченко надано звання народної. Виходить, ти була заслужена, а тепер стала, як усі ми. Та ти не журися, проживеш і народною, ми в обіду не дамо”.

Брат по-іншому зреагував, коли йому показали газету з указом: “Вона інакшою і не була”.

У розумінні простих людей народна — це з народу, така, як вони самі. І я не заперечую проти такого високого тлумачення.

ЗОНА МОВЧАННЯ

I

Мабуть, так уже заведено, що чим більше років спливає з часу відходу за межу людини неординарної, широко відомої, тим більше з'являтиметься про неї спогадів. Адже всім, хто бачив цю людину бодай на відстані, кортітиме засвідчити свою причетність до великого. А той, кого вже немає, — не поправить, не заперечить і не спростує.

Не хотів би, щоб ці нотатки підтвержували достовірність такої думки, тому наперед зауважу, що з Олесем Терентійовичем Гончарем ми не спілкувалися так часто, щоб писати спогади. Тим паче уже начитався розлогих мемуарів, коли спілкування не виходило за межі традиційних привітань. Ще в часи видавничої праці доводилось забракувати спогад обсягом піваркуша, автор якого “спілкувався” з Гончарем всього один раз. Влітку, на базарі одного з південних міст, той чоловік побачив, як досвідчений Олень Терентійович вибирав стиглого кавуна, приклавши його до вуха і стискаючи обома долонями, і запитав: „Ну, як кавун?” „Та нічого”, — буцімто відповів Гончар. І цього виявилось досить для спогадів...

Уперше мені довелося спілкуватися з Олесем Терентійовичем ще на початку роботи в тижневику „Україна”. Я наважився зателефонувати йому з проханням щось дати для журналу. Телефонував тоді з такою ж пропозицією до багатьох знаних письменників, але до Гончара довго не наважувався — живий класик! Розмовляючи, звичайно ж,

хвилювався, бо хоч до того вже не раз бачив його зблизка, але розмовляти не доводилося, а був він для мене святим і недосяжним ще зі шкільної пори, коли за його „Прапорноносцями” написав не один твір з української літератури, а цілі сторінки знав напам’ять. Особливо про кохання...

Наша розмова була коротка, Олесь Терентійович сухо-вато відповів, що тепер у нього нічого нового немає.

Я не приклав настирливості, але через якийсь час він сам зателефонував у редакцію і коротко повідомив, що оповідання принесуть, і нагадав, щоб неодмінно дали прочитати верстку. Ми одразу зашлали його в набір, а верстку я вирішив Гончареві повезти сам. Олесь Терентійович назвав час, і ось я вперше у його квартирі, відомій багатьом .

Верстку Гончар попросив залишити, але в тижневику тоді діяв графік проходження матеріалів погодинний а не подобовий, тому я зняковіло, однак наполегливо попросив прочитати терміново, щоб не зривати випуск. Гончар щось незадоволено проказав, можливо, він не розраховував витратити час, але одразу ж сів читати. Я відчував, що завдав йому незручності, тому сидів тихо і боязко, навіть не зважаючи розглянути його кабінет із шафами, вщерть заповненими книжками. А про те, щоб попросити автограф, вже і мови не було. Тож стежив, як він то там, то там щось виправляв, уставляв чи змінював слова, і в душі непокоївся, аби не зробив багато правок. У той час наполегливо впроваджували в життя вимогу звести правки у верстках до нуля, а за наднормові позбавляли прогресивки, і перш за всіх головних редакторів. Більшість письменників протестували, переконуючи, що якраз у верстці і видно всі огріхи твору, тому і тягнеться рука щось поправити, але з нас вимагали, щоб усе це робили ще в рукописах.

На щастя, правок було небагато, і я дещо заспокоївся, а коли Гончар вже і зовсім довірливо спитав, чи треба візувати верстку, вирішив попросити автограф.

Розговорилися. Напруженість відступила, тому ризик-

нув, щоб ще більше піддобрити Гончара, розповісти йому, як він колись давно, не знаючи того, вплинув на вибір професії, та й усієї майбутньої долі хлопчини з безіменного полтавського хутора. Той хлопчина мріяв стати якщо не письменником, то журналістом, і вже, тільки навчившись сяк-так писати, засипав райгазету дописами про занедбане начальством, Богом забуте хутірське життя і про хороших людей, які там трудяться. Він марив про журналістику, але не знав, де цьому навчають. Не знав того на хуторі ніхто, навіть директорка семирічки. Але в біографії Гончара він вичитав, що ще до війни майбутній письменник навчався у Харківському технікумі журналістики. І вже ні про що не думав, а тільки про той технікум. Після закінчення семирічки, з похвальною грамотою, яка давала право вступати до будь-якого технікуму без іспитів, він вирушив у Харків на пошуки того технікуму. В дорогу проводжав весь хутір, сусіди просили не забувати їх, а мама бідкалась, як же він знайде той технікум, якщо далі великого села Максимівка, де була сільрада і видавали різні довідки, ніколи не бував.

Незабаром, переживши у великому незнайомому місті багато усіляких пригод, той хлопчина повертався додому, мов побитий пес, потайки, щоб ніхто не бачив, і потім ще довго соромився визирнути з хати. Адже технікуму такого у Харкові давно не було, а був журналістський факультет в університеті в Кисві, але приймали туди тільки після десятирічки. Після довгих порад з рідними і сусідами вирішив відвезти документи у якийсь полтавський навчальний заклад — там родичі, можна буде жити в них, та й від хутора набагато ближче, ніж до Харкова.

Але мрія писати була така нездоланна, що перед самим початком навчання, нікого не попередивши, той хлопчина поїхав у технікум, до якого вступив, і, відчайдушно переконуючи, що удома хворі батьки і він не може навчатися, таки виплакав у директора документи назад. І одразу ж поступив у восьмий клас десятирічки, що була тоді в далекому селі Варварівка. А вже потім і на факультет журналістики...

Я розповідав цю історію спочатку поспіхом, але очі Гончара загорались цікавістю, ніби заохочували, і на-самкінець він мовив: „От вам і новела з життя”. Мене трішки зачепило, що увагу він звернув не стільки на мою розповідь про його роль у виборі мого майбутнього, як на самі пригоди хутірського хлопчини.

Задоволений і спілкуванням, і тим, що верстка була трохи поправлена, я витяг принесену з собою книжку. Олесь Терентійович охоче підписав, але я не насмівся при ньому читати, та вже в дорозі до редакції не втерпів. „Анатолієві Михайленку на знак щирої пошани, на великі творчі звершення від земляка. Ол. Гончар. 20.8.85”.

Ми тоді говорили ще і про журнал „Україна”. Гончар висловив деякі побажання, зокрема радив залучати відомих літераторів, щоб підняти престиж тижневика. А на закінчення розмови він дістав із шафи новенький, у суперобкладинці томик „Слово побратимів”, у якому були зібрані привітання і статті літераторів з багатьох республік тодішнього Союзу і зарубіжжя до Гончарового 65-річчя, і коротко надписав: „На все добре в житті...”.

Була у мене ще одна історія, пов’язана з Олесем Гончарем.

Наближалось 50-річчя Перемоги. Я працював у газеті „Вісті...”, мені хотілося, щоб у молодому виданні частіше з’являлися імена відомих і шанованих людей, тож і вирішив звернутися до Олесь Терентійовича, колишнього воїна і автора „Прапороносців”, щоб узяти хоч невелике інтерв’ю до Дня Перемоги, зокрема розпитати і про його погляди на те переоцінення минулого, що відбувалося у суспільстві. Навчений досвідом журналістського спілкування, почав добиватися до Гончара заздалегідь, і не дарма. Голос Олесь Терентійовича навіть у телефонній трубці зрадливо свідчив, що почувасться він зле, — глухий, повільний. Якби я знав, що йому вже було дуже погано, що спливають останні місяці його життя, то не був би такий настирливий...

Багато разів мій дзвінок не заставав його на київській квартирі, кілька разів він призначав день і час зустрічі, але

потім попереджав, що, на жаль, змушений перенести; пропонував приїхати до нього на дачу, але в мене не було транспорту і я відмовився — як тепер шкодую! Одного разу, не заставши мене вдома, він про щось довго говорив з моєю тещею і через неї передав, що і цього разу не готовий зустрітись. Моя теща все мене перепитувала, чи це не той самий Гончар, якого в школах вивчають, і я ще більше виріс в її очах.

Зустрітись нам так і не вдалося — Олесь Терентійович почувався дедалі гірше. Врешті, він попередив по телефону:

— Про своє бойове хрещення я найдокладніше розповів у „Прапорonoсцях”, а ставлення до теперішніх переоцінок війни — у післямові до нового видання роману „Людина і зброя”. Можете скористатися. Ну, а тепер кілька коротеньких запитань...

Я відчував, як важко йому говорити, тож задав кілька невеликих запитань і записав відповіді.

Ця остання наша розмова, його відповіді, уривки з роману та післямови і були опубліковані у „Вістях...” напередодні Дня Перемоги — у травні 1995 року.

А всього через кілька місяців я поспішав з двома оксамитово-чорними трояндами до клубу Кабінету Міністрів, де у квітах і вінках потопала домовина з Гончарем.

Його голос уже був надбанням вічності.

II

Та повернемося до Гончара живого.

...Наближався 1988 рік — рік Гончаревого 70-ліття. На цей час припадав апогей його чергової немилості у влади і вона робила все, щоб принизити, применшити, піддати вмиранню за життя цю горду, але чутливу до хули і похвали людину. Пам'ятаю попередній Гончаревий ювілей — у вщерть заповненій залі консерваторії, — і в ту пору люди при владі не ошчаслилювали його увагою, але вони знали про його місце в духовному житті України і не могли

принизитись до того, щоб відмінити чи заборонити вшанування ювіляра. Тепер же партійні провідники дозволили Гончареві відзначити ювілей... в університетській залі із студентами. Такого приниження Олесь Терентійович не міг перенести і взагалі відмовився відзначати свій ювілей, пославшись на погане здоров'я.

Ми в тижневику “Україна”, скориставшись тим, що офіційно нам ніхто ніяких вказівок щодо ювілею не давав, вирішили відзначити його, як вважали за потрібне. Підготовку почали заздалегідь, адже процес випуску кожного номера розтягувався на кілька місяців. Зробили кольоровий знімок Олесь Терентійовича для першої сторінки обкладинки, а я приїхав до нього додому, щоб попросити щось новеньке для друку. Я добре розумів, який у нього настрій, тому довго думав, як же підготувати його, щоб він згорячу не відмовив. І придумав: покажу йому його багатостраждальний роман „Собор”, який зберігаю ще з того часу, коли він був заборонений.

І от я знову в тому самому кабінеті письменника. Але який похмурий був тепер Олесь Терентійович, які глибокі зморшки залягли на його обличчі! Кілька разів тихо повторивши: „Дарма ви все це затіяли, у вас нічого не вийде...”, він, однак, згодився вислухати мене. Влучивши мить, я витяг його роман і попросив підписати. І одразу ж помітив, як полагіднішали його очі, а вуст торкнулася відома багатьом добра Гончарева усмішка.

— І як вам вдалося стільки років зберігати це видання? — зацікавлено запитав він, гортаючи зачитані, із загнутими кутиками сторінки.

Підбадьорений його цікавістю, я розповів, коли і як дістав роман. Перше видання „Собору”, ошатне, в білій твердій обкладинці, мені не дісталось: книжку розхпали миттєво. Між колегами по газеті „Молодь України”, де тоді працював, точилися розмови, що буцімто роман має вийти ще і в серії “Романи і повісті”. Щодня ми заходили в книгарні, наказуючи один одному купити кілька примірників, якщо комусь пощастить. Але все раптом стало дибки: одна

за одною у газетах з'явилися нищівні статті проти „Собору” і його автора, подекували, що роман уже заборонили продавати, книжку забирають з книгарень, щоб знищити. Тож дістати роман вже не було жодних надій. Навіть прочитати. Бо деякі знайомі, котрі недавно похвалялися, що в них є роман, раптом почали твердити, що і у вічі його не бачили.

І от мені подзвонила з Дніпропетровська наш власний кореспондент Валентина Гайдученко і попросила, щоб я, не дуже афішуючи, поцікавився в колег по газеті, кому потрібний Гончарів „Собор”, і швиденько передав їй, скільки примірників купити. На той час „Собор” вже був заборонений, але, хоч як це дивно, саме в Дніпропетровську книжку ще можна було купити в газетних кіосках.

Незабаром Валентина власноруч привезла в редакцію цілий пакунок. Це було саме те видання, яке ми ждали, — у серії „Романи і повісті”: в тонкій обкладинці, на сірому газетному папері, але величезним тиражем — 100 тисяч примірників.

Так у мене з'явився заборонений роман. У часи загострення боротьби з усілякими „ізмами” я його сяк-так камуфлював у книжковій шафі, в часи відлиги давав читати тим, хто раніше прочитати не встиг. Таким же чином зберігав і вилучені з продажу деякі інші книжки, зокрема роман свого однокурсника Івана Білика „Меч Арея” та книжку Петра Шелеста „Україна наша Радянська”. Купив їх під час відряджень у райцентрівських газетних кіосках, куди вказівки з Києва чи Москви доходили в останню чергу. Зокрема роман Івана Білика випадково побачив у кіоску в райцентрі Апостолове, спитав, чи продається, кіоскерка кивнула, і я купив один примірник, запитав, чи ще є, — і вона подала мені з-під прилавка. Коли ж я поцікавився, чи знає вона, що цю книжку заборонено продавати, спокійно відповіла: „А в мене її вже немає”. Справді, книжки вже лежали в моїй сумці...

Олесь Терентійович уважно слухав і весь час гортав сторінки свого роману. Потім на титулці своїм гарним чітким почерком написав: „Анатолієві Михайленку з

вдячністю за те, що впродовж 20 літ зберіг це багатостраждальне видання. Олесь Гончар. 30.12.87".

Ще раз перепитавши, чи я впевнений, що пощастить щось опублікувати про нього в журналі, він попросив зателефонувати за пару тижнів. І справді, через якийсь час у мене на столі вже лежало його оповідання „Білі ночі”. Час до Гончарового ювілею ще був, однак ми здали оповідання до набору, щоб мати час у запасі, якщо автор захоче його правити; я вже добре знав, що працю над своїми творами він не полишає ніколи. Тим часом з друкарні надійшла проба кольорового портрета на обкладинку. Перегорнувши деякі книжки і виступи Олесь Терентійовича, я знайшов для першої сторінки цитату, до якої, як мені здавалося, ніхто не міг причепитися, і в той же час вона свідчила про глибинну суть цієї людини. Така цитата була вміщена під портретом: „Найважливіше, здається мені, для письменника протягом усього його життя — не втратити чуття єдності, спільності своєї особистої долі з долею народною”.

Як то часто бувало в ту пору з номенклатурними працівниками, сердечний приступ загнав мене в кардіологічне відділення „панської” Феофанії. Знаючи виняткову увагу Гончара до свого письменницького слова, я попросив колег неодмінно завезти верстку до Олесь Терентійовича, а сам зателефонував йому з лікарні і попросив постаратись не затримувати. Олесь Терентійович був небагатослівний, він уже відчував мертвотну тишу, що оточувала його звідусіль. Відбиток кольорової обкладинки вирішили не показувати. На знімку Гончар виглядав перетомленим і постарілим, і я побоювався, що фото йому не сподобається, а робити нове вже було пізно.

У верстці, як мені повідомили з редакції, він майже нічого не правив, тож із цим усе було гаразд.

Проголюючись алеями лікарняного парку, що вже починав відсвічуватися першою ніжною зеленню, я натрапив на Олександра Сизоненка, і ми невідомо зраділи одне одному. Познайомився я з ним ще у видавництві „Молодь”, коли наш

відділ сучасної прози готував до друку одну з його повістей — „Сьомий пагорб”. Олександр Олександровичу багато днів і ночей доводилося проводити у лікарняних покоях, тож нова повість була з життя медиків, але, звичайно ж, і про кохання. Сизоненко був таким великим оптимістом і життєлюбом, що змальовані ним образи жінок, описи їхньої вроди я перечитував по кілька разів, і ніби бачив, як велично, ніби у мареві, пропливають життям його героїні, які вони неймовірно звабливі ї, як палають любов’ю... Ні, цього не можна переказувати. Таких сцен у романі було небагато, але вони ще й ще впевнювали мене, молодого автора, в тому, що талановите слово здатне малювати часом краще, ніж фарби та пензлі. Олександра Олександровича завжди бачив з довірливою усмішкою і такою ж усміхненою душею. Він був щедрий на похвалу. Коли ми хотіли видати в „Молоді” твори письменника, прізвище якого вже було занесено до „чорного списку”, то давали рукопис на рецензію саме Сизоненкові, знаючи, що він похвалить, можливо, десь і через край, але його рецензія могла слугувати нам громовідводом. Так зокрема було з романом Володимира Яворівського „Ог-лянься з осені”. В ту пору Володимира то хвалили, то радили утриматися його друкувати. Після багатослівного і, як тепер би сказали, замовного і покаянного роману „Ланцюгова реакція” про зваби атомних електростанцій, новий роман був каскадом літературних блискіток-образів. Сизоненко прийшов у видавництво з готовою рецензією, здається, вже на другий день після того, як узяв рукопис. Він сявав більше ніж звичайно, і вже з порога радісно заявив: „Прочитав за одну ніч! Видавати — і негайно!” Потім ходив по редакційних кімнатах, кожному розповідав, який іскрометний роман написав молодий прозаїк, а редакторка його „Сьомого пагорба” ходила слідом, щоб узгодити з ним якісь правки, та Олександрові Олександровичу було не до того.

У лікарні ми разом виходили на прогулянку і часто удвох походжали алеями. Він красномовно розповідав про свої життєві пригоди, а найчастіше — про колег-письменників, і розповідав так же світло, якою була його усмішка.

Жодного разу я не почув від нього ніяких нарікань на письменників, яких він згадував, не сказав недоброго навіть півслова.

Я знав про письменницьку, а ще більше — про людську його любов до Олеся Гончара, тому найчастіше ми розмовляли про Олеся Терентійовича. Звичайно, я не стримався, щоб не розповісти Олександрові Олександровичу, що саме опублікує тижневик до Гончарового 70-ліття, і Сизоненко подитячому радів, от, мовляв, утрете носа всім перестраховальникам.

Коли мені привезли верстку, я дав Олександрові Олександровичу прочитати оповідання Гончара. Він підтримував телефонний зв'язок з Києвом і добре знав, яка підступна тиша запала навколо Гончара напередодні його ювілею. Тож ми обидва з нетерпінням ждали сигнальний примірник журналу. Якимось Сизоненко сказав: „Добре, хоч „Україна” його підтримає. Це Олесеві Терентійовичу сьогодні дуже потрібно”.

Через тиждень уже мав бути сигнальний примірник, а через пару днів — і весь тираж. Але мене щосильніше непокоїло недобре передчуття. І воно не обмануло.

Одного дня у лікарняну палату раптом подзвонив „замзава” — так називали заступника завідуючого відділом з партійного ЦК. Насторожив не сам дзвінок, а те, що телефонував не куратор журналу, а сам заступник завідуючого. Розпитував про здоров'я, цікавився, коли випишуть, але я ждав того головного, заради чого він і дзвонив.

Ніби між іншим „замзава” нарешті запитав:

— А до ювілею Гончара ви щось даєте?

Голос був такий вкрадливо-доброзичливий, що я, було, подумав: він би мене насварив, якби ми нічого не давали. Відповів коротко:

— Звичайно...

— Оповідання?

— І оповідання..., — відповідаю, вже розуміючи, що звітувати доведеться і про інше.

— Ще щось?..

— Портрет на обкладинці... — сказав я і замовк, безнадійно сподіваючись, що на цьому розмова і закінчиться.

— Портрет?.. На обкладинці?.. — почулося в трубці вже в іншому регістрі. — А чи варто? Людина він немолода, хвора, можна тільки уявити, яким виглядатиме на вашій обкладинці... — І раптом — мов постріл: — Замінити обкладинку можна?

У ті часи серед журналістів подекували, що таке популярне видання, як тижневик „Україна”, без узгодження з відділом пропаганди не мав права подавати на першу обкладинку нічийх портретів. Не знаю, як було в моїх попередників, але я, за час моєї більш як восьмирічної роботи, жодної обкладинки, як, до речі, і жодної статті чи чогось іншого ні з ким ніколи не погоджував. На „килим” викликали вже після виходу журналу...

Я відповів, що обкладинку зняти чи замінити аж ніяк не можна, бо це затримає вихід номера щонайменше на два місяці, а такого за всю історію журналу не траплялося. „І все ж, подумай”, — з притиском порадив співрозмовник. На технології випуску кольорових видань він, очевидно, знався мало, тому мені довелося докладно розповісти про весь складний шлях проходження обкладинок. Співрозмовник попросив перенести знімок Гончара з першої обкладинки хоч би кудись у середину, але я, відчувши його слабинуку у царині поліграфії, доволі легко переконав, що, не зірвавши графіку випуску, нічого з обкладинкою зробити вже не можна.

— Треба ж було хоч повідомити, що ви збираєтеся давати, — з роздратуванням мовив на другому кінці дроту мій співрозмовник. — Та оповідання ще зняти можна?

Я заперечив:

— Як же його можна зняти, якщо сам просив у Гончара до його ювілею? Кілька днів тому Олесь Терентійович уже й верстку прочитав. Яким же я постанову в його очах? А журнал?

Ще й ще раз переконував, що оповідання не можна

знімати, адже журнал втратить авторитет, а якого розголосу набуде справа, годі уявити.

— Невже ти не розумів, що не слід було цього робити? Невчасно, дуже невчасно. І хочеш чи ні, а щось таки доведеться зняти. Подумай, як це зробити без зайвого розголосу.

Захищатися в мене вже не було чим, тож кинув останній доказ, на силу якого, правду сказати, уже і не сподівався:

— Тут, у Феофанії, лікується Олександр Сизоненко, а вони з Гончарем приятелюють. Я йому показував обкладинку, давав прочитати і оповідання. Коли Сизоненко довідається, то мовчати не стане. Ви знаєте, який він гострий на язик. Тому не впевнений, що з такого розголосу буде багато користі...

Можливо, саме цей доказ і докінчив справу. Підсвідомо я відчував промах і відділу, і „замзава”, бо мене справді не попереджали, щоб нічого не друкували про Гончара, як то було з іншими редакторами, мабуть, сподіваючись, що для більшого втаємничення це не пізно буде зробити і за тиждень до виходу журналу. Можливо, комусь і перепаде за такий недогляд. Але то вже їхній клопіт.

— Коли щось придумаєш, подзвони... — наостанок мовив мій співрозмовник. Але ні я йому, ні він мені більше не дзвонили.

Журнал № 12 за 20 березня 1988 року вийшов за тиждень до 70-ліття Олеса Гончара з його кольоровим фотопортретом на першій сторінці обкладинки, із Гончаревими словами про нерозривний зв'язок письменника з народом і з оповіданням Олеса Терентійовича „Білі ночі”. І це був чи не єдиний промінчик світла у тій задушливій темряві, якою було огорнуто видатного сина України; це був чи не єдиний голос, що порушив гнітючу “зону мовчання”.

ПІД КРИЛОМ БОЛЬШАКА

Спогад про вчителя

1.

3

Большаком мене звів Степан Колесник.

Степан тоді працював в елітному тижневому журналі “Україна”, редагованому Василем Григоровичем, і незважаючи на те, що нещодавно рішенням секретаріату ЦК був виключений з партії і вигнаний з роботи за те, що посмів покритикувати глупоту партійних верхів, із забороною “писать и рисовать”, знайшов прихисток у Большака і мав переконливу славу кращого нарисовця України. Ми із Колесником були знайомі ще з 1956 р., коли нас, першокурсників столичного університету, послали до Криму збирати кукурудзу: старший від мене на чотири курси, він тоді керував загonom першокурсників. Знайомство це продовжилось, коли ми обидва вже працювали у пресі. Я пробував писати нариси, опублікував у видавництві “Молодь” кілька невеликих нарисових книжок. У ту пору Степан видав збірку “Медозбір”, яку й тепер вважаю класикою українського нарису.

Оскільки його покарали не тільки виключенням з партії і звільненням з роботи, а й забороною друкуватися, книжки його більше не виходили, але “Молодь”, знаючи журналістський талант Колесника, доручала упорядковувати книжечки нарисів про молодь. Зазвичай Степан просив і мене подати до книжок один-два нариси.

Того разу, впоравшись у “Молоді” із справами, ми йшли Хрещатиком, і Колесник раптом сказав:

— А ти б пішов працювати в журнал “Україна”?

Запитання було настільки несподіване, що я тільки й відповів: “Та ти що?..” Про “Україну” я навіть не мріяв, то була вершина української журналістики, а про редактора тижневика Василя Большака ходили легенди. Журнал я знав ще із студентських часів, коли захоплювався мистецтвом і навіть зібрав з нього грубенький стос вкладок із кольоровими репродукціями творів художників України і світу. Тими ж репродукціями була обклеєна простенька фанерна літнівка в Осокорках. А байок тодішнього відповідального секретаря журналу Петра Сліпчука не обминав увагою ще з повоєнного дитинства: батько, єдиний на нашому хуторі, передплачував газету “Колгоспне село”, в якій Петро Сліпчук постійно публікував свої твори.

Одне слово, запитання Колесника серйозно не сприйняв, бо вважав себе надто молодим і недосвідченим для співробітництва з таким зубрами, які працювали там. Хоча йти з газети “Молодь України” вже пора було — віддав їй п’ять років праці, а це тоді вважалось оптимальним строком, і навіть мав запрошення з тодішньої головної партійної газети республіки “Радянська Україна”, мене навіть познайомили з майбутнім моїм завідувачем — Анатолієм Москаленком, майбутнім деканом та директором Інституту журналістики. Проте йти в оте заскорузле партійне видання страх не хотілося: читаючи газету, не знаходив там живого слова, все вичищено, узгоджено, пригладжено. Тому як міг відтягував перехід, натякаючи, що в “Молоді України” займаю виборну професію, і кидати колег посеред літа непорядно, нехай уже після звітних зборів.

Та от — дзвінок від Степана.

— Негайно йди в кабінет Большака. Тебе чекають.

Я розгубився, навіть не встиг запитати, з якої нагоди, як Степан поклав трубку. Спустився поверхом нижче — журнал тоді займав у редакційному корпусі видавництва кімнати під газетою “Молодь України”, знайшов кабінет головного редактора “України”. Мене справді чекали: за редакторським столом — Василь Григорович, якого іноді

зустрічав у видавничих коридорах, Петро Сліпчук — його знав по фотознімках, Степан Колесник, секретар парт-організації редакції і мій майбутній завідувач Борис Силін, ще хтось.

— Ми ось порадилися на редколегії, — одразу перейшов до справи головний, — і вирішили запросити вас на роботу. — Певно, вловивши розгубленість чи й острах на моєму виду, додав:

— Ви наш активний автор, нам подобається, як ви пишете.

Я справді так розгубився, що замість подяки за довір'я і готовності прийняти запрошення вимовив:

— Але ж не надрукував у вас і словечка...

Тінь замішання майнула на Большаковому обличчі, але він швидко знайшов вихід:

— Це Степан Павлович вас рекомендує, а ми йому віримо.

Звичайно, я погодився, але коли Большак сказав: “Ось і добре, у понеділок можете приходити на роботу”, я ще більше розгубився. Моя посада комсомольського секретаря в “Молоді України”, яка рятувала від негайного переходу у “Радянську Україну”, тепер постала реальною перешкодою: я справді не міг все отак кинути, щоб уже в понеділок працювати в “Україні”.

З острахом, що мене не зрозуміють і я не потраплю в тижневик, виклав свої сумніви. Василь Григорович розважливо мовив:

— А ви скажіть своєму редакторові, що в “Україну” запрошують рідко, і коли він вас справді поважає, то відпустить завтра ж.

Я так і зробив. Головний редактор “Молоді України” Левко Стефанович, звичайно, не зрадив (у ту пору переходили в “доросліші” видання ще кілька колег), але зрозумів.

— Тільки не починай з понеділка, — порадив він. — Я забобонний, і не хочу, щоб тобі там не пощастило.

І вже наступного вівторка я був у тижневику.

2.

Перше завдання мені дав сам головний.

— Багато залежить від того, — викликавши на розмову, сказав він, — який буде ваш перший матеріал. Тому нікого не слухайте, а самі виберіть тему і їдьте, куди хочете.

Хоч і в молодіжних газетах нас не вельми запрограмовували, що і як писати, така свобода була несподіваною. Пізніше я зрозумів, що то був стиль Большака — довіряти людям. Ця довіра була набагато дієвіша, ніж розписування завдання по пунктах. Головне — аби привіз цікавий матеріал. А втім, згодом я переконався, як Василь Григорович виходив із становища, коли з відрядження хтось привозив щось буденне, сіреньке, “як у Радянці”, тобто в офіціозі “Радянська Україна”. Він казав: “Гірше, ніж ви здатні, але краще, ніж могло бути”. Після цього весь викладешся, але не підведеш. Подати Большаку для журналу щось сіреньке ніхто не зважувався, бо йому було соромніше, ніж самому авторові.

Цей стиль Большакового керівництва я пізнавав згодом, але й на початок старався, щоб у мені не розчарувалися.

Куди ж поїхати, за що взятися?

Десь трохи більше п'яти років тому я роздумував над цим же, прийшовши в “Молодь України”. Тоді згадав картину знаменитої художниці Тетяни Яблонської “Хліб”, репродукція якої із журналу висіла в нашій хаті. Картина мені подобалась, адже в ній було дуже правдиво відображено той ентузіазм повоєнної відбудови, ту радість першого врожаю після голоду, що я спостерігав і в своєму колгоспі. Десь розшукав інформацію про те, що художниця малювали реальних людей реального села Летава на Хмельниччині. Ось туди й поїхав.

У газеті стаття стала невеликим відкриттям, адже читачі встигли призабути, хто й де зображений на картині.

Чому б знову не поїхати в Летаву? І не розповісти про зміни в людських долях, селі за п'ять років, що минули?

Так і зробив.

Нарис на журнальний розворот (більшої площі зазвичай не давали й Колесникові) мені самому сподобався. Цікавих

фактів було стільки, що далеко не всі й виклав. Проте (каюся аж тепер) про один змовчати мене змусило не обмеження площі, а внутрішній цензор, що уже звив гніздечко в голові: знав, що цього не надрукують, тож і не писав.

Було ж так. Вранці, коли приїхав у Летаву, зі мною трохи поговорив знаменитий однорукий двічі Герой — голова Бойко. Він уже був не той, що ще п'ять років тому: постарів, осунувся. Випили по чарочці. Він провів мене із своїм заступником до машини, а сам сів на лавиці під конторою і насунув на очі крислатого капелюха... Цілий день ми їздили із заступником по полях і фермах, а коли ввечері повернулися до контори, Бойко так само дрімав на сонечку з насунутим на очі капелюхом. “Постарів, сто грамів для нього вже багато...” — винувато мовив його заступник.

У моєму ж нариси голова виглядав таким же молодим і беручим, як і п'ять років тому, як і на картині Яблонської.

У редакції, макетуючи матеріал, наші художники Петро Чичканов та Євген Александрович щиро пошкодували:

— От коли б ви ще привезли і знімки тих людей, що намальовані на картині. Дали б поряд — малюнок і фото. Було б вражаюче.

Після того я завжди брав із собою фотоапарат і сам забезпечував знімками свої матеріали, хіба що зйомки були важливі і складні, то їхав із великим фотомайстром і славною людиною Борисом Градовим.

Нарис той я назвав “На цій землі великій”, вона ж потім перекочувала і в назву живописної збірки, а матеріал було вивішено на дошку кращих.

За весь час праці з Большаком він залишився для мене людиною, яка відповідає своєму прізвищу — “большой”, великий. Великий у своїй порядності й доброті, у довірі до людей. Наші взаємини, як, втім, і з іншими колегами ніколи не опускалися до панібратства, навпаки, Большак був від нас віддалений, але не тому, що редактор, адміністратор, господар, а тому, що ні за талантом, ні за людськими якостями ніхто не стояв з ним нарівні. Він геть був позбавлений тих типових для інших рис адміністратора — робити

безкінечні наради, накачування, розноси. За час спільної праці я ні разу не чув, щоб він на когось підвищив голос. Або не бачив щоб у нього змінився вираз обличчя. Широка добра фізіономія з неодмінним усміхом в очах — таким його запам'ятав. Було в ньому щось таке високе, може, навіть божественне, бо коли Василь Григорович приходив у редакцію, все ніби стихало, і співробітники переходили з кабінету в кабінет навшпиньки із словами: “Василь Григорович прийшов... Головний у себе”.

Не знаю, як він спілкувався з безпосередніми своїми помічниками, може, когось і сварив, але я навіть не можу згадати, чи бував у нього колись сердитий вираз обличчя.

Він бував у редакції не щодня, але коли приходив, кожний мав бути готовим до того, що запитає про роботу. Ні, то зовсім не був контроль над виконанням завдання, а просто розмова про справу. Але коли нічим похвалитися не можеш і ніякої цікавої ідеї не маєш, від сорому перед Большаком можна згоріти.

3.

Тепер, побувавши рядовим, заступником і керівником колективу, знаю, що найголовніше в головному редакторіві (як, може, й скрізь) — довір'я. З нього починалась моя праця в тижневику, з нього готував свій перший матеріал для “України”, ним жив, доки й працював під крилом Большака.

Ось кілька випадків.

Спочатку я працював у відділі публіцистики, яким керував Борис Силін. Він був з тих старих кадрів, що війну пройшли, здається, у “Смерші” чи подібній організації, працював у ЦК КПУ, за якісь провини був “висланий” на зміцнення колективу “України”, але там швидко перемістився з посади заступника головного редактора до завідуючого відділом, одночасно був беззмінним партійним секретарем. Це він якось висловив сентенцію, що стала крилатою: “Колесника відряди писати матеріал про весілля,

то він привезе про похорон”. Однак писати оптимістичні нариси про прекрасне радянське сьогодні Степана ніхто б не змусив і під дулом нагана, і лише прихильність Большака рятувала нариси Колесника від четвертувань. Проте траплялося, що й Большак не міг протистояти “порадам” партійного секретаря. Пам’ятаю, Степан поїхав написати нарис про нововідкриту десь у селі дорогу. Він давав мені читати текст ще до друку. То була драма про українську долю, що завжди стояла на роздоріжжі життя. Читаючи, я начебто знову побачив і свої полтавські, розгрозлі восени чорноземні шляхи, які місив кілька кілометрів до школи і назад, і ту дорогу, на якій мати виглядала батька з війни, а потім мене — з Києва, з навчання, і ту, по якій вивозили хлібопоставки, і по якій у Європу з боями йшли наші батьки...

І лише шматочок — про нововідкриту дорогу. Не знаю, як на скорочення погодився головний, але практично тільки цей шматочок і вийшов у журналі...

А щодо довір’я... Незабаром, коли я ще працював у відділі Силіна, Большак запропонував ввести мене до складу редколегії. І я, наймолодший, опинився у колективному керівному органі тижневика, серед відомих зубрів — Василя Юхимовича, Олександра Лук’яненка, Петра Сліпчука, Наталі Кашук, Петра Чичканова, Степана Колесника. Це був єдиний випадок, коли в редколегії працював рядовий журналіст.

Любов до відряджень я приніс ще з “Молоді України”, працюючи в якій, за п’ять років об’їздив усю республіку. Але можливість поїздити по всьому Союзу надали Большак і “Україна”. Всі мої пропозиції поїхати у найгучніші тоді точки Союзу — на цілину і БАМ, Саяно-Шушенську і Нурецьку ГЕС, у зруйноване землетрусом Газлі — охоче підтримував головний редактор.

У ту пору головний подав ідею розповісти в “Україні” про всі союзні республіки, потім цілі номери вирішили присвятити державам соціалістичної співдружності. Поїхати за кордон тоді було вкрай важко, але Василь

Григорович добився, щоб наші кореспонденти побували в Болгарії, Східній Німеччині і підготували номери журналу, присвячені їм від першої до останньої сторінки.

Підготувати такий номер — надзвичайно складна справа. Адже треба було взяти інтерв'ю чи статтю партійного чи державного лідера країни, забезпечити весь ілюстративний матеріал, репродукції кращих творів малярства, знайти, у перекладі на українську мову, оповідання, вірші, гуморески, до того ж і тематика мусить бути чітко окреслена — люди праці, мистецтва, спорт, дозвілля, навіть кросворди.

Одному забезпечити все це край важко, до того ж їхали до зарубіжної країни у складі якоїсь групи, а від її маршруту відірватися неможливо.

До Монголії мали їхати Олександр Лук'яненко та я. Але в Москві дали дозвіл тільки на одну людину, включивши її у журналістську міжнародну групу, до якої входили москвич (звичайно, керівник), журналіст і письменник Іслам Беляєв з Казані, двоє журналістів із НДР, по одному з Болгарії та Угорщини.

Сашко Лук'яненко від поїздки чомусь відмовився, і Большак попросив (саме попросив) поїхати мене.

Як це окрило! І хоч не звертати з маршруту нашої групи і підготувати необхідні матеріали було непросто, навіть думка не виникала, що я чогось не зроблю.

Бідність і відсталість цієї держави, що почала будувати соціалізм трохи пізніше за Радянський Союз — із 1924 р., вражали. За якусь сотню метрів від будинку ЦК МНРП і мавзолею вождя Чойбалсана опиняєшся в середньовіччі: квартал юрт упритул, у кожній жили по десять чоловік, без води, каналізації, опалення. Сморід стояв такий, що доводилося носи затуляти. Звичайно, нам того не показували (сам ходив), а возили у Дархан — місто серед степу, яке будували для монголів країни соцтабору, аби вирівняти розвиток Монголії. Для цього тоді існувала ціла програма комплексного розвитку МНР: румуни будували силікатний завод, болгари — завод для вичинки шкір на модні тоді дублянки, пальта та курточки,

чехи — завод для їх пошиття. Не залишився осторонь і Радянський Союз. У центрі Улан-Батора, буквально навпроти мавзолею, височіли риштовання велетенської будівлі, на яких аршинними літерами з металевих труб красувався напис російською мовою: “Пиво-водочный комбинат сооружает великий Советский Союз”. Гострий на слово угорський журналіст потім весь час піджартовував з нас, радянських: “Споюєте монголів, колеги”. Втім, на той час ми вже їх споїли, тож не дарма споруджували не фабрику одягу або цегельний завод, а “пиво-водочный комбинат”.

Про рівень культурного розвитку свідчить такий випадок.

Нас повезли в найкращий, за тамтешніми мірками, райцентр. Це кілька одноповерхових будинків, де містилися органи влади та клуб, точнісінько, як був у моєму хуторі після війни: довге приміщення із вкопаними в землю лавами, з одного боку — біле простирадло екрана, з іншого — кінопроектор. Все населення району, а це кочівники-тваринники, блукали з юртами і табунами коней по неозорих степах, і знайти їх не міг навіть перший секретар райкому. Яка вже там школа, яка культура! Ми їздили нашими всюдиходами — “бобиками” по цих степах по півдня, доки здибували три-чотири юрти, в яких мешкали цілі родини: чоловіки доглядали табуни коней чи оленів, діти їм допомагали, жінки готували їжу і запаси сушеного сиру на зиму та посліду тварин на паливо. Бувало, за весь день дороги не зустрінеш живої душі, аби втамувати спрагу ковтком кумису — звичайну воду пити не рекомендувалося не тільки із струмків, річок та джерел, а і в найпрестижнішому готелі в столиці.

І от в райкомі нам розповідали про успіхи в господарюванні, культурі, наводять, за нашим звичаєм, переконливі порівняння. “За останні роки, — з пафосом розказував секретар, — в районі вдвічі зросло культурне обслуговування населення”. Цифра переконлива, але що за нею? Адже ми вже бачили “культуру” — єдиний клуб з фільмами у неділю. І я, наймолодший у групі, наївно запитав: “А що це означає — удвічі?” Секретар цілком серйозно пояснив: “Раніше у нашому клубі

стояв один кінопроекційний апарат, тож фільм через кожні 15 хвилин зупинявся, доки закладали нову частину. Тепер стоїть два апарати”.

Такі “красномовні успіхи” були повсюди, і як про них написати, я не знав. Але й не виконати завдання не міг. Нарешті знайшов коника, на якому можна виїхати: традиції, спорт, народна культура. Назамовляв статей у тамтешніх журналістів та письменників, а сам їхав чи летів з групою по аймаках, та коли повернувся, виявилось, що ніхто нічого не зробив. У розпачі кинувся в посольство Союзу: що робити? Там насварили: треба було одразу звернутися до нас, ми б пояснили, що жодним обіцянкам монголів вірити не можна, на кожне прохання вони відповідають “харасьо”, але нічого не зроблять.

Проте дещо все ж зробили. Наприклад, організували зустріч з Цеденбалом, і це виявилось легшим, ніж у нас — потрапити до першого секретаря райкому. Кинувся по музеях — там справді було про що розповісти, — у Спільці письменників роздобув оповідання та вірші монгольських авторів, перекладені на російську, а вже в Києві їх переклали ще раз.

Про свої побоювання, чи вийде щось, Большакові не розповідав, вирішивши підготувати і подати всі матеріали разом, хай судить.

Василь Григорович був задоволений, а я ще більше. Хоч багато що з побаченого і почутого у нариси не ввійшло із зрозумілих причин, мої матеріали давали певне уявлення про цю патріархальну державу, яку країни соціалістичного табору силоміць тягли у соціалізм. Кілька примірників журналу, де не монгольськими були тільки підпис головного редактора та склад редколегії, Большак відправив самому Цеденбалу, і невдовзі ми одержали від нього велику урядову телеграму, в якій містилася подяка за прекрасний журнал. Пам’ятаю, були там слова про те, що монгольський номер “України” кладе “велику цеглину у монголо-українську дружбу”.

Здається, то була чи не єдина “цеглина” в цю дружбу.

По примірникові журналу Василь Григорович розніс по

всіх причетних до преси відділах ЦК. Він завжди так робив, коли хотів, щоб там, у Великій хаті, помітили нашу роботу. Там помічали, хвалили, і це, у свою чергу, давало можливість друкувати такі, наприклад, статті, як писав Степан Колесник. Хтось вважав, що практика ходити в ЦК — вада Большака, але я певен, що цим він заздалегідь нейтралізував усі можливі “оргвисновки” Великої хати.

4.

Роки праці під крилом Большака, стали для мене переломними у журналістській діяльності: я навчився самостійності і відповідальності. Ці риси потім знадобились і на посаді завідуючого редакцією сучасної прози у видавництві “Молодь”, куди мене запросили з “України”, і на посаді головного редактора видавництва “Веселка”, а надто — коли 1984 р. повернувся в тижневик уже головним редактором.

Цікаво, що під час праці в “Україні” ми так не зближувалися з головним, як після того, коли Василь Григорович уже працював у Держкіно. В кожному разі, коли відчув, що пора вступати до Спілки письменників, рекомендацію попросив саме в Большака.

Він охоче відгукнувся:

— Приходьте, поговоримо. Краще в обідню перерву, щоб ніхто не заважав.

У кабінеті голови Держкіно, куди мене охоче пропустила секретарка, були Василь Григорович та його помічник. На підносі парував чай.

— Пригощайтесь, — із давно знайомою усмішкою в очах запропонував господар кабінету, звертаючись, як завжди до всіх, на “ви”, — і розповідайте. А я тим часом вагу зганятиму.

Помічник клацнув замком у дверях. Василь Григорович поставив перед собою стілець спинкою вперед, руки взяв у боки і заходився перекидати ноги одна за одною через спинку.

— Лікарі настійливо радять позбутися зайвої ваги, — у хвилину перепочинку пояснив він. Справді, Василь Григорович був огрядний, проте я давно звик до нього такого і оця його огрядність була для мене кремезністю, станом, що виправдовував його прізвище. Він назвав якусь величезну цифру — ото скільки разів належить щообіду перекинути ноги через високу спинку. Не згинаючись.

Він був упертою людиною, бо справді — через якийсь час я побачив його вже стрункішим. Щиро скажу: здалося, що при його зрості схудлий Большак втратив свою звичну монументальність...

Ми пили чай, я розказував про новини. Залишив йому свої книжечки. Забрати рекомендацію прийшов іншого разу в той же кабінет; з нею, та рекомендаціями мого тодішнього сусіда і прекрасного письменника Віктора Близнеця і одного з перших головних редакторів “України”, мого земляка-полтавця Івана Цюпи, мене й прийняли до Спільки.

Не пригадую, з якої нагоди, але одного разу мені довелося побувати і вдома у Василя Григоровича. Та ж притаманні Большакові приязнь, та ж усмішка в очах. Хоч відбулося на той час у його житті вже чимало катаклізмів.

З тієї зустрічі запам’ятався знаменитий большаків напій, про який ходили легенди. Казали, що Василь Григорович принципово не вживав казньонних горілок, вдома у нього завжди була саморобна горілка, настояна на якихось травах чи корінцях.

В тому ж будинку на Репіна ми зустрілись і востаннє. Василь Григорович спокійно, умиростворено лежав у заваленій квітами домовині і вже ні про що не розпитував, не усміхався.

5.

Коли я тільки-но оселився у новому кабінеті — головного редактора “України”, першим був дзвінок від Большака: він щиро вітав з призначенням, казав, що стежитиме за тепер уже мною редагованою “Україною”, підкреслював, що ми тепер рівні, — він тоді очолював театральний журнал.

Саме його дзвінок підштовхнув мене до одного з перших рішень. Я запропонував редколегії ухвалити надсилати безплатно журнал усім ветеранам “України”. Ми не повинні забувати тих людей, хто віддав журналові кращі роки праці.

Одержавши перший номер, Василь Григорович зателефонував мені:

— А я вже думав, що про нас, стариків, в “Україні” всі забули, — з незвичною для нього сумною ноткою мовив Василь Григорович. — Ви молодець, що опублікували оцю статтю... І оця прекрасна...

Він називав ще й ще матеріали, хвалив їх як не за гостроту, так за літературний виклад, або ще за щось. Я звично ждав, що після цього буде щось на зразок: “Але, на жаль...”, проте цього не сталося.

І після того, прочитавши кожне нове число, Василь Григорович або телефонував, або надсилав поштівку, в якій дякував за конкретні статті.

Якось, раз чи двічі натрапивши зі своїм дзвінком на нараду, здогадався:

— У вас редколегія? Не заперечуйте, я чую. Зателефоную згодом.

Хоч я переконував, що для нього час завжди є, Василь Григорович, вибачившись, клав трубку. І помаленьку переходив на листівки.

Його похвала неабияк допомагала мені. Та врешті я став помічати, що жодного разу він навіть натяком нічого не покритикував. І наступного разу сказав йому по телефону:

— Василю Григоровичу, невже все так гарно в журналі?

Почув, що він засміявся:

— Анатолію Григоровичу, ви хочете, щоб ще і я псував вам настрої? Думаю, у вас критиків вистачає. А от на похвалу люди скупі, бо не знають, що ця зброя значно сильніша за критику. Тож і не чекайте...

І справді — він ніколи так і не покритикував хоч би якусь інформацію.

6.

Останню листівку від Большака одержав тієї чорної зими з Прибалтики, де Василь Григорович відпочивав востаннє.

Але перед цим уже прийшла страшна звістка: Большак помер. Там, біля моря.

Я довго стояв перед відкритими навстіж дверима знайомого будинку, за якими у квітах потопала домовина, і не зважувався зайти. Не міг повірити, що вже ніколи не побачу його доброго обличчя з незмінно усміхненими очима, не почую його доброзичливого голосу в телефонній трубці, не одержуватиму листівок з характерним чітким большаковим почерком.

Повз мене йшли і йшли люди, а я стояв, глибоко вдихаючи настояне на морозі повітря, аби пригасити сум'яття та біль.

Проте вони не гасли...

На другий день після похорону серед численної пошти, що кожного ранку лягала на редакторський стіл, погляд вихопив знайомий почерк на листівці.

Душа затерпла: невже від Большака?

Так, запізніла листівка була від нього.

У кількох словах він змалював, яка казкова зима у Прибалтиці — таку варто побачити хоч би раз у житті. Мій друже, писав він, я знаю вашу каторжну редакторську роботу, але наберіться зухвальства, киньте її хоч на кілька днів і приїдьте до мене, тут ви наберетеся снаги для багатьох років праці...

Ні, заспокоював я себе, Василь Григорович кличе мене не в темну і холодну безвість, а до земної краси, до білих снігів зими, до любові і натхнення.

Проте в Прибалтику я так ніколи і не поїхав.

“ВЖЕ ДУША МОЯ ЛІТА ПО ХАТІ”

Спогад про друга

1.

На моєму робочому столі лежить диплом лауреата премії імені Дмитра Нитченка. Серед літературних нагород ця для мене найдорожча. Не в гривнях, а тим, що я добре знав Дмитра Васильовича і був одним з перших, після Дмитра Павличка і Володимира Яворівського, серед гостей з материнської України, хто відвідав його у скромній оселі на околиці Мельбурна. А ще тому, що він — мій земляк-полтавець. Я пишався, що ми родом — з одного краю, а Дмитро Васильович у кожному листі підкреслював нашу крайнську спорідненість.

На малюнку в дипломі він молодий, зовсім не схожий на того, якого я побачив уперше.

Премію його імені заснувала Ліга українських меценатів та родина Дмитра Васильовича. Він за життя для пропаганди українського друкованого слова зробив, може, стільки, як цілий інститут. Готуючись до переходу за вічну межу, й тоді думав про те, як працюватиме на рідне слово його ім'я і по смерті. Тому заповів Україні свою багатющу бібліотеку, і пакунки з книжками та літературними архівами переслав у Київ ще за життя, в різні архіви, інститути та музеї, часто не одержуючи звітти не тільки подяки, а й повідомлення про одержання, а із своїх небагатих збережень звелів донькам — відомій журналістці і письменниці Лесі Ткач (Богуславець) та країнознавцеві

Галі Кошарській заснувати премію його імені. За пропаганду рідного слова.

Перше наше знайомство було заочним. Припадало воно на ті перебудовні часи, коли письменницька “Літературна Україна” практично вирвалася з-під партійної опіки, а слідом за нею рвав ідеологічні пута й популярний тоді тижневик “Україна”, який я редагував, починаючи з 1984 року. Нам було важче, адже виходив журнал під недремним оком ЦК КПУ: звіти я одержував вказівки, туди викликали “на килим”, з тієї ж каси, що й органи ЦК — газети “Радянська Україна”, “Правда України”, журнал “Комуніст України”, отримував платню, до тієї ж каси, що й гроші від партійних видань, йшли наші прибутки. Одне слово, без погодження з ЦК не мав права ступити й кроку. Навіть коли вибухнув на ЧАЕС четвертий реактор, мав запитати дозволу в ЦК, аби вивезти з Києва мого внука, котрий народився того злосчасного квітня. До речі, не дозволили... Та й на посаду головного редактора мене затверджував секретаріат ЦК, а перед цим провели по всіх секретарях.

Тож насправді “Україна” була журналом ЦК, але офіційно вважалась “громадсько-політичним, літературно-художнім” журналом. “Громадськість” притулили для того, аби заплутати, як тоді говорили, наших ворогів: ось вам, мовляв, виходить в Україні позапартійний журнал, навіть названий не “Радянською” або “Соціалістичною Україною”, а просто — “Україна”... Цю маленьку хитрість усі в діаспорі швидко розгадали, а в Україні давно добре знали, що навіть “Медична” чи “Спортивна газета” виходять під опікою ЦК.

До речі, це пропагандистське лукавство мені відгукнулось, коли йшов на пенсію. Нова влада вже незалежної України поділила журналістів на білих та чорних: хто працював в органах ЦК, одержали статус державного службовця і високу пенсію, а інші — у кілька разів меншу. Я потрапив до “інших”...

Ми повернули тижневик до українських проблем, які досі замовчувались: друкували розвідки про Івана Мазепу, в яких називали його національним героєм, про голодомор

1932—1933 рр., спогади Нестора Махна про його зустріч з Леніним, розповідали про заборонених письменників “розстріляного відродження”. Це швидко помітили українці діаспори, почали писати в редакцію, і листи, за деяким винятком, справно приходили. Тож у середині і наприкінці 90-х років я активно листувався з багатьма представниками діаспори, яких в Україні зазвичай називали “ворогами” і “відщепенцями”, з Канади, США, Австралії, Англії. Надсилали вони й матеріали для журналу, ми їх друкували, і це зміцнювало довір’я.

І от з Аделаїди Пилип Вакуленко надіслав оглядову статтю про українську культуру в Австралії, в якій називав багато імен художників, артистів, особливо ж поетів і прозаїків. Стаття для мене була справжнім відкриттям: я знав, що в діаспорі не вмерли ні наша мова, ні пісня, будують церкви і школи, видають книжки, але й гадки не мав, що українознавство набуло такого розвою. Особливо вразила розповідь про письменника і освітянина Дмитра Нитченка: він керував літературно-мистецьким клубом ім. Василя Симоненка, упорядковував і редагував літературно-мистецький альманах “Новий обрій”, влаштовував конкурс на кращі художні твори українською мовою, місячники розповсюдження українських книжок, редагував художні твори своїх колег, писав підручники з рідної мови для українських шкіл, а ще ж писав і видавав власні твори.

Статтю одразу підготував до друку в “Україні”, звичайно ж, нікого не попереджуючи “у верхах”. Але ще існувала офіційна цензура і там стало все відомо. Мені “лагідно” порекомендували зробити одну-єдину правку: зняти прізвище Дмитра Нитченка. Хто працював у ту пору в пресі, той знає: якби ослуhavся, зняли б всю статтю або й головного редактора. Зрештою, журнал без візи цензора вийти не міг, а він не давав візи, доки я не зроблю вказаного виправлення.

Тож стаття вийшла без прізвища людини, яка найбільше робила на далекому континенті для рідного слова.

Згодом і Пилип Вакуленко, й інші почали надсилати свої

поетичні і прозові твори, які ми публікували. У них звучала непідробна туга за рідним краєм, Україною, піснюю, мовою. Друкували й оповідання, здебільш про життя еміграції та екзоти цієї далекої країни.

Довір'я наших авторів з Австралії до тижневика настільки зміцніло, що мене вирішили запросити в цю країну. Як згодом довідався, меценат української культури з Австралії Михайло Гоян, поет і прозаїк Пилип Вакуленко та інші аделаїдці створили оргкомітет, зібрали гроші на квиток, розписали мою місячну гостину так, аби я побував у найбільших містах поселення українців — Аделаїді, Мельбурні, Канберрі, Сідней тощо, визначили дні й години моїх зустрічей з українською громадськістю, опублікували цей графік в українському часописі “Вільна Думка”, тому самому, в якому з 1993 р. я є офіційним представником у Києві... Інтерес до кожного, хто в ту пору приїздив з України, був величезний, адже вони привозили слово правди про те, що насправді відбувається не теренах України. Незадовго перед моєю поїздкою в Австралії побували Дмитро Павличко, Володимир Яворівський, художник Іван Марчук, ще хтось, але вони не могли погамувати жагу до пізнання нових процесів, що почалися в Україні.

Як згодом довідався, багатьох в Австралії все ж точив сумнів, чи запрошувати головного редактора журналу, що його видавало ЦК. І Яворівський, і Павличко на той час вже були чільними діячами в Русі, вийшли з компартії, але й щодо них сумнівалися, наводячи на зустрічі цитати з їхніх давніших творів про любов до партії і вірність заповітам Леніна. Зі мною було складніше. Найзаповзятішим був Михайло Гоян (згодом відомий в Україні меценат і добродійник українського слова, котрий із свого з дружиною Марією фонду пожертвував тисячі доларів на видання українських книжок, закупавав їх для шкіл русифікованих регіонів України). Він казав: “Для нас неважливо, до якої партії належить людина, важливо, що вона реально робить для України”. Ця думка зрештою і перемогла, і, не без

труднощів щодо одержання візи, я опинився в Австралії. Але попереду цього мої нові друзі все ж вирішили провести певне випробування, організувавши зустріч зі мною свого приятеля. Зробити це випало громадському діячеві і журналістові з Аделаїди Миколі Цюраку. Йому якраз було дозволено відвідати родичів у Львові, ось пан Цюрак і мав зустрітися зі мною, відчутти, як мовиться, чим дихаю. Тож якогось дня я почув у телефонній трубці незнайомий чоловічий голос: “Це є Микола Цюрак з Аделаїди. Я нині у Львові, більше мені нікуди не дозволено їхати, але я хочу зустрітися з вами. Зустріньте мене завтра вранці на вокзалі”. Не знаю, чим він тоді ризикував, але для мене це було несподіванкою. Краще б я поїхав до Львова... Проте змінити нічого не міг, і вранці чекав на платформі поїзд зі Львова. Свого колегу по журналу Миколу Шудрю попросив непомітно десь віддалік поспостерігати, чи ще когось цікавить несподіваний гість.

За два дні, що провів М.Цюрак у Києві, він побував у редакції журналу, зустрівся з колективом і довго дискутував (особливо непоступливий був щодо правопису Г.Голоскевича), я зробив з ним і опублікував у журналі інтерв'ю, гостював він і в мене вдома; дружина хвилювалась, адже зарубіжного гостя ми приймали вперше, і стільки наставила на стіл, що згодом, коли ми заїхали до Дмитра Павличка, пан Микола навіть за стіл відмовився сісти, повторюючи, що моя дружина частували його 17 стравами. Ночував він у знайомих своїх львівських родичів, а наступного вечора я проводжав його на поїзд. До речі, як і зустрічав — з Миколою Шудрею, який потім розповів: “Учора нікого не помітив, а сьогодні якісь типи кілька разів проходили повз вас, коли з Цюраком стояли біля вагона”.

Очевидно, проведені розвідини заспокоїли моїх покровителів з Аделаїди, і незабаром величезна група українців зустрічала мене в аеропорту. Оскільки М.Цюрака, єдиного, хто знав мене особисто, десь не було, паролем став журнал, який обкладинкою догори я поклав на візок: його всі знали. До того ж, у цьому числі була ціла добірка поетичних

творів українців Австралії — вірші П.Вакуленка, Зої Когут, Василя Онуфрієнка, оповідання Богдана Подолянка...

Після десяти днів, що я провів у гостинній оселі панства Гоянів, Михайло Іванович своїм авто повіз мене у Мельбурн. Виїхали досвітком, подолавши невеликі гори, зупинились перепочити, і мій господар встиг навіть хвилин двадцять подрімати, а я ходив узбіччям і думав: “Боже, в яку ж далечінь забрався! Але й тут є щирі українці, навіть земляки”. Йшлося про Дмитра Нитченка, земляка-полтавця. Зустрічі з ним я трохи побоювався. Адже з того, що вже знав про нього, вимальовувався образ патріота-подвижника, якого я мимоволі так незаслужено образив, викресливши власноруч його прізвище із статті (цензура цього ніколи не робила, а змушувала прикладати руку редакторів). Чи зрозуміє мене?..

Кілька сот кілометрів з Аделаїди до Мельбурна ми подолали вже ближче до вечора, провівши в дорозі добрих півдобы. Поплутавши трохи Мельбурном, вибралися на околицю, де в своїй оселі нас чекав Нитченко.

2.

Невеликий одноповерховий будинок стояв за низеньким дерев'яним парканчиком, до входу вела коротка стежка. Збоку сумовито звисли голі віти такі знайомі яблуні. Ніщо тут не нагадувало екзот природи завжди зеленої і теплої Австралії, а радше скромну оселю десь на околиці моєї Карлівки чи Нитченкового Зінькова.

Низьке зимове сонце (а це було 9 червня 1990 року — вже понад тиждень як в Австралії почалася зима) визолочувало такі беззахисні без зеленого вбрання дерева, зазірало в оселю.

Ми постукали і зайшли до середини.

Дмитро Васильович уже нас чекав, як чекають на вокзалі гостей, разом з моїм майбутнім господарем у черговому пункті подорожі — Канберрі — Пилипом Гордійовичем Гріном: з усього видно, вони вже не вперше підігрівали каву і готували бутерброди.

— От і зустрілися... — сказав приязно високий худорлявий чоловік з молодими очима і обняв мене, мов давнього знайомого. Обійми були навдивовижу міцні як для його худорлявої постаті, а голос молодий, — і не подумаєш, що цій людині виповнилося вісімдесят п'ять років.

— Ви з України... — тихо і якось урочисто проказав Дмитро Васильович, розглядаючи мене зблизька і на відстані, наче не вірив, що я таки ж з України. — Яка це для мене радість, що ви не погребували заїхати, — і якось зніяковіло, ніби аж безпорадно, показав очима на скромний стіл у порівнянні з тими, за якими мені доводилось гостювати. — Пригощайтесь, каву щойно зварили. Беріть шоколад, бутерброд... Пригощайтесь, ви ж з дороги. А потім ми з вами сховаємося у моєму кабінеті, нікого туди не пустимо і будемо говорити, говорити, говорити. Я так багато хочу вам сказати... Ні, ви таки справді з України?.. — голос забринів тугою. — Я теж з України. Ми з вами земляки: я з хутора Ниценки нашої славної Полтавщини. Ми й прізвище таке мали — Ниценки. Але ви щойно звідти, а я... ох, як давно. Було в людей таке життя, що прізвища міняли. Отак і мене переробили на Нитченка, Нитченком і вмру. Загнала нас доля в глухий кут. Не був понад сорок років в Україні, але вірив, що бодай внуки побувають...

Він метушився по-старечому — то підігрівав каву, то нарізав хліба на бутерброди, між тим силкувався показати то якусь нову книжку, то рукопис, то свіженьке видання першого тому власних спогадів “Від Зінькова до Мельбурна”, то чиїсь листи з пожовклих тек.

Як багато хотілося цій людині сказати мені, сказати рідній Україні! Про себе, свою долю і долі дітей, багатолітню виснажливу, безсеребрєну, але вдячну роботу в Австралії в ім'я розвитку українства, в ім'я України. Хотілось виправдати своє життя, що колись давно починалось так обнадійливо на рідних теренах, а доходить краю далеко від рідного дому.

Він мусив поспішати, сказати якнайбільше, роки підганяли.

— Ох, загнала нас доля в глухий кут, досі не можемо вибратися, — повторяв час від часу. — Але ми тут живемо Україною. Я давно не був в Україні, але за мене там побували доньки Леся та Галя, онук Юрко тепер більше живе в Києві, ніж дома. Я їхніми очима бачу Україну, їхніми надіями тримаюсь на землі.

Оселя Дмитра Васильовича, як на австралійські стандарти, доволі скромна: кілька кімнат, невеличкий сад. Потім, із співчуття до його скромності, Пилип Грін повідомив, що в домі немає гарячої води — це вже зовсім не схоже на Австралію. А що немає легковика, я знав раніше. Але для господаря всього вистачає. Головне надбання в цій оселі — не матеріальне, а духовне. Діти живуть розкішніше, в однієї з дочок — Лесі Ткач, Юркової матері, я гостював, бачив. Не надбав для себе батько, бо й не старався — не задля цього жив. Працював не для себе, а для України. Он його найбільше багатство — унікальна бібліотека, унікальні архіви. Бідкається: до кого це все попаде, в які руки? Австралії його багатство не дуже потрібне. Тут, між обкладинками старих книжок, в рядках листів і спогадів — біль, кров і надії України.

— Свою сповідь про тернисті дороги мого покоління від рідної Полтавщини до Австралії я мушу закінчити будь-що, — твердив він.

А потім ми таки усамітнилися серед навислих звідусіль полицок з книжками, розпухлими теками, газетами й журналами, ящиками з книжками, і Дмитро Васильович почав розповідь:

— Літературою я зацікавився, ще коли навчався у трудовій школі в Зінькові. Три мої тітки були вчительки, а четверта — лікарка, вони мали багато книжок, які я читав запоем. Хоч народився на хуторі Ниценки біля Лютенських Будищ, на Полтавщині, але жив і вчився в Зінькові, де був материн батько, а мій дід. У Зінькові ж кінчив індустріально-технічну школу, потім два роки на електростанції практику відбував, а тоді мати забрала мене на Кавказ, де працював батьків брат; там я жив з двадцять п'ятого по двадцять

сьомий рік, брав участь у театральному гуртку, ми ставили українські п'єси, співав і в хорі. У Народному домі діяв український гурток, адже там мешкало багато українців.

Коли в 1925 році почалась українізація, в Ростові вийшла українська “Червона газета”, де я друкувався. З П'ятигорська поїхав учитися до Краснодару, там був український відділ, де навчалось 160 студентів робітфаку. Літературним гуртком керував викладач літератури Степан Данилович Боклаженко... З початком ліквідації українізації газету закрили, а нашого викладача заарештували і розстріляли...

Пізніше мене за соціальне походження викинули з Краснодару, і я поїхав до Харкова. Працював — скидав сніг з дахів, а згодом влаштувався на гудзикову фабрику. Друкувався в газеті “Вісті”, у додатку “Культура і побут”, у дитячих виданнях “Тук-тук”, “Червоні квіти”. В журналі “Декада” в тридцятому році мені дали путівку в Крим, і звідти я написав нариса. У Державне видавництво України мене взяли на ставку обліковця, а Яловий перевів до відділу художньої літератури. Зустрічався з Остапом Вишнею, Анатолієм Гаком, Володимиром Гжицьким, який подарував мені два видання свого знаменитого роману “Чорне озеро” українською і російською мовами. До речі, у тридцять другому році одне з них я допоміг врятувати. Тоді Сталін взявся ліквідовувати “ухили” в літературі й мистецтві. Нам наказали зняти з плану 88 назв книжок, а які вже здані до друку, то повернути з друкарні. Серед них було й нове видання “Чорного озера”. Я вийняв деякі сторінки з списку, і роман Гжицького надрукували. На одній із врятованих мною книжок автор написав: “Любому Дмитрові Ниценкові, якому це видання завдячує своїм виходом...”

— Коли я працював у П'ятигорську, якраз наспіла українізація, і в Краснодарі відкрили український робітфак, а в станиці Полтавській — український технікум. Двісті сорок українських шкіл було на Кубані. А тепер?.. Я поїхав з своїм приятелем Мусієм Коваленком у Краснодар вчитися. А 1927 року захотілось відвідати рідню у Зінькові. Приїхав і там зустрів такого собі чоловічка, якого трішки

знав і раніше. Він тоді вже працював в НКВД; і от запитує мене: де ти тепер, що робиш? Я нічого злого за собою не почував, кажу: вчуса в Краснодарі. Та не встиг повернутися в Краснодар, а там уже чекає донос, що я син куркуля... Яка доля мого батька? То довга й сумна історія. Ми жили на хуторі Ниценки, потім батько поїхав на Кавказ, а я залишився в Зінькові, у дідуся. У П'ятигорську, в Управлінні мінеральних вод, працював батьків брат, мав державну квартиру, а свою хатку віддав батькові. Був мій тато суворої вдачі, не пригадую, щоб колись приголубив мене.

Там він і помер.

Голод тридцять другого — тридцять третього років застав мене в Харкові, я вже працював. Був секретарем у газеті, яку редагував Епик. Гарна була людина. Мене направили в розпорядження державного видавництва України, але роботи там не знайшлося. Жив бідно. Все продав, навіть книжки, якими найбільше дорожив. А дружина перешла український костюм і продала його на базарі. Епик і каже мені: якби Тичина хоч слово замовив, тебе б прийняли у видавництво. Але Тичина, мабуть, побоявся. Влаштувався я в редакції журналу секретарем. Якось, місяців через два, приходжу на роботу, а там усе догори ногами: був обшук, і я лишив працю. Потім влаштувався в журнал "На зміну", де редактором був дуже милий чоловік Іван Нехода. Там же працювали Валентин Бичко, Зіновій Біленко, ми приятелювали. Я консультував дитячі твори. Іноді мене посилали куди-небудь за нарисом. Ось, наприклад, Панч виступав перед піонерами, а я писав про це в журнал. А самого тягло до поезії. Коли з Краснодара їхав до Харкова, то у вагоні вірша склав, у редакції до Вухналя поніс його. Той вірш досі пам'ятаю.

*Тихо дзвонять по рейках колеса,
Мене мчить кудись поїзд у даль,
А назустріч станиці і села,
Мов шалена біжить череда.*

*Я з вагона дивлюсь на замети,
Що горять у сріблястім вогні,
І чогось мені робиться шкода
Своїх юних розгублених днів.*

Що це було — юнацька ностальгія за минулими днями чи передчуття, що днів своїх по світу я розгублю багато?

У “Нових днях”, де був редактором Вухналь, в лютневому номері за 1928 рік цей вірш надрукували.

Всього два місяці пропрацював у дитячому журналі. І от арештовують Івана Багряного, з яким приятлювали. Він мені потім розповідав, як на нього гримав слідчий: “До яких пор ты, сволочь, будешь говорить на этом собачьем языке?” Русифікація вже набирала обертів. Вигнали мене з журналу, бо теж говорив “на собачьем языке”, прийняли на роботу в архів. Там я познаходив різні архівні матеріали, старі календарі, багато дореволюційних журналів. Потім взяли на військові збори і також попросили впорядковувати бібліотеку. Скільки викидали, знищували тоді названих шкідливими книжок. І Остапа Вишні серед них. Якомусь жовторотому допризивнику я розповів, хто насправді той Остап Вишня, книжки якого треба були знищувати. Чи він, чи хтось інший доповів про це, куди слід, і відправили мене назад, в архів. Директор сказав: “Вы хороший работник, но держать вас не можем. Архив — это идеологическая организация”. Тоді я вже належав до письменницької спілки, от і звернувся туди по допомогу. Звідти написали: “Ниценко людина лояльна, друкується, за ним нічого осудного немає”, однак і це не допомогло. Вирішив уступити до педінституту, там же, в Харкові, склав іспити, і мене прийняли на вечірне відділення. Незабаром пішов у школу навчати переростків. Учні мене любили, коли треба когось підмінити — посилали мене. Видавав стінгазету шість метрів завдовжки, читав учням напам’ять вірші, оповідання українських письменників. Не всім таке подобалось. Довелося переходити в іншу школу. Влітку приймав іспити і читав оглядові лекції для вступників до медінституту. До цього мене схилила

Анастасія Соболева, дружина композитора, який колись на мої вірші написав музику. Той вірш був на честь відкриття у Харкові Тракторобуду.

У школі і війна застала. Якраз у червні закінчилися іспити. Поміж усіх вчителів десятирічки тільки мені піднесли кошик квітів. Хоч було незручно перед іншими, але й приємно, що так шанують мою працю. І от — війна, їду до Москви, там під бомбардування вперше попав, звідти до Вязьми — уже солдатом, був за два кілометри від фронту. Я вже мав дві збірки поезії і книжечку нарисів, тож мені як літераторові запропонували вести щоденник частини. Якось один з командирів прочитав і каже: “О, у тебе словно роман получается”. Це була висока похвала... А тут — прорив німців під Єльцем, вони оточили наші армії, ми три дні тікали від фронту під бомбами, але з кільця не прорвались. Наші автомобілі горіли, як свічки. Паніка неймовірна. А тут літаки пікірують на нас, ми, як горобці, — врозтіч, я впав, каску натягнув на голову, затиснув очі, щоб не вибило. Через мене якась худоба бігла. Та ось стихло, зупинились хлопці наді мною, запитують: що це в тебе? Я зняв каску, а вона пробита, кулю з пілотки витрусив... А звідусіль кричать: “Братішки, допоміте!” Але нікому нема до того діла, всі втікають. Бачив, як під снарядний ящик полум’я добиралось, — і ніхто не зупинився гасити. Як гахнуло — скільки людей там загинуло...

Опинилися ми в полоні. Може, тисяч на двадцять полонених ішли колони, п’ять днів нас гнали, і за цей час раз їсти дали — одну хлібину з висівок на двох. Але ще в оточенні набрав я поміж покинутого провіанту масла в казанок, були й сухарі, а цукор ще той залишився, що дружина мені прислала. Ось цим і жив.

Незабаром у Білорусі на цегельні опинились, тисяч дві нас, і знову голодуємо. Траплялось навіть людоїдство. А скільки люду мерло... Мені німець звелів організувати бригаду похоронників, шестеро чи семеро нас було. За неповний місяць поховали щось півтора ста людей. А після

того, як виявили людоїдство, прийшла комісія, знайшли порізаного, і після того вже двічі на день почали баланду давати.

Довідались німці, що до війни я закінчив технікум чужоземних мов, і взяли перекладачем у санітарну частину. Санчастина — це велика кімната, люди покотом лежать на соломі, воші повзають по них, медикаментів ніяких. Я носив для хворих баланду, а також і для лікарів, теж полонених. Якось пішов по медикаменти аж за штаб і зустрів капітана фон Бока. Дорогою ми розмовляли; я про себе розповів і кажу: навіщо я буду тут гинути? Батька на Сибір засилали, брата (він був лейтенантом) арештували за те, що на службі розмовляв по-українськи. Він у тридцять сьомому на Колімі помер. То за що я буду умирати?.. Мабуть, розчулив німця, бо запросив мене в штаб і там видав перепустку з таким написом: “Вважаю за можливе відпустити його додому”. Це була тимчасова перепустка, її треба було в Могильові, в німецькому штабі, замінити. Вернувся я в санчастину, а лікар, харків’янин, просить: поможи й мені з перепусткою. То я випросив і для нього. Транспорт віз поранених до Могильова, ми разом і поїхали. Ночували в школі, де було багато полонених. Нам треба до комендатури за перепусткою, але я сказав землякові-лікареві: “А якщо й ту відберуть, що маємо? Ходімо прямо в Україну”. Так і порішили. Йшли щодня більш як по двадцять кілометрів. Причовпали до Чернігова, а далі на Бахмач, Кременчук, Полтаву. Там з лікарем розпрощався: йому — до Харкова, а в мене тітка в Полтаві жила, вчителька, я в неї й зупинився. Згодом таки довелося рушати до Харкова, та все пішки, все пішки. Місто в руїнах. Наша квартира — у будинку на розі вулиці Свердлова і Червоноармійської. Бачу забите вікно. Затремтіло серце: порожньо. Підходжу. Біля дверей — вартовий. Але пустив мене... І почалось холодне й голодне життя в Харкові. Знайомих зустрів. На ту пору організовувалась українська газета, редактором був Царинник.

Душать за горло думки: що робити, як жити? Разів п’ять

сходив пішки до Охтирки, все, що було в нас, проміняв на харчі. А тут і мати добралася із Сибіру з братовим сином. Жінка в брата була така собі гуляща, коли його арештували, то сина кинула, от його моя мама й забрала. Вп'ятьох у кімнаті жили. На села за харчами дедалі важче ходити, треба мати перепустку, її ж так просто не дають. І от я написав кілька статей до української газети — про русифікацію, про голод тридцять третього року. Я всіх харківських письменників знав, написав про тих, хто відчув на собі сталінську руку, і в тій газеті мої статті надрукували. Замість гонорару одержав перепустку. Мої статті були спрямовані проти Сталіна, у вас тепер гостріші друкують про той час. Але тих статей мені пробачити не могли б, це я розумів. Братові ж не подарували його соціального походження...

Як німці відступали, не могли ми zostаватися, бо добре знали, що з нами зробить Сталін. І пішли на захід із санчатами. Аж в Західній Німеччині опинились. Працював у німців на заводі, були в таборах, потім люди почали записуватись на виїзд у різні країни. Я хотів їхати в Америку або Канаду, але таборове начальство мене відкинуло. Незабаром через Італію пароплавом “Магомеді” ми вирушили до Австралії. Десь півтори тисячі людей було на судні; багато з них — українці. А чотирнадцятого квітня 1949 року я, дружина та дві дочки, Леся і Галя, були в Австралії. Мати і племінник лишилися в Україні. Загалом у мене було шістнадцять братів і сестер, де їх розкидала доля — не знаю, але про декотрих маю певні відомості. Один брат був лікарем, і доволі відомим; мабуть, бояться озиватися, адже про мене у вашій пресі такі страхи писали...

В Австралії спершу жили в таборі, як і всі приїжджі, вчили англійську мову. Я мав роботу — впорядковував старий завод. А опісля завершення контракту — хто куди. Я поїхав до Мельбурна, став працювати на електростанції сторменом — видавав інструмент. Понад двадцять років відпрацював і звідти ж пішов на пенсію.

З самого початку тут почало організовуватися укра-

їнське громадське життя. Я займався літературою ще в Україні, а тут почав клопотатися і українським шкільництвом. В Україні після революції почали влаштовувати нове життя з того, що руйнували церкви. А в Австралії навпаки — з їх будівництва. Із спорудження громадських домів, з розвитку українського шкільництва. Ми хотіли зберегти себе українцями, зберегти свою духовність. Вже в п'ятдесят першому році видав журнал “Наш вісник”, через два роки вийшло дві книжки — “Вовчєня” і пригодницькі оповідання “Це трапилось в Австралії”, остання після того двічі перевидавалась. Ми сюди приїхали повними злидарями, грошей у мене було два фунти стерлінгів. Ці два фунти жінка заробила ще в таборі. А в нас на роботі розігрувались лотереї. Ми вп'ятьох склались і купили квиток — і раптом через два місяці виграємо дві тисячі фунтів. Як на сучасні мірки, то це доларів по вісімсот на кожного з нас. Ось за ці гроші я й видрукував книжку пригодницьких оповідань. Звичайно, українською мовою. Всім вона подобалась, затрачені гроші повернулись, ще й поверх того було.

Потім надрукував спогади про війну “В лісах під Вязьмою”. На той час українська шкільна рада замовила мені орфографічний словник, я написав, видали його раз і вдруге, книжку “Елементи теорії літератури і славістики” тут двічі видавали, кілька сот примірників Канада, Америка і ФРН замовили. Література для мене стала першою справою. Вже двадцять сім років очолюю літературний клуб імені Василя Симоненка. Це, по суті, спілка українських письменників в Австралії. Організували більше як дев'яносто вечорів. Запрошували наших письменників, я робив доповіді про українських класиків і сучасників – про Ліну Костенко, коли у вас їй не давали ходу, я шість доповідей прочитав, а також про Володимира Гжицького, Івана Багряного, Бориса Антоненка-Давидовича, Миколу Руденка. Зовсім недавно доповідав про поета Володимира Базилевського, про молодого літературознавця Оксану Пахльовську. Багато написав розвідок про українських письменників, зокрема, вийшла книжка “Люди великого

серця” про українських митців від Сковороди до нині сущих. Навіть про Репіна писав. Я знайшов свідчення, що він — українського походження. І не Репін, а Репа був його прадід. Про Сосюру писав, який колись давно подарував мені свої книжки, про Остапа Вишню, про “Літопис Самовидця”, поетів Качуровського, Яр-Славутича. Немало публікувався в українських виданнях Канади, США.

Написав також книжку про русифікацію України, де навів переконливі факти і цифри з книговидавничої справи в Україні. Де брав для неї матеріали? По-перше, я вів щоденник, по-друге, в мене чималенька бібліотека — п’ять тисяч томів. Там усе можна знайти. Книжки — це єдине, що привезли із собою в Австралію, крім жінчиних двох фунтів грошей. Деякі з книжок, які маю, не знайдете і в Америці, не те що в Києві. Наприклад, журнал “Музагет” 1919 року, “Аве Марія” Івана Багряного. Цю збірку через тиждень після виходу конфіскували. В Охтирці ж її встигли надрукувати, та зразу пустили під ніж. Знайомі друкарі за дві пляшки горілки дали мені примірник. У тридцять першому році Багряний подарував мені свій роман у віршах “Скелька”, який теж незабаром після видання був конфіскований. У нас з Багряним були товариські стосунки. Ми з ним зустрічалися і в Німеччині, згадували, як я викупив за горілку його книжку. Він п’ять років був на засланні у Сталіна, при німцях повернувся до Києва. Розповідав, що з Києва вибрався з однією торбинкою на плечі. Якась жінка впізнала його на вокзалі, письменника багато хто знав, підбрала, — дали місце у вагоні, бо вже йшов останній поїзд. Отак Багряний потрапив на еміграцію. Я зустрічався з ним і тут, ми згадували минуле, перевидали його книжку “Дуель”, на англійську мову мій онук Юрко переклав.

Моя літературна діяльність ніякого прибутку не давала, навпаки — брала з мене гроші. Та я весь час сторменом працював, то мав постійний зарібок. Десять років був головою Центральної української шкільної ради, їздив у найдальші штати, допомагав налагоджувати українське шкільництво. За це також ніхто не платив. Література була

для душі, шкільництво — для українських потреб, а для життя — робота на електростанції. Ось кілька років тому видав книжку “Двісті листів Антоненка-Давидовича”, то роздав друзям майже півтора ста примірників. 1982 року був на з’їзді українських письменників еміграції в Торонто. Зазнайомився там з багатьма літераторами. Тепер вони надсилають мені свої книжки, я їм — свої. За роки життя в еміграції впорядкував і відредагував вісім альманахів “Новий обрій” — він виходить кожні п’ять років після мого першого журналу “Наш вісник”. Все це теж безплатно. В альманасі друкуємо в основному українських письменників Австралії. Тепер збираємося друкувати нову книжку раз на три роки. Спершу я видавав їх з допомогою власника крамниці Фокшана, він походженням із Західної України, дуже добрий чоловік, він же й продавав усі мої книжки. Літературний клуб фінансує видання. А спочатку було так: кожен автор свої сторінки з віршами чи прозою оплачує сам. За собівартістю автор купляє свої книжки. Альманах видаємо накладом тисячу примірників, колись продавали по дев’ять-десять доларів, тепер — по п’ятнадцять. На жаль, не всі розпродуємо, багато даруємо, клуб дозволив, от і вам подарую. А загалом на сьогодні мій творчий доробок такий: моїх власних книжок вийшло сімнадцять українською мовою і п’ять англійською, та чужих відредагував двадцять.

Українська літературна справа мусить в Австралії розвиватись і далі. Ми почали шукати молодих авторів, організували тринадцять конкурсів молодіжної творчості, у вісімдесяти шести молодіжних та дитячих журналах світу надруковані твори переможців. Конкурси проводимо щороку, в найсвіжішому альманасі сторінок сорок зайняли твори молодих. Так ми заохочуємо молоді сили української літератури. Змагаються окремо три групи: віком від 12 до 25 років, кожна має нагороди по сорок та шістдесят доларів. Гроші збираємо з концертів, допомагає фонд у Сіднеї, та й уряд виділяє на альманах три тисячі доларів і дає знижку за друкарські витрати на двадцять відсотків. Уряд

матеріально заохочує випуск книжок про Австралію. Та часом ми не просимо допомоги, бо її довго чекати, а в мої роки чекати небезпечно. Спішу написати і видати другий том спогадів...

У збірнику “З-під евкалиптів” представлені всі наші українські поети, а їх аж двадцять п’ять, вийшла ця збірка й англійською мовою, Юрко переклав. Так що австралійці також можуть познайомитися з творчістю українських авторів.

Моя родина? Молодша дочка Галя Кошарська керує Центром українознавчих студій при університеті Макворі у Сіднеї, там же читає мову і літературу. Тепер вона в Києві, її запросили Харківський та Київський університети. Старша — Леся, була в Києві на Шевченківських святах. Працює вона на українському радіо в Мельбурні, пише, три книжки вже видала — гумор і сатиру з нашого життя та подорожні нариси. Вона багато їздила і по Україні, написала з гумором і не без сатири про ваше життя. Про свою подорож по Союзу розповіла у книжці “Від Находки до Чернівців”, об’їздила з тридцять міст, була в Середній Азії, Закавказзі, Білорусі, Ленінграді... Ну, а про внука Юрка ви знаєте.

Як вдалося передати рідну мову від діда до онука? Перше, коли я сюди приїхав, то сказав дітям: “У нашій хаті — ані слова жодною мовою, крім української. Тиждень маєте австралійську школу, а вдома будемо розмовляти своєю”. Галю, яка народилась у Німеччині, вчив: на одну англійську книжку неодмінно прочитай українську. Купував дітям дитячі українські книжки, Галя брала участь в українському театрі, декламувала, я їй завжди щось цікавеньке підсовував, щоб заохотити. Із старшою, Лесею, легше було: коли сюди приїхали, їй уже виповнилось п’ятнадцять років, добре знала мову. Хоч тут нас зразу по контракту відірвали один від одного на півтори тисячі кілометрів, — мову не згубила. Контракти нас добре мучили. Коли німець приїздив, йому давали кращу роботу, хоч австралійці недавно воювали з Німеччиною. А нам — що гірше,

важче. Один поляк казав: “Я вилітав з Англії бомбити фашистську Німеччину, а коли сюди приїхав, то роботи за фахом мені не дали. А німець, який бомбив Англію, тут одразу гарну роботу одержав”. Таке було довір’я до слов’ян... Так от, тепер про Юрка: вчився він в українській школі. До речі, я не тільки організовував тут перші українські школи, а й викладав у них. Юрко теж вдома говорив лише рідною мовою. Я ось як його заохочував: “Коли напишеш десять оповідань українською мовою, куплю друкарську машинку”. Він написав, і я купив. Пригодницькі романтичні оповідання про перші поцілунки в нього виходили непогані, їх друкували і тут, і в Канаді. А потім порадив йому перекладати. Щодалі виходило краще. Мої твори також перекладав. Уже має десь двадцять книжок зі своїми перекладами. Уклав і видав українську абетку, написав географію України, а ще — маленьку географію англійською мовою, видав англійською великий альбом старовинних українських костюмів. Юрко заснував своє видавництво “Байда-Букс”, або просто “Байда”, — видав Остапа Вишню, Анатолія Дімарова, Валерія Шевчука, різні переклади. Юрко закінчив Мельбурнський університет, той самий, що й дочка Галя, а Леся має середню освіту, бо час для навчання був несприятливий, але самотужки багато досягла.

Вже маю семеро онуків, і правнуки є. Онука Катруся, Лесина донька, теж колись на конкурс подавала оповідання. Тепер вона має дітей, одружена з українцем.

Отак і живемо: родина велика, а мешкаю сам.

Може, скоро поїду в Україну, тепер вірю — нічого мені не буде. І зараз поїхав би, та в мене біда — душить грудна жаба, більше п’яти кілограмів не можу піднімати. Леся каже — поїдемо, тату, разом. Дівчата мої подорожжю дуже задоволені, у Полтаві були, в сина мого брата, того, що замучили на Колимі.

Як іде праця над другою частиною спогадів? Уже описав перший місяць нашого перебування в Австралії. Роботи попереду багато, довге і складне життя за плечима, з

багатьма видатними людьми був знайомий, листувався. Маю вісім листів Володимира Винниченка та його статтю, які, мабуть, ще ніде не були друковані...

Отак і снувалася наша розмова. Не забули і про недавню прикрість, через яку знову недобрим словом згадали в Україні Дмитра Нитченка. Тоді якраз онук Юрко подорожував по Україні, і що більше бачив, то більше дивувався. Чому в Києві не чути української мови? Чому книжок рідною мовою видається так мало?.. Ставив перед людьми тоді ще крामольні запитання, а їх чули не тільки ті, кому призначалися, донесли, куди треба. І от викликають Юрка і кажуть: ти там і там казав, що скоро настануть добрі зміни в Україні. Ти казав, що у Львові українські вивіски почали зникати. Хто тебе напоумив такі запитання задавати?

— Одне слово, вигнали Юрка з України за двадцять чотири години. В газеті про це розписали, була така стаття — “Вояж з подвійним дном”. Навіть приписали Юркові, що він очолює студентську націоналістичну організацію. Буцімто мав фотоапарат з якимись спеціальними лінзами, і з вікна вагона фотографував військові об’єкти. І мене в тій статті недобрим словом згадали: мовляв, онук від діда недалеко відкотився. А через рік все те відкинули і знову дозволили Юркові їхати в Україну, бо часи почали швидше мінятися, ніж хтось думав.

Коли вперше Юрко був на Україні, то тутешні українці його називали комуністом, а у вас — шпигуном. Оце така “антирадянська” діяльність нашого Юрка...

Я слухав, увімкнувши диктофон, і вже не раз поміняв записані касети, а сам жадібно розглядав книжки: на їх обкладинках значилися автори, прізвища яких тільки недавно почали називати в Україні — Багрянний, Осьмачка, Вороний, Гуменна, Когут, вдивлявся у знімки та портрети Дмитра Васильовича, що висіли у його кабінеті, бережно брав у руки листи, які з усіх куточків надсилали Нитченкові в Австралію. І поволі приходило усвідомлення, що укра-

їнська література, яку ми вивчали у школах та вузах, про яку видаються енциклопедії і довідники, — це далеко не все, створене українськими письменниками, а отут, у оселі Дмитра Васильовича, її велика незнана частина...

Розповідь Дмитра Васильовича я подаю за диктофонним записом, що згодом ліг в основу циклу нарисів про українську Австралію, опублікованих ще за більшовицької влади в “Україні”, а потім і в книжці “Заки море перелечу”, що вийшла у “Веселці”. До речі, коли, записуючи розмови на диктофон, пояснював своїм австралійським співбесідникам, що опублікую ці розповіді в журналі, мені ніхто не вірив, а декотрі про всяк випадок просили не називати свої справжні прізвища. Мовляв, в Україні живуть їхні родичі, котрим буде непереливки, що мають серед рідних — ворогів, буржуазних націоналістів...

Свою розповідь Дмитро Васильович раз за разом переривав запитаннями, які найбільше стосувалися становища української мови та про письменників, з якими він листувався, а з декотрими — Д.Павличком, В.Яворівським, нещодавно зустрічався. Він жваво цікавився, коли бачив востаннє і чи спілкувався з Борисом Тимошенком, зятем Бориса Антоненка-Давидовича, Анатолієм Дімаровим, Сергієм Плачиндою, Романом Іваничуком, Валерієм Шевчуком, Миколою Жулинським, журналісткою Раїсою Скалій та багатьма іншими, з якими в останній час, коли заборони пом’якшали, активно листувався. Його цікавили всі літературні новинки, останні публікації в журналах; відчувалося, що він ретельно все читає, бо передплачує і “Літературну Україну”, й деякі журнали, а про інші публікації знає за допомогою широкого листування — гори конвертів з марками десятків країн громадилися на його столі.

Розмова була настільки розкутою і дружньою, що здавалося: зібралися після розлуки давні друзі.

Привіз я Дмитрові Васильовичу і те травневе число “України”, яке приурочив до своєї поїздки в Австралію. Там було опубліковано оглядову статтю про українську

літературу, творену в Австралії, доктора, українця з Мельбурна Марка Павлишина. Згодом він так часто приїздитиме в Україну, що знайде тут собі й дружину, якою стала донька мого колишнього колеги по роботі у видавництві “Молодь”: вони народять “кремезного козака” Данилка, котрий часто з батьками приїздитиме на мамину батьківщину і, бавлячись з дітьми нашого двору, щиро дивуватиметься, що вони розмовляють з ним якоюсь незрозумілою мовою, а його чистої української, привезеної з Австралії, не розуміють. Будучи вдруге в Австралії 1996 р., я відвідаю у Брізбені Маркового батька — відомого архітектора Павлишина... Були надруковані в тому числі “України” також поезії Зої Когут, Пилипа Вакуленка, оповідання Дмитра Чуба. Побачивши свій твір, підписаний псевдонімом (їх у Дмитра Васильовича було кілька — Д. Чуб, Остап Зірчастий...), він хитро посміхнувся: “Отже, Нитченка публікувати не можна, а Чуба — можна?” Я заходився пояснювати, але він зупинив: “Любий земляче, я добре знаю, з чиєї волі зникло моє прізвище у першій статті Вакуленка”.

Мені полегшало, адже нічого не треба було пояснювати.

Михайло Гоян з Пилипом Гріном вже давно поїхали до знайомих на ночівлю: Гоян передав опіку наді мною мельбурнцям і збирався повертатися в Аделаїду через пару днів, а Пилип Грін мусив чекати близько тижня, щоб потім забрати мене до себе в Канберру, де мешкав, а через якийсь час відвезти до Сіднею. Зауважу, що відстань між першим пунктом моєї подорожі — Аделаїдою, і останнім — Сіднеєм щось зо дві тисячі кілометрів, тож ми ще наговоримося і з Пилипом Гордійовичем...

А тим часом я слухаю розповіді Дмитра Васильовича, відповідаю на його запитання, гортаю книжки й альманахи, видані і відредаговані ним, і дедалі більше дивуюся: за що ж українська більшовицька влада так упосліджувала цих людей, що навіть прізвищ не можна було називати? Адже вони тільки Україною і живуть... І не раз підступно червонів, коли виявлялося, як мало знаю справжню нашу історію, як

мало роблю, аби вона постала з небуття, аби лунала наша пісня, рідне слово...

Пізно ввечері за мною заїхала Зоя Когут зі своїм чоловіком, Льонгином — у них я мав мешкати. Дмитро Васильович винувато пояснив: “Себе ще якось можу доглянути, та й небагато мені потрібно, я ось такого дорогого гостя опікуватиме пані Зоя”.

Дмитро Васильович напакував мені торбу книжок — редагованих ним і самим написаних, підібрав весь комплект альманаху “Новий обрій”, окрім числа, яке в нього залишилося в єдиному примірнику: “Погортайте, може, й додому ризикнете щось взяти. А я ще підберу, пані Зоя свої книжки дасть, інші літератори принесуть. Не побоїтеся?”

Власне, з книжок, що вже віз від Гоянів, та з оцих ось пакунків і почалася моя бібліотека художніх творів, написаних і виданих українськими письменниками Австралії. Це був єдиний скарб, який привіз додому з далекої подорожі. Потім вона поповнилася привезеними книжками з Англії, надісланими з Канади і США. Забігаючи наперед, скажу, що коли в Києві в “Українському домі” уперше вирішили влаштувати виставку української літератури, твореної в діаспорі, то попросили в мене, а на експозиції біля більшості видань лежав вказівник: “З приватної бібліотеки письменника А.Михайленка”...

Ми попрощалися, а 10 червня мали побачитися на зустрічі української спільноти Мельбурна та членів Літературно-мистецького клубу зі мною. Дмитро Васильович насамкінець перепитав, чи я не заперечуватиму, аби ту зустріч відкрив саме він: “Ми ж земляки, потрібно підтримувати один одного”. Значення цих слів я зрозумів уже на зустрічі, коли мене звідусіль атакували такими запитаннями й докорами, що Дмитро Васильович ледве втихомирював розгарячилу публіку.

Після офіційної зустрічі відбулась так звана перекуса, і ще годину чи й більше мене розривали буквально на частини, бо кожен намагався щось спитати, розказати, порадити, і мені ніколи було навіть кави випити.

Тоді ж Михайло Гоян сфотографував мене з членами Літературно-мистецького клубу, серед яких були Боженна Коваленко, котра після смерті Д.Нитченка перебрала керівництво клубом і видання альманаху “Новий обрій”, і нині вже покійні Зоя Когут та Пилип Грін, і донька Дмитра Васильовича Леся Ткач-Богуславець — публіцистка, радіо-журналіст, якій я згодом дав рекомендацію у Спілку письменників, Михайло Підріз, Неван Грушецький, Григорій Вишневої, котрого також рекомендуватиму до Спілки.

Цей знімок Д.Нитченко вмістив у своїх спогадах “Під сонцем Австралії”, що стали продовженням ранішої книжки — “Від Зінькова до Мельбурна”.

Багато пізніше, десь у березні 1995 р., я одержав від Дмитра Васильовича книжку спогадів, яку він писав у ті дні, що ми вперше зустрілися: “Дорогому землякові-письменникові А.Гр.Михайленкові із щирою пошаною й подякою за соковиті нариси та статті у “Вільній Думці”. Д. Нитченко. Мельбурн. 23.2.1995”.

У спогадах, написаних лаконічним стилем щоденника, про нашу зустріч він написав:

“25.4. Прийшла звістка, що 31-го травня до Аделаїди з України прибуде редактор журналу “Україна” А.Михайленко”.

А далі описав ту саму нашу зустріч, про яку я вже згадував:

“7.6. Сьогодні, їдучи з Аделаїди до Мельбурну, завітав до мене Анатолій Михайленко. Приємно було познайомитися. Високий, широкоплечий козак з Полтавщини. Його завіз Михайло Гоян. Перекусили з дороги, зфотографувались у хаті та в садку, взяв інтерв’ю про моє життя і творчість. Але коли почало смеркатись, приїхала Зоя Когут з чоловіком і забрали його до себе.

10.6. Відбулась зустріч нашої спільноти з Михайленком. За головним столом сиділи: А.Михайленко, М.Моравський — голова СУОА¹, Дмитро Пирогів, якого я попросив відкрити вечір. В залі десь півтори сотні людей. Я коротко

¹Загальноукраїнська організація Союз Українських організацій Австралії.

розповів про гостя та його життєвий шлях. Потім він сам розповів про події в Україні та про свій журнал “Україна”. Він признав, що досі в Україні вся преса паплюжила еміграцію, називала ворогами, фашистами, а лише тепер зайшла зміна, яка дозволила сказати правду, що він сам був під тим впливом радянської пропаганди.

По закінченні виступу почалися гоструваті запитання та закиди про те, що він друкував в “Україні” вислови Винниченка проти Петлюри та інші пропагандивні урядові матеріали. З такими закидами виступали Габелко, Лазорко, Бронницький, Меншун та ще дехто. Я виступив і трохи зупинив ті претензії, сказавши, що коли говорити об’єктивно, то треба ж сказати й про те, що в журналі було багато цінного матеріалу, як, наприклад, про Івана Мазепу, М.Грушевського, Маланюка, Багряного, СБУ, а також треба не забувати, що це урядовий журнал, підпорядкований не Спілці письменників, а урядові, й редактор іноді мусить друкувати й те, що йому накажуть.

Зустріч закінчилась прийняттям, яке влаштувала громада. Було багато приватних розмов, а пан Гоян використав це для багатьох гарних фотографувань”.

Про зустріч із “гоструватими запитаннями та закидами” хочу згадати трохи більше. Їх було чимало, і кожне вимагало чесної, відвертої відповіді. Я розумів, що найменша спроба уникнути правди буде негайно помічена і тоді хоч куди б я їхав далі і з ким зустрічався, мене не слухатимуть, не віритимуть. Тому говорив правду і тільки правду.

Значимості нашій зустрічі надавало і те, що поруч зі мною сидів голова верховної української централі, яка об’єднує майже всі українські організації цієї держави — СОУА — Михайло Моравський. (З ним ми потім зустрілися на першому конгресі українців світу, де він очолював делегацію українців Австралії).

Витримати дискусію мені допоміг мій славний земляк Дмитро Нитченко. Коли хтось аж надто гаряче тиснув на мене, він втручався і своїм тихим, але наполегливим голосом докладно пояснював, уточнював. Одне слово,

захищав, і дуже вдало, адже він добре знав і тих, хто запитував. Шкода, що я не міг тоді ввімкнути свій диктофон, адже одночасно дискутувати і стежити за записом було просто неможливо.

Один з присутніх накинувся на мене за те, що в матеріалі про Володимира Винниченка, опублікованому в “Україні”, наводилося його не зовсім шанобливе висловлювання на адресу військових здібностей Симона Петлюри. Той, хто запитував, погано уявляв, що в Україні взагалі ще було небезпечно називати імена і Винниченка, і Петлюри без звичних епітетів — “вороги”, “зрадники”, “буржуазні націоналісти”, а про тонкощі взаємин Винниченка і Петлюри ми ще нічого не знали.

І тоді підвівся Дмитро Васильович. “Ми повинні б подякувати пану редакторові, що у підпартійному журналі опублікував правдиву статтю про Винниченка, а не сварити”.

Були запитання і “смішні до сліз”. Наприклад, одного добродія цікавило: “Чому ви публікуєте гасло “Пролетарі всіх країн, єднайтеся!”? Яке відношення має національний часопис із святою назвою “Україна” до зарубіжних пролетарів?”

Я відповів: “Воно вже давно нічого не означає, а стало ритуальним, адже друкують навіть у медичній газеті. Коли повернуся в Київ, у першому ж числі зніму”.

До речі, так і зробив. У ЦК одразу помітили, злегка посварили: “Не можна робити самоправно. Навіть не повідомивши!”

Важче було пояснити людям, котрі вже мало не півстоліття жили у вільному світі, чому я не виходжу з партії, як це зробили Павличко, Яворівський. Зусиль Дмитра Васильовича не вистачило, тож я захищав сам себе: “Можу це зробити одразу, як повернусь, — сказав я. — Але наступного дня “Україна” матиме нового редактора. Бо це не “Літературна Україна”, не журнали “Вітчизна” чи “Київ”, які видає Спілка письменників. “Україна” виходить під контролем партії. І наступний номер уже буде схожий на “Комуніст України” чи “Під прапором ленінізму”. Ви хочете цього?”

“Ні-ні! — загукали із залу. — Нам подобається такий журнал, як ви видаєте. Хай він залишається українським, а не партійним”.

“Тому й не подам заяви...”

Хтось заплодував: “Не віддавайте журнал нікому!”

Дмитро Васильович підбадьорливо усміхався.

В отакому дусі, то наростаючи, то послаблюючись, розмова тривала зо дві години. А коли Дмитро Васильович на завершення подякував мені за журнал, із задоволенням, як мені здалося, ще раз підкресливши, що ми — земляки, президія — М.Моравський, Д.Пирогів і весь зал дружно встали і всі почали співати “Ще не вмерла Україна”.

То була нелегка для мене хвилина, адже на прийняття рішення залишалася секунда-друга. Не співати?.. Але ж ким я постану перед людьми, які мені повірили і в яких зі мною було так багато спільного — Україна, наша історія, наша пісня, мова... Співати разом з усіма? Але ж ця пісня в Україні ще під заборonoю, і коли там стане відомо, що разом з націоналістами націоналістичний гімн під синьо-жовтим прапором співає комуніст, головний редактор журналу “Україна”, лиха не минути...

Подібний момент, коли вирішувати слід було за секунду, в мене вже був за кілька років до поїздки в Австралію. Тоді від товариства “Україна” я їздив у Канаду керівником невеликої групи наших артистів, які мали представити Україну на етнічних фестивалях багатокультурної Канади. Мій канадський знайомий Юрко Москаль повів мене в оселю націоналістів “Київ”, де на українському цвинтарі відкривали пам’ятник Слави УПА. Після урочистостей українці сім’ями розташувались на великому трав’яному полі пом’янути полеглих у боях за незалежну Україну. Раптом нас з Юрком гукають до невеликого гурту. То Юркова мати, як тоді казали — “запекла націоналістка”. З вітчимом та їхнім другом з якогось містечка під Торонто вони вже розстелили на траві скатертину, ставили пляшки, закуску. Коли Юрко назвав мене, компанія дещо насторожилась. Ніяково почувався і я. І от, коли наповнили чарки, хтось запропонував перший тост

проголосити гостеві з Києва. Уявляєте моє становище? Адже тоді був не кінець дев'яностих, я лише їх середина.

Як і згодом в Австралії, вирішувати слід було миттєво: всі вже стояли навколо накритої скатертини з наповненими чарочками. Я знав, з якої нагоди вони зібрались. Але проголосити тост за УПА в ту пору не зважився. Та не міг і образити цих людей, національній свідомості яких заздрив. І я сказав: “Давайте вип’ємо за те, щоб наші діти краще розуміли один одного, ніж ми з вами!”

Обстановка розрядилась...

Встаючи разом з Нитченком, Моравським і всім залом і підхоплюючи пісню, що незабаром стане гімном незалежної України, встиг подумати: “Якщо по дорозі мене забере КГБ, та хай би не в Москві, а в Києві, де легше передати вістку дружині, що я вже повернувся...”

Але часи були інші, і мене ніхто не забрав....

Ми співали, стоячи пліч-о-пліч — Дмитро Нитченко, Дмитро Пирогів, Михайло Моравський. Дмитро Васильович підбадьорливо поглядав на мене. Певне, йому було приємно, що не довелося перед діаспорцями червоніти за земляка.

А через кілька днів Пилип Грін віз мене своїм авто до себе в Канберру.

3.

Я пообіцяв Дмитру Васильовичу з книжок, які він подарував у Мельбурні, та з тих, що потім надсилав поштою, упорядкувати збірник творів поезії, прози та гумору українських письменників Австралії і видати в Києві, але, очевидно, він не вірив, що таке вже можливе. “До моєї книжечки для дітей сам Олесь Гончар обіцяв написати передмову, але вона досі не вийшла. І навряд чи вийде”, — з жалем сказав він. Проте сприяти обіцяв. “Ви познайомтеся з творами і вже тоді вирішите самі”, — відповів, коли я попросив його порекомендувати тих чи тих авторів.

У Києві я писав нариси і репортажі про свої зустрічі з українцями Австралії, публікував їх в “Україні”, пере-

читував привезені книжки, відбираючи твори для збірника. І чим більше перечитував, тим більше й більше дивувався, який великий масив української літератури створено в Австралії, а ми про те практично нічого не знали.

Коли “Україна” почала публікувати серію моїх австралійських нарисів “Австралія без кенгуру”, листи з далекого континенту почали надходити ще частіше: країни переконалися, що свої обіцянки я виконав. Та найактивніше листувався з Дмитром Васильовичем: разом відбирали твори для задуманого збірника, причому Дмитро Васильович, добре розуміючи, як не просто за комуністичного режиму видати таку книжку, пропонував “не дратувати бика червоною матерією”, тобто обминати різко антикомуністичні та антирадянські оповідання і вірші, аби через них не “зарізали” всю збірку.

Удвох ми визначили “персональний склад” імен, дбаючи, аби було представлено не тільки більше авторів, а й про художню якість творів. Так, прозу у збірці презентували оповідання, новели та гуморески Дмитра Нитченка, Пилипа Вакуленка, Євгена Гарана, Боженни Сібо, Невана Грушецького, Богдана Подолянка, Лесі Ткач, Василя Сокола, Пилипа Гріна, Ореста Барчинського, Клавдії Фольц, Степана Родіона, Марії Михайлів. У наступному розділі — поезії — були твори знов же Дмитра Нитченка та Пилипа Вакуленка, Зої Когут, Василя Онуфрієнка, Михайла Підріза, Боженни Коваленко, Клавдії Рошко, Євгена Зозе, Григорія Вишневого, Клавдії Фольц та Галини Чорнобицької. На жаль, не була представлена романістика, зокрема твори на той час уже небіжчика — Миколи Лазорського.

На кольорових вкладках були вміщені малярські роботи художників Тимофія Месака з Аделаїди та Степана Хвилі з Сіднею.

Свої роздуми Д.Нитченко надіслав і щодо моєї вступної статті до збірника. Зробивши, звичайно, не без допомоги мого земляка, огляд всього вартісного, що створено країнами в царині літератури далеко від рідних теренів, я писав: “Загату завдовжки в десятки років прорвано,

далекий потічок української літератури закономірно вливається в спільну ріку української літератури, твореної і в Україні, і багатьох куточках планети, куди немилостива доля розкидала наших співвітчизників”.

Пишучи це, я не міг передбачити, що з проголошенням незалежності перед літературою, твореною в діаспорі, постане інша загата, на цей раз — економічна, і видавати книжки авторів з Австралії та інших держав буде не легше.

За суворими тодішніми планами координації видань, згідно з якими існувала заборона на видання, скажімо, двох книжок одного автора, так само як і схожої тематики, випуск моєї книжки про українців Австралії було перенесено на рік, а відтак відсунули видання і упорядкованих мною творів сучасних українських письменників “Рідні голоси з далекого континенту”. Тим часом Україна стала незалежною, а слідом за цим почався економічний обвал, і видавництво “Веселка”, що з ентузіазмом підготувало обидві ці книжки, встигло видати тільки нариси, а для антології коштів уже не було. Я в розпачі. Ще недавно радів, що впали всі ідеологічні загати і вже ніхто не буде перетрушувати “Рідні голоси...”, як виявилось, що книжка взагалі може не дійти до читача.

У видавництві мені порадили самому зібрати гроші на видання. Я написав Дмитру Васильовичу розпачливого листа, але він заспокоїв: мовляв, ми тут лише за свої кошти і видаємося. Пообіцяв допомогти, й одразу ж цим зайнявся. Щонайперше тисячу доларів виділив Літературно-мистецький клуб, ним керований, зробили внески українська громада штату Вікторія, більшість авторів, допоміг меценат і бізнесмен Михайло Гоян з дружиною Марією, тисячу доларів і 30 тисяч карбованців дав австралійський бізнесмен Іван Попадюк, з яким мене познайомив Михайло Гоян.

Необхідна сума була зібрана, і на початку 1992 р. книжка “Рідні голоси...” вийшла в світ, щоправда, накладом тільки 15 тис. примірників, а на той час це було мало. Книжка розійшлася дуже швидко, багато примірників купували українці зарубіжжя, котрі широким потоком ринули в рідні

краї. До речі, коли 1996 р. я знову побував у друзів в Австралії, повсюди мене просили подарувати цю книжку. Але я сам не мав жодної. І саме в Австралії один знайомий, який купив у Києві і зберіг кілька примірників, великодушно подарував одну мені. Вона й тепер у мене єдина.

4.

Добре знаю, як активно листувався Дмитро Васильович з багатьма в Україні, зокрема, коли наприкінці 90-х були послаблені ідеологічні віжки. Я бачив у нього гори листів з різних міст і сіл України, несподівано об'явилося багато друзів і просто людей, які, не приховуватиму істини, сподівались навзаєм одержати у конверті кілька зелененьких.

Де в нього сили бралися кожному відповісти?

Але це правило Дмитро Васильович ніколи не порушував. Певен, що нині в багатьох в Україні зберігаються теплі і щирі листи, писані на старенькій друкарській машинці з українським шрифтом. Вірю, що колись настане час і вони будуть опубліковані, так само, як він видав кілька книжок листів видатних письменників, що змушені були творити на чужих землях. Адже це — безцінні документи української історії.

Як і в попередніх листах, і тепер Дмитро Васильович цікавився ситуацією в Україні, найперше — мовною, розпитував про людей, з якими раптом перервалося листування. А ще цікавився літературними новинками, історичними публікаціями, які тоді широким потоком ринули в журнали, газети.

Але з'явилися і нові запитання: чи ще має КДБ владу і чи не арештують його просто в аеропорту “Бориспіль”, якщо здумає прилетіти в Україну?

Я добре розумів, як хочеться йому бодай раз побачити рідну землю, але хто міг дати повну гарантію? Союз “непорушний” ще тримався, назрівало ГКЧП.

Нитченко рвався в Україну, але не вірив, що поїздка буде безпечною. Як писав Д.Павличко про період

розвінчання культу Сталіна: тиран упав, але стоїть тюрма... Дмитро Васильович пам'ятав, як з дороги, вже на кордоні з Україною, повернули Юрка, Лесиноного сина, тільки за те, що він — його онук.

Ось як Дмитро Васильович писав у спогадах про ті сумніви і про перший (на жаль, і останній) свій приїзд в Україну.

“Минуло майже 50 років. Скільки відбулося подій у світі, скільки нещастя пережила Україна, скільки небезпек пропливло над нашими головами під час репатріації, скільки вмерло мрій і надій на поворот до рідної землі! Про це раніше не можна було сподіватися.

Минали десятиріччя, і, зрештою, з острахом почали окремі люди відвідувати рідний край, їхня кількість щороку збільшувалась. Спершу поїхав і мій відважний онук Юрко, а через деякий час і дочка та інші онуки. За ними тоді по п'ятах ходили кадебівські хвости, але все ж таки над Україною почало розвиднятися. Горбачов хотів дати суспільству куценьку волю, бо країна зайшла в глухий кут. Але людська стихія прорвала греблю. Накипілих кривд, державних злочинів, масових могил, закутої в кайдани правди не можна було зупинити: блиснули іскри гіркої правди, заговорила преса про нечувані злочини сталінізму і брежньовщини, і еміграційні ворота розчахнулися для всіх бажаючих поїхати на рідні землі.

— Може, й ти, батьку, поїдеш? — якось запитала старша дочка Леся.

— Може й поїду, — відповів я майже байдуже й безнадійно, знаючи свої роки та обставини: адже лікар заборонив мені підносити навіть невеликі тягарі.

— То поїдемо разом, — сказала дочка, — я допоможу.

І ця думка почала жевріти, набирати реальності, рости, ніби сніжна куля, що котиться з гори. Я щодня почав думати, уявляти, обмірковувати можливу подорож.

— Але я б вам не радила їхати, — сказала знайома вчителька-пенсіонерка.

— Та їздили вже навіть дивізійники, які воювали із зброєю в руках проти радянської влади, — доводив я. —

Їздили й люди, що під час німецької окупації займали відповідальні посади. А що ж я — в порівнянні з ними?

— Воно то може й так, — продовжувала вчителька, — але ви ж знаєте, яка там влада і яке КГБ. Щось придумують і почнуть вимотувати вам нерви...

— Ні, я таки поїду. Другої такої нагоди не буде, — відповідав я. — Це єдиний шанс глянути на рідну землю. Адже мені вже 86 років, куди ж далі відкладати?

Дочки теж підтримали моє рішення. Тим часом вийшли з друку мої спогади “Від Зінькова до Мельборну”, де я висипав багато гіркої правди, без розрахунку на подорож, бо коли писав, то ще про подорож не було й мови. І раптом ці спогади викликали численні добрі відгуки, навіть з України. Це ще більше піднесло мене на дусі.

Минув березень дев'яносто першого року. Ми одержали від Спілки письменників з Києва запрошення приїхати на святкування 130-ліття з дня смерти Тараса Шевченка. Мали б вилітати 24-го квітня, але візи ще не було. “Може, й не дадуть,” — снувалась думка. І кожного дня намотувався клубок очікування й непевності. Уже за кілька днів до від'їзду віза таки прийшла, і все завершилося по-інакшому. Попереду чекали нас тяжкі пересадки і спека в Гонконгу, Сінгапурі, Бангкоку, Бомбеї, Празі. А разом і тривога дочки: чи дотягне вона по такій дорозі валізи — свої і мою, в яку я напакував чимало й книжок?

Хоч з чималими труднощами, та пройшли ми через усі ті довжелезні коридори аеропортових заль, і спеку, і всякі контролі. Нарешті, невеликий літак чеської авіалінії сідає на аеродромі в Борисполі, під Києвом. Усе ніби рідне і все чуже. Старий похмурий військовик російською мовою спрямовує нас до митниці. Оце, думаю, почнуться “страсті господні”, почнуть потрошити наші валізи. Але, на щастя, все пішло добре: молодий, приємний на вигляд військовий, глянув на документи, щось запитав, махнув рукою і звелів забирати речі. А до того ще й розмовляв він поправною українською мовою. Це нас потішило.

Ледве ми перейшли ще одну кімнату й вийшли назовні,

як нас зустріли доччин син Юрко та редактор журналу “Україна” Анатолій Михайленко, який не так давно гостював у нас в Австралії. Щирі теплі вітання, а поблизу вже чекає на нас авто. Широкою дорогою їдемо до Києва. Дивлюся навколо, на чудовий ліс, що супроводить нас, слухаю розповіді редактора та Юрка, а самому аж не віриться, що я на рідній землі. Хто міг повірити в це кілька років тому?

Загалом в мене були приємні зустрічі з добрими людьми, які були частиною тієї України, до якої я летів душею”.

Хочу до цього дещо додати.

Не знаю, як сталося, що запросила Нитченка в Київ Спілка письменників, але зустрів його в аеропорту лише я та Юрко Ткач. Мені згодом пояснили: мовляв, ти знаєш його в обличчя, до того ж, маєш службового легковика. Проте в мене склалося інше враження, яке не розвіялося й дотепер: у Спілці не ризикнули зустрічати в аеропорту людину, яка в списках КДБ значилась як один з найнебезпечніших ворогів радянської влади.

Про те, що я його зустріну, ми домовились у листах, можливо, Дмитро Васильович теж цього хотів, тому й попросив інших не турбуватися. Так чи інакше, але зустрічали Нитченка в “Борисполі” я з Юрком, який тоді був у Києві.

Коли пообіймалися і розцілувалися, і вгамувалась перша радість від зустрічі, похапки відповіли один одному на перші запитання і гуртом рушили до авто. За звичкою я озирався довкола, але, певно, в КДБ в ті дні були значно серйозніші клопоти.

Дорогою він так жадібно роззирався у віконце і так зголодніло розпитував, де ми їдемо і що там, за узбіччям, що, здавалося, він от-от вилетить, мов птах, і порине в тихому польоті над краєм, за яким стільки десятиліть терпло його стомлене, але не зневірене серце.

Я запропонував заїхати до мене додому, дружина приготувала частування, але Дмитро Васильович відмовився: неймовірно стомився, адже така довга — понад 15 тисяч

кілометрів, дорога вже не для його віку і перетруженого серця. Тож я завіз його до готелю, де Спілка письменників замовила номер, домовившись, що погостює в мене завтра, пообіцяв показати йому Київ, якого він ніколи не бачив.

Попрощавшись в готелі, я й не гадав, що через кілька годин Дмитра Нитченка так заопікують письменники, знайомі по листуванню і книжках і зовсім незнайомі, що я навіть не міг знати, де він і з ким. Україну ніби прорвало: десятки людей хотіли з ним зустрітися, з десятками зустрічі шукав він.

Зустрічі, розмови, поїздки, — ця веремія закрутили мого друга так, що він не міг навіть зателефонувати, а я з трудом довідувався, де він і куди збирається.

Але Дмитро Васильович не забув про нашу домовленість, нагадав про це Юркові, і той подзвонив мені.

У спогадах Нитченко про це пише:

“Одного дня під’їхав автом до готелю редактор журналу “Україна” Анатолій Михайленко і повіз нас з дочкою по Києву, щоб показати все, що найцікавіше в місті. Побачили урядові будинки, чудову Андріївську церкву, Печерську Лавру, пам’ятники, великі парки, з яких відкривався краєвид Дніпра. Він і тепер виглядає як велична і могутня ріка. Недаром Микола Гоголь гіперболічно писав, що “рідко який птах долетить до середини Дніпра”. Річка, справді, справляє чарівне враження на спостерігача, особливо новоприбулого, який бачить її вперше.

Поїхали ми також до височенної так званої “Київської баби”, яку жартома так місцеві люди називають. Спорудили її на честь перемоги у війні проти фашистів. Стоїть вона, тримаючи піднесений меч догори, ніби нахваляється зняти голови непокірним “хохлам”.”

Додам: оглядали ми Київ ще й з Юрком, а не лише Лесею. Оглядини зайняли половину дня. Коли, вже всі добре стомлені, ми зупинилися біля Музею Великої Вітчизняної війни і зібралися пішки долати чималу відстань до “Київської баби”, Дмитро Васильович сказав: “Ви йдіть, а я перепочину на лавиці, бо вже ноги не несуть”. Ще

недавно мене дивували його жадібна невтомність, все просив показати, тут і там зупинитися, а тут раптом... Гадаю, причиною була не втома, — просто він не хотів згадувати війну, яка на цілих півстоліття відірвала його від рідної землі.

Зголоднілі, з апетитом всі пообідали в мене вдома. А далі веремія зустрічей і поїздок знову так закрутила гостя, що побачив його вже перед від'їздом.

Ми прощалися, розуміючи, що вже більше не побачимося: навряд чи мені пощастить знову побувати в Австралії, а його поважні роки теж не залишали надій.

Проте сталося інакше.

5.

1996 р. доля знову привела мене в Австралію.

На той час, розпрощавшись на початку 1993 р. з тижневиком “Україна”, якого без грошей і з боргами привласнив один пройдисвіт, щоб згодом підрубати його під корінь, я співпрацював з українською австралійською газетою “Вільна Думка”. Видавці цієї газети батько і син Володимир і Марко Шумські з радістю мене гостили, я побував у багатьох давніх знайомих з Сіднею, Аделаїди, Мельбурну, Канберри, відкрив для себе й інші міста поселення земляків — Ньюкастл, Голд Костен, Брізбен, де надбав нових знайомих.

Звичайно, опинившись у Мельбурні, у першу чергу поривався до Дмитра Васильовича. Він теж нетерпляче мене чекав. За час розлуки ми потоваришували ще міцніше, обмінювались листами майже щомісяця. Щоправда, листи були не надто багатослівні: з одного боку, я часто друкував статті у “Вільній Думці” про політичні, економічні та культурні новини, активним читачем яких був Нитченко, а він просто не міг багато писати: скільком кореспондентам з України щодня відповідав! А що озивався на кожен лист, я давно переконався. На це сподівався і від тих, кому писав, і його дратувало, коли

відповідали пізно або не до ладу. Часто просив мене нагадати комусь з письменників, який затримався з відповіддю.

Надсилав мені свіжі числа “Нового обрію”, замовив кілька статей, які були потім опубліковані в альманасі, прислав нові книжки.

З листів відчувалося, як пильно він стежить за подіями в Україні, як боляче переживає наші негаразди.

Звичайно, я ділився з ним своїм планом нової поїздки до Австралії, і він з нетерпінням чекав мене. На той час перша хвиля візитів у Австралію і звідти в Україну вже схлинула і в Мельбурні свіжа людина з України ставала дедалі більшою рідкістю, частіше ж приїздили офіційні делегації, які не дуже відрізнялися від тих, що бували на цьому континенті й за радянських часів.

І от я знову в Мельбурні. Там, куди привіз автобус, уже чекали Віктор Ткач (чоловік Лесі Ткач, зять Дмитра Васильовича і батько Юрка) та мої добрі друзі Галя і Дмитро Пирогіви. Мешкати я мав у Пирогових. Пан Віктор попередив, аби завтра вранці був готовий поїхати до Дмитра Васильовича. “Тож інші візити відкладіть на пізніше, — радив він. — Дмитро Васильович дуже хвилюється, вже й боїться, що не побачить вас”.

Ті хвилювання не минули дарма. Адже йшов тоді Нитченкові 93 рік.

Того ж вечора, тільки встиг розпакувати валізи, хтось із знайомих зателефонував до Пирогових і повідомив, що Дмитра Васильовича забрала “швидка допомога” із серцевим нападом. Ми негайно зателефували до Ткачів, але там ще нічого не знали.

Тільки вранці з’ясували, в якій лікарні лежить хворий, і разом із Дмитром Пироговим та Зоєю Когут поїхали до нього.

Лікарня була десь на околиці і призначалася для тих, хто мав право на безплатне лікування. У палатах містилося по кілька хворих, середину палат можна було оглядати з коридору: замість стіни було величезне скло. Звичайно, для лікарів це зручно: проходячи коридорами, могли

бачити, що діється в палатах. Хворі жили, ніби в телепередачі “За склом”.

Через те скло я й побачив Дмитра Васильовича. Високий, у темному халаті до колін, обличчя землисте, схудле, пооране зморшками.

Помітивши нас, він хутенько вийшов у коридор.

— Ну от... — сказав Дмитро Васильович якимось ніби винувато. — Такі гості, а я в шпиталі... Видно, перехвилювався. Та це ненадовго...

Він провів нас до просторої, з кріслами і лавами кімнати, де хворі спілкуються з відвідувачами, і ми вмостилися на одній з лав.

Як то часто буває у перші хвилини давно очікуваної зустрічі, розмова якийсь час не просувалася далі звичного: Як здоров’я? Як долетіли? Я заходився витягати газети й журнали, що привіз для Дмитра Васильовича, але він зупинив: “Потім заберу. У тутешніх лікарнях лікують, а коли людина вже починає читати, їй тут робити нічого”.

Поволі розговорилися. Доки я не виклав усіх київських новин і не відповів на численні запитання про друзів та знайомих, літературні новини тощо, Дмитро Васильович не відпускав нас.

Може, розмовляли ще б, та його запросили на процедури. Дмитро Пирогів устиг сфотографувати нас утрьох — Зою Когут, Дмитра Васильовича та мене, а я сфотографував Нитченка самого.

Насамкінець він дав поради пані Зої про мій вечір, адже, з усього видно, він не зможе керувати зустріччю з членами Літературно-мистецького клубу і це доведеться робити його заступниці. Забігаючи наперед, зауважу, що зустріч справді провели без керівника клубу, проте пані Зої не було важко мене представляти, адже ми вже добре знали одне одного: минулого приїзду я жив у її привітній оселі, а буваючи в Києві, вона гостила в мене. Та й цього разу хоч і не в Когутів мешкав, а в найближчих їхніх друзів — Пирогівих, щовечора то ми ходили в гості до Когутів (жили родини неподалік — через річечку місточком, далі луками, і вже їхній дім), то вони до нас...

Хоч Дмитро Васильович і обіцяв скоро бути вдома (“Тут довго в лікарнях не тримають, покращало — виганяють”), а я — завітати до нього вже “на волі”, ми розуміли, що оця зустріч може бути останньою. Тож обнялися і довго не випускали один одного з обіймів.

А десь через пару днів він зателефонував уже з дому: “Знаю, — сказав своїм тихим, але твердим голосом, — що вас розривають на частини, але надіюся, що мій ліміт на зустріч ще не вичерпаний”.

Відклавши всі вже домовлені зустрічі, ми з Дмитром Пирогівим поїхали до нього.

Жив він у тій же оселі із невеличким садочком, що осиротіла кілька років тому, ще до нашої першої зустрічі, відколи померла дружина. Сам доглядав себе і господарство, відмовлявся, коли дочка Леся намагалася допомогти, адже в тої були свої клопоти — діти і внуки, робота. Дмитро Васильович був невибагливий до побуту, навіть звичного для всіх легковика ніколи не мав, а задовольнявся велосипедом. Йому б тільки справно надходила пошта з України та безвідмовно працювала старенька друкарська машинка.

Сліди хвороби ще трималися на його обличчі.

Наші інтереси в розмові не співпали. Дмитро Васильович намагався якомога більш вивідати в мене, я — в нього, адже мав на меті написати нову книжку про українців Австралії, відобразити в ній ті зміни у взаєминах України й цієї однієї з найдальших діаспор, що відбулися за роки незалежності, тому щоразу переводив розмову на інтерв'ю. Ми знов і знов поверталися у його молодість і війну, до його друзів-письменників, з якими не поривав зв'язку, до його книжок, зокрема й повісті “Живий Шевченко”, що вже вийшли в Україні і здобули тисячі прихильників.

Як і завжди, найпекучішою для нього була проблема української мови. Він не розумів і не хотів розуміти, як же це тепер уже в своїй хаті досі не стала господарем своя мова. Коли я розповідав, що в царині української мови робиться ще потужніший відкат, ніж було за радянської

влади, він тільки зітхав, а очі блищали гнівом. “Де ж Павличко, де Яворівський?..” — скрушно запитував, а я відповідав: “При владі, в депутатах”.

Гадаю, він до кінця так і не усвідомив, чому в незалежній Україні рідна мова знову опинилася на задвірках.

А хіба ми самі до кінця це розуміємо?..

Лише через кілька годин ми тепло, зі сльозами на очах розпрощалися.

Обоє розуміли — назавжди.

6.

Мені здається, чим більше доля нараховувала йому років, тим ненаситнішим він був до листування. На схилі віку людина повертається думками в далеке дитинство, юність, до рідних теренів. Листи з України допомагали в цьому.

Але з кожним новим — його послання ставали коротшими: лише найголовніше — чи одержали пакунок з книжками в тому чи іншому архіві, музеї? Чому не повідомили? Ох уже ця українська недбалість...

Часом Дмитро Васильович забував, кому відправив черговий пакунок, а самотужки розшукати в себе якісь записи вже не міг, бо катастрофічно сліпнув. І мені доводилося докладати чималих зусиль, аби дізнатися серед десятків столичних музеїв, який з них одержав пакунок з Австралії. Докоряти, що не відповіли й навіть не подякували, було зайве, адже це одна з тих рис українців, через які ми самі себе не любимо.

Дедалі частіше його листи викликали тривогу: здоров'я таке, що вже й їсти важко собі приготувати, а очі зовсім не бачать, тож приходиться якась студентка, допомагає під диктовку відповідати численним адресатам, відправляє їм листи.

А то раптом зникав на кілька місяців, опинившись у дочки Лесі чи аж у Галі Кошарської в Сіднеї. Зате після повернення не міг нахвалитися: стільки листів з України надійшло, що ось уже втретє до нього приходять поміч-

ники, аби прочитати (сам уже не міг), і не впораються з усіма.

І на кожен неодмінно відповідав.

Мабуть, то був період його найінтенсивнішого листування, зокрема з друзями в Україні. А їх появилoся багато. Щоправда, листи були дедалі коротші й діловитіші.

Передчуваючи невідворотне закінчення земного шляху, Дмитро Васильович поспішав переслати в Україну якомога більше книжок, архівних матеріалів, листів. Вони належали Україні. Звичайно, Дмитро Васильович міг не хвилюватися про зібрані ним багатющі матеріали, доки українську справу в Австралії підтримують виховані ним патріоти — дочки Леся Ткач і Галя Кошарська, внук Юрко Ткач. Але він відчував і потужну ходу асиміляції. Один мій добрий знайомий з Канберри, журналіст і архітектор Пилип Грін, у якого я ще в час першого приїзду до Австралії захоплювався українськими раритетами, помер, не встигнувши впорати свій архів, і тепер той вже кілька років лежить у замкненій кімнаті, і ніхто не знає, чи хтось колись відімкне ту схованку.

Дмитро Васильович намагався зробити все, що ще міг, аби цей архів прислужився Україні.

До невідворотного кінця він ставився по-філософськи, з висоти своєї життєвої мудрості, тому й намагався завершити до судного дня останні свої земні справи: випустити чергове число “Нового обрію”, відправити до України ще один пакунок з архівами. Він добре розумів: все, що зробив сам і зберіг чужого, належить Україні, і там мусить бути. Бачив: хоч яких зусиль докладає, аби довше жила українська Австралія, та її поволі, як і повсюди в світі, поглинає асиміляція. З кожним роком менше людей приходить до українських храмів, порожніють класи українських шкіл, дедалі менше купують українських книжок, зменшується наклад “Вільної Думки” і “Нового обрію”. Такий невідворотний закон життя на чужих теренах. Тому й не жалів свою небагату пенсію на пакунки в Україну. Там у них є майбутнє.

Час від часу я ставив плівку з останнім інтерв'ю Нитченка, аби послухати його голос. Пригадую, як Дмитро Васильович запропонував записати на плівку і його передсмертного вірша, в якому він не без гумору і з почуттям чесно пройденого шляху прощався з життям. Я тоді відмовлявся записувати, мовляв, ще рано про це думати, але тепер, прослуховуючи, зауважував, як багато в тій епітафії мудрості й розважливості.

На жаль, згодом хтось з радіо попросив у мене касету буцімто для того, щоб переписати з неї й оприлюднити інтерв'ю та вірша, але довго не повертав, а далі я й забув, кому віддав.

Мені шкода було записів, і я вже збирався попросити, аби Дмитро Васильович надіслав текст, та от одержав від нього пакунок з книжками, серед яких був і альманах “Новий обрій” №10.

На титульній сторінці була дорога для мене присвята, написана власноруч земляком: “Дорогому і незабутньому нашому Приятелеві письменникові й редакторові А.Гр.Михайленкові від Літературно-мистецького клубу ім. В.Симоненка в Мельбурні із щирою пошаною. Д.Нитченко 5.5.1997 р.”

Жити йому залишалося кілька років...

Уривок із заповіту Д.Нитченка подаю за текстом альманаху.

*Я помру сьогодні або завтра,
Але, може, навіть через рік.
Догорає вже остання ватра,
Скільки ж може жити чоловік?
Напишу листа я по вечері
І полину в непробудний сон.
Вранці стукне листоноша в двері
Та тривожно крикне телефон.
Та дверей ніхто вже не відкриє,
І листів ніхто не забере,
Тільки пес мій жалібно завіє
Та занявка кіт із-за дверей.*

А смерком вітри, як невгомонні,
 За вікном в садку зашепотять,
 Моя донечка подзвонить,
 Щоб спитати про моє буття.
 Але сутінки крилаті
 Їй не скажуть: трапилась біда.
 Вже душа моя літа по хаті,
 Мов та пташка, вигнана з гнізда.
 А уранці зчиниться тривога,
 Бо не чує батько вже дзвінка.
 Загурчить з Донкастеру дорога,
 До Ньюпорту поспішить дочка.
 Ой, не плачте, мої любі доні,
 Вже не збудите мене зі сну,
 Перейшов багато я кордонів,
 А тепер останній перетну.
 І скажу в останню всім хвилину:
 “Люди добрі й доні дорогі,
 Бережіть ви волю України
 І прокляттям славте ворогів...”

В останніх листах Дмитро Васильович згадував: скільки дозволяють сили, ще бере участь у підготовці наступного, 11 числа “Нового обрію”, замовив мені кілька статей, зокрема про тоді вже небіжчицю поетесу Зою Когут з Мельбурна, в якій я мешкав під час першого приїзду до Австралії. Писав Нитченко і про те, що керівництво Літературно-мистецьким клубом і впорядкування альманаху передає своїй молодшій колезі, поетесі Боженні Коваленко, яку я теж знав ще з першого приїзду.

...А потім була чорна звістка з Австралії.

Одинадцятье число “Нового обрію” прийшло вже без посвяти. Зла іронія долі: на першій сторінці під заголовком “Вітаємо з недалеким 95-літтям!” містилося фото усміхненого, з мудрим поглядом мого друга і земляка, а нижче з наступаючим 95-літтям його щиро вітав організо-

ваний і керований ним клуб ім. Василя Симоненка. А на вкладці, в чорній рамці, було надруковане повідомлення про смерть Дмитра Нитченка на 95 році життя.

Того випуску альманаху він уже не побачив...

Тепер його душа витає вже не по рідній осиротілій оселі, а над усією Україною.

НЕ СУДИЛОСЯ...

Останнє інтерв'ю Павла Федченка

1.

Я виявився останнім, хто брав інтерв'ю у відомого літературознавця і мистецтвознавця, вихователя багатьох журналістів і письменників Павла Максимовича Федченка. Хоч приводом до зустрічі в його оселі, заваленій книгами й рукописами, було 100-річчя видатного художника з неоднозначною складною долею, Миколи Глуценка, наша розмова вийшла далеко за її береги і я спохопився тільки тоді, коли всі підготовлені касети для диктофона були списані.

Працюючи над матеріалом про Глуценка, мені довелося знову прослухати повільний розмірений голос мого вчителя, визбируючи з розмови те, що стосувалося теми.

Але і все інше було настільки цікавим, до того ж він розповідав про події певною мірою відомі, але освячені його дивовижною чесністю і порядністю, що я вирішив зберегти касети.

Як і обіцяв, газету з нашою розмовою про Глуценка я надіслав Павлу Максимовичу, і потім кілька днів з острахом брав телефонну трубку, коли лунав дзвінок. Я знав, власне, він сам під час розмови наводив багато прикладів, коли журналісти свавільно поводитися з тим, що він розповідав, змінювали точку зору, характеристику. Він помічав найменші неточності, вони викликали в нього глуху образу, а оскільки скаржитися і вимагати уточнень не звик,

то вилив їх мені. Перепало і деяким знайомим колегам, солідним газетам. Ця болісна звичка до точності, хоч би чого вона стосувалась, була мені знайома ще з кінця 60-х років, коли Павло Максимович викладав у нас на факультеті журналістики Київського університету. Здається дивним, але саме найвимогливіших викладачів Матвія Шестопаля і Павла Федченка ми найбільше шанували, вони були кумирами наших студентських років, адже вчили нас любити свою історію, культуру, мову. Та доля повелася з ними по-різному. Першого, Матвія Шестопаля, звинуватили у націоналізмі, вигнали з роботи, і він помер, упосліджений колегами і владою, але не забутий своїми вихованцями, котрі через кілька десятиліть по тому, вже в незалежній Україні, зібрали гроші на видання однієї з його найцікавіших наукових праць.

Другий же, Павло Федченко, син знищеного владою “ворога народу”, приблизно в ту ж пору опинився на посаді завідуючого відділом культури ЦК Компартії України.

Чи не парадокс?

Отож я з нетерпінням, а водночас із острахом ждав дзвінка, і він пролунав. Та я марно хвилювався: Федченко висловив тим же глухуватим голосом таку низку компліментів про публікацію, що я змушений був сором’язливо заперечити: “Павле Максимовичу, це ваша заслуга, адже я всього лише переказав те, що ви розповіли”. — “Ні-ні, не кажіть, я сам прочитав статтю, мов якесь відкриття про добре знайому людину”.

Тут варто згадати, що мій співрозмовник був не тільки уважний щодо точності, але і надзвичайно делікатний. До нього страшно було йти на екзамен, не знаючи предмета, бо він переживав незнання більше, ніж сам студент. Тепер я розумію: Федченко настільки любив свій предмет, що байдужість бодай одного студента була для нього вселенською образою. А викладав він у пору замовчування всього національного саме історію української журналістики. Це тоді, коли про її наявність боялися й згадувати.

Тож я більше й не заперечував Павлові Максимовичу. Але було приємно, ніби я щойно успішно склав екзамен улюбленому викладачеві...

Перш ніж перейти до інтерв'ю, мушу зробити ще один відступ.

Десь у середині 90-х років до журналу “Україна”, який я тоді редагував, принесли несподіваний матеріал — малюнки самого Володимира Винниченка. Цей письменник і політик, чільний діяч УНР тоді ще був заборонений і, зрозуміло, його літературних творів цензура нам би не дозволила публікувати, а ось про малюнки у циркулярах ніде не йшлося. Самі ж вони не були “націоналістичні” — пейзажі України, Франції, з останнього прижиттєвого притулку Винниченка в еміграції — його улюбленого Закутку.

А щоб ніхто не чіплявся до самої згадки про Винниченка, мій колега по журналу (згодом — лауреат Шевченківської премії) Микола Шудря приніс статтю самого Федченка, колишнього цеківського працівника. І ми ризикнули надрукувати і статтю, і репродукції з альбому Винниченка. Сама історія того, як цей альбом разом з акварелями Гітлера, повернувшись з еміграції, привіз у Союз Микола Глущенко, котрий, як згодом довідаються, був не тільки видатним художником, а й виконував за кордоном завдання КДБ, то окрема детективна розповідь, про яку ми також вели мову в ту нашу останню зустріч.

Треба сказати, що з часу пам'ятної не тільки для мене публікації в “Україні” малюнків Винниченка я збирався повернутися до цієї теми, але потрібний був, як заведено в журналістиці, інформаційний привід.

Вийти на людину, котра стояла біля основ публікації, допоміг випадок. 2001 р. ми, випускники факультету журналістики 1961 р., відзначали чергове п'ятиріччя, а загалом — 40 років після навчання. Зазвичай запрошуємо на ці традиційні зустрічі когось з викладачів, але їх усе меншало й меншало, і чергова дата застала живими тільки 90-річного Івана Прокопенка та майже 82-річного Павла Федченка. Як завжди, зібралися у своїй аудиторії в

жовтому корпусі університету, зробили переключку, погомоніли, послухали Павла Максимовича, а за столом у літньому кафе я опинився поруч з ним. Ось тоді й згадав Павлові Максимовичу про ту давню публікацію. Він дав згоду на інтерв'ю про Глущенка.

І ось я в його оселі.

Вибачаючись за безлад, Федір Максимович пояснив, що затіяли ремонт, тож усе зрушено з місць, жодної потрібної книжки не знайти. Десь там, заставлені різними хатніми речами, і дві картини Глущенка, подаровані автором...

Люди такого віку люблять згадувати, і Павло Максимович, відчувши, що знайшов у мені зацікавленого слухача, повів мову здалеку.

2.

— Народився я на Петрівку, 12 липня 1920 року. Ще з дореволюційних часів, здобувши неповну середню освіту, тато працював помічником учителя в сільській школі. Тож і після революції та громадянської війни і господарював, і вчителював у селі Носачів сучасного Смілянського району на Черкащині (тоді село належало до Київщини). У шість років я, хвостиком за татом, пішов у школу. Першого року мене ще й не запитували, лише згодом, тому з тих часів, і навіть студентом, я був найменшим і в класі, і на курсі.

Семирічку закінчив у своєму селі, середню — на станції Бобринська, нині — Шевченкова. Далі — філфак Київського університету. Та вже під час мого навчання на першому курсі, мого батька арештували як ворога народу. За звичаєм тодішніх часів хотіли й мене вигнати з комсомолу й університету, та поталанило. Цю історію свого часу я описав на прохання В'ячеслава Чорновола та Євгена Пронюка для Товариства політ'язнів...

Війна застала мене на канікулах між четвертим і п'ятим курсом. Тепер з нас живий ще тільки Саша Бандура — колишній директор видавництва “Дніпро” (Держлітвидав).

Хлопці просилися на фронт, і їх взяли в Комуністичний батальйон, а синові “ворога народу” двері туди були зачинені. Тож разом з університетом із багатьма перипетіями довелося мандрувати аж у Казахстан, а вже там, перебуваючи на сільгоспроботах аж на кордоні з Китаєм, попросилися з хлопцями-добровольцями на фронт. П’ятикурсників не брали, але нам було соромно перед місцевими. Мовляв, приїхали байдики бити, коли їхня Україна у вогні. На моє прохання у військкоматі записали, що я маю лише 7 класів освіти. Десь із рік щастило, зокрема на політзаняттях, вдавати людину із семикласною освітою, але врешті мене розвінчали і довелося признатися, що закінчив випускний курс університету. А відтак негайно оформили подання на присвоєння командирського звання політрука. Довелося признатися ще в одному гріхові — арешті батька. Звичайно, мова про атестацію на політрука відпала, але воювати в сержантах мені не заборонили.

Якось перед боєм нам видали партквитки. Довелося знову згадати про мою “біографічну ваду”. Крім того, і заяви ніхто з нас не подавав. Звичай тоді був такий: про прийняття до партії оголошували перед боєм, а оформляли вже після. На щастя, у бою я вижив, і отак з великого роду “ворога народу” став членом партії.

Повернувшись з війни, одразу пішов ставати на партоблік у тодішній Сталінський райком партії. З’ясувалось, що в цьому районі ще не було секретаря райкому комсомолу. Вивчивши мої документи, райком партії призначив комсомольським секретарем. Обіцяли тримати недовго, доки поліпшиться ситуація з кадрами, але... Коли на цю посаду знайшли іншого, мене направили секретарювати в міськком комсомолу. Вабила не ця робота, тож знову довелося згадати про батька, аби відпустили. Секретар міськкому партії Москалець здивувався: “А чого ж ти мовчав?” — “Та он же перед вами моя справа, і в автобіографії все є”. З місяць тривала перевірка, та врешті затвердили. Отоді, займаючи таку посаду, я зміг довідатися, що батька не стало ще 1939 р. А далеко пізніше —

батькові співкамерники в ув'язненні генерал Горбатов і Сергій Павлович Корольов розповіли, що їхні нари в Магадані були поруч і вони з обох боків зігривали своїми тілами мого батька, коли в нього розігрувався застарілий радикуліт. Розповіли про останні татові дні і про те, що його розстріляли у вересні 39-го.

Аж після комсомольської роботи вернувся в університет, одержав диплом, згодом захистив кандидатську дисертацію, присвячену історії періодичних літературних українських видань від 1918 р. до початку війни. Я проаналізував роботу всіх журналів та альманахів: “Музагет”, “Клоун”, “Гарт”, “Молодняк”.

Першим опонентом до мене попросився Максим Рильський. Чому саме він? По-перше, тема була йому близька, по-друге, він добре знав мого тата, колись бував у нашій сільській хаті. Саме тоді й сталася одна цікава історія. Школярем я виступав у самодіяльності, от Максим Тадейович жартома й сказав, що на сільській сцені мені вже тісно і треба йти на зміцнення столичного театру ім. Івана Франка. І я втік з дому. Та мене швидко повернули, а тато всипав паском по сідниці. Цю історію, до речі, розіграли Рильський з Остапом Вишнею, тож Максим Тадейович весь час відчував свою провину переді мною. Після повернення з фронту ми частенько зустрічалися і в Рильського, і в Остапа Вишні. Ось тоді Максим Тадейович і сказав: “Павле, я прочув, що ви підготували кандидатську дисертацію на знайому мені тему, то чи найняли б мене опонентом? Вже пора мені загладити той гріх за паска”.

Доки готувався до захисту, зустрічалися ще частіше.

Захистив дисертацію, і одразу призначили завідувачем кафедрою історії журналістики, — власне, став одним із засновників факультету журналістики, що виріс нині до Інституту. Упродовж 15 років керував цією кафедрою.

Але на початку 60-х років виникла потреба в декані філологічного факультету, і мене призначили на цю посаду.

Як і на будь-які, й цього разу довго вмовляли. Я завжди пам'ятав батькові слова: “Ніколи не добивайся

керівних посад, треба просто займатися справою, яка тобі подобається”. Мені ж подобалося займатися наукою. Тому всіляко відмагався і від деканства. Та саме тоді з’явилась урядова постанова про те, що посади деканів, завідувачів кафедрами стають виборними. І мене вибрали. Так я став першим у Союзі виборним деканом. Обирали навіть без моєї присутності: покликали в кабінет Шевченкознавства у жовтому корпусі, де, виявляється, відбулася вчена рада. Заходжу, а мене зустрічають бурхливими оплесками. Пам’ятаю, виступаючи перед присутніми, я не дякував, а присоромив їх: мовляв, маєте на філфаці 175 викладачів, а деканом обрали варяга з факультету журналістики.

Працюючи сім років деканом, рідної кафедри у журналістів я не залишав. Аж доки трапилося ще одне “лихо”.

У кінці 60-х років і союзне, і українське республіканське партійне керівництво почало залицятися до творчої інтелігенції, влаштовували неформальні зустрічі, в яких брали участь Хрущов, Брежнєв тощо.

У Києві теж відбулась така зустріч, що стала знаменитою: на урядовому катері до Канева поїхали члени політбюро разом з письменницькою елітою. Мені потім друзі розповіли, що по дорозі додому, коли всі вже причастилися не однією чаркою, Петро Шелест раптом звернувся до письменників. Мовляв, з посади завідувача відділом науки і культури ЦК зняли Юрія Кондуфора, а відділ розділили на два. “Кого б ви хотіли мати своїм шефом?” — спитав він. Розказували мені, що найбільш захмелілим, а отже і найбільш сміливим був Андрій Малишко. От він і запропонував мене. Стельмах, Гончар, Бажан, Корнійчук, Смолич, Новиченко, які добре мене знали, підтримали.

А наступного дня я стояв перед світлими очима Шелеста. Відмовлявся, як міг. Сказав Петру Юхимовичу: “На цій високій посаді можуть бути різні ідеологічні помилки. В одних через брак досвіду, в інших — через брак розуму. А в мене є й третя причина — арешт батька. Ось і скажуть, що яблуко від яблуні недалеко відкотилося”.

“А ви маєте довідку про реабілітацію?” — запитав Шелест.

“Ні, не маю і добиватися не буду. Ще років п’ять тому мені запропонували допомогу щодо реабілітації татові друзі по табору Горбатов і Корольов, але відповів їм: доки я вважав, що батько живий, то писав повсюди, в тому числі й до Сталіна, що він невинний, а як довідався, що немає в живих, то й не домагатимусь реабілітації, бо без цього його ім’я для мене святе. Коли приїжджаю в село, де вчителював тато, то люди, довідавшись, чий я син, знімають переді мною капелюхи. Тому виходить, що не батькові потрібна реабілітація, а мені, щоб чистенькою була моя біографія. Добиватися заради себе вважаю зрадою батька”.

Коли я отак пояснив Горбатову і Корольову, вони заплакали. Адже коли їх арештували, дехто з родичів відмовився від них. Горбатов тоді сказав: “Может быть, ты и прав. Я тоже хотел бы быть нужным своим родным не только как генерал армии и Герой Советского Союза, но и как бывший зэк”.

Оце все й розповів Шелесту. “Батька, кажу, заарештувала радянська влада і КГБ, нехай вони і виправляють свою помилку. А коли втрутиться член політбюро, то негайно реабілітують, незалежно від того, винуватий чи ні. Не хочу такої милостині...”

У ЦК пропрацював майже шість років, і потім перебував на різних посадах, а довідку про реабілітацію видали тільки з 1988 р., коли “підчищали” всі несправедливості.

До речі, про історію мого тата ні Гончар, ні Малишко, ні Бажан, ні Корнійчук не знали, про таке тоді вважалося за краще мовчати.

Від посади в ЦК два з половиною місяці ховався в Карпатах, двічі там знаходили і привозили до Києва, я знов відмовлявся і зникав. Шелесту це набридло і він сказав фразу, яку потім часто повторювали серед письменницької братії і в ЦК: “Покажіть йому постанову політбюро, яка давно прийнята, і нехай не корчить дурня, а починає працю”.

Мені не залишалось вибору. Умовляння почалося 29 квіт-

ня 1968 р., постанова була прийнята десь у червні чи в липні, а став до праці у середині серпня...

То були нелегкі часи. Почалося “загвинчування гайок”. Але, як потім засвідчили і Гончар, і Бажан, саме те, що я був незалежною людиною і не рвався до посад, за крісло не тримався, а дозволяв собі відстоювати свої думки, мені легше було захищати і того ж Гончара з його “Собором”, й Івана Чендея, книжку якого “Березневий сніг” заборонили, і багатьох інших. Он у мене стоїть на поличці Чендеєва книжка із зворушливою посвятою...

Доводилося ставати на захист художників, зокрема Алли Горської, Миколи Глуценка... Все це завдяки тому, що не боявся, а радше хотів, аби мене скоріше вигнали з ЦК. Тому говорив те, що думав, хоча зробити вдавалося далеко не все, що хотів. У кожному разі, сьогодні мені нікому з творчої інтелігенції не соромно дивитися у вічі, навпаки, і письменники, і художники, і театральні діячі, і кіношники, як правило, нині мої добрі друзі, бо майже кожен може згадати, як свого часу допоміг чи захистив. У ті часи, коли виганяли з роботи й заарештовували, мені, до речі, вдалося у журнал “Україна” через редактора і свого близького друга Василя Большака влаштувати Степана Колесника, якого вигнали з партії і з роботи. Степанові тоді було заборонено публікуватися. За давнім, ще студентським знайомством Степан звернувся до мене в ЦК за допомогою.

Михайлину Коцюбинську, яку звільнили з роботи в Інституті літератури, теж влаштував на роботу. Вона цього не забула... Можу назвати Арсена Каспрука... Всіх уже не пригадати... Чим міг, зараджував кожному, і люди вдячні досить. Тому не соромно за моє служіння в ЦК.

3.

Сталося так, що моїм начальником опинився сумнозвісний Маланчук. З ним ми були лютими ворогами ще до його призначення, і я вже чи не вдесьте написав заяву про звільнення з посади. Працювати під керівництвом людини,

яку смертельно образив перед великою громадою, я, звичайно, не міг.

Це було так.

1971 р. в ЦК КПРС відбулася знаменита нарада з ідеології, що дала початок найкрутішому загвинчуванню ідеологічних гайок. Вступну двогодинну промову тоді зробив Суслов, а чотиригодинну доповідь — секретар з ідеології Демічев. На це зібрання запросили всіх секретарів ЦК республіканських партій і завідуючих ідеологічними відділами та секретарів з ідеології всіх обкомів. Аби вони потім проводили на місцях лінію партії.

Після Москви наше ЦК теж дає команду провести відповідні закриті збори партійного активу в усіх областях. З України на московській нараді не було трьох обкомівських секретарів — з Одеси, Вінниці та Рівного. За рішенням ЦК в ці області були направлені заввідділами: в Одесу — Орел, Вінницю — Цветков, а мені випало Рівне. У доповіді я переказав, про що йшлося в Москві. Зокрема, Україні, зазвичай, пред'являлися претензії в націоналізмі. Але було й таке: мовляв, в Україні дуже легко і охоче знаходять соратників Леніна, навіть серед тих, хто ними не може бути. Називалося прізвище Володимира Левинського, одного з друзів і соратників по соціал-демократичній ідеології Володимира Винниченка. До революції він листувався з Леніним, а після опинився в еміграції і вважався запеклим антирадянщиком і антикомуністом.

Під час повсюдного захоплення пошуками соратників Леніна група львівських вчених знайшла це листування, і вирішили написати про Левинського як близьку до Леніна людину. Відкриття! Маланчук тоді працював у Львові секретарем обкому з ідеології. Аби набути авторитету, він приєднався до цих вчених, його підпис під статтею про Левинського був третій. Тож серед претензій московського ЦК до України була й ця.

Звичайно, я розповів учасникам активу у Рівному і про це. Серед запитань до мене було й таке: “Отже, Маланчук — український буржуазний націоналіст?”

Я вже й до цього знав його непогано, мав і свою особисту думку. Тож відповів так, що моя формула потім гуляла як афоризм і в ЦК, і серед творчої інтелігенції. Напередодні цього я готувався до лекції перед студентами-журналістами і мені треба було звернутися до листування Марка Вовчка із синами, коли вона була за кордоном членом редколегії одного французького журналу. Її син Богдан запитував у листі: “Мамо, ти ближча до верхів, то довідайся, хто такий граф Вітте?” Це — тодішній міністр фінансів, а згодом і прем’єр-міністр. Мати відповіла синові: “Граф Вітте не має ніякої віри, він тієї віри, за яку сало дають”. Мені сподобалась ця відповідь, тож, не довго думаючи, якої віри Маланчук, вживаю слова Марка Вовчка: “Маланчук не має ніяких переконань, — відповів на запитання, — він їх міняє в залежності від того, за що може одержати сало та інші блага”.

Ця фраза миттю стала відома скрізь, і коли я повернувся до Києва, навіть такі ортодокси, як другий секретар ЦК Лутак, котрого я ніколи не бачив усміхненим, від реготу аж за живіт хапався. І все перепитував: “Отак і сказали?”

Після наради я пішов у відпустку, і саме тоді довідуюся про пленум ЦК КПУ, на якому мого шефа, секретаря з ідеології Овчаренка зняли з посади і обрали на його місце того самого Маланчука, та ще й кандидатом у члени політбюро.

Звісна річ, одразу повертаюся з відпустки і — до Щербицького й Лутака: “Ви знаєте мою формулу про нового секретаря. Вважатимемо, що я помилився, якщо йому виявлено таке довір’я. Але каятися перед ним не буду, працювати з ним не зможу, як і він не захоче зі мною”.

Мені відповіли: це — особиста справа, розбирайтеся між собою, а ми не маємо потреби звільняти вас з роботи.

Так мені довелося ще майже рік працювати під керівництвом Маланчука. Десь через місяць-два після його призначення я йому сказав: “Ваших розпоряджень, які суперечать моїм переконанням, виконувати не буду. Ви можете скаржитися, що ваш підлеглий ігнорує ваші вка-

зівки. Зробіть це, і мене звільнять. Тож навіщо я вам? І мені з вами працювати не хочеться, і вас не радує моя присутність”.

Але то був хитрий чоловік. Він знав, як до мене ставляться в колах творчої інтелігенції, і не хотів погано виглядати перед нею. “Ні, — сказав він, — ви хочете йти легким шляхом. Але я вас упіймаю на такому, що вас просто виженуть”.

З тієї ж причини, що мене добре сприймали письменники, художники та інші, не вважав за потрібне звільняти з роботи і Щербицький.

Можливо, широкий загал і не знає, що вже з другого-третього місяця спільної праці з Маланчуком, або ще й раніше, Щербицький його люто зненавидів. Хоч небіжчиків і не прийнято судити, але що було, те було: ця людина набридла всьому республіканському партійному і радянському керівництву. Знали його підступність. Саме він в ЦК КПРС допоміг змістити Шелеста з посади першого секретаря ЦК КПУ, в цьому його найбільша заслуга. Це довірена особа Сулова, якого боялися всі, навіть Щербицький. Хоч як йому не хотілося брати на посаду секретаря з ідеології таку людину, то була вказівка ЦК КПРС, Сулова.

Знаючи це, я не боявся жодних скарг на мене мого начальника ні Щербицькому, ні в політбюро. Я думав, що коли ми з Маланчуком зчепимося на політбюро, то, можливо, мені вдасться вказати на його місце, зокрема в ідеологічних і теоретичних питаннях. Адже я був тоді єдиним в ЦК доктором наук і професором. Тож, з одного боку, був потрібен творчій інтелігенції як авторитетна людина, з другого — Маланчук хотів виглядати об’єктивним, мовляв, він вище помсти.

В отакому запрязі ми й працювали рік. Нарешті Щербицький пообіцяв: протримайся до вересня (це був 1973 р.), закінчимо сільськогосподарський рік, а тим часом поїдете в одну з областей, мобілізуєте народ на здобуття одного українського мільярда зерна (був такий рух), а вже тоді вирішимо.

Я поїхав на Херсонщину, тож у зборі мільярда були й мої зусилля.

Як і обіцяв, Щербицький запросив на останню розмову. Запропонував ряд керівних посад: директором Інституту ім. М.Рильського Академії наук або ректором Інституту культури. Ні туди, ні туди не захотів. Як і повертатися в університет, де ректор уже чекав мене на посаду першого проректора. Все це було тією адміністративною роботою, від якої завжди втікав. До того ж, розумів, що на такій роботі мене одразу підловить Маланчук на якихось ідеологічних помилках. І я добився рядової роботи науковця в Інституті літератури. На моїй заяві перший секретар ЦК написав: “Звільнити від обов’язків у зв’язку з переходом на іншу роботу”.

Лише через місяць довідався, що Маланчук був ображений, як легко мені вдалося вискочити з-під його керівництва, і написав листа до Суслова. Згодом мені його показали. Він писав, що з моїм ім’ям пов’язано багато ідеологічних гріхів, а звільнили чомусь за власним бажанням, і вимагав змінити формулювання. І досяг свого. У наказі про звільнення з’явилися фрази: “За потурання буржуазно-націоналістичним елементам і настроям у творчих організаціях... Цю лінію він проводив ще й на посаді декана, приймаючи до університету Голобородька, Воробйова, Саченка, Гірника, Наталю Шумило, сестру В’ячеслава Чорновола та інших, які пізніше скомпрометували себе як буржуазні націоналісти”.

Вчора до мене приходила Наталя Шумило, дочка відомого літературознавця Микити Шумила, якій свого часу сприяв поступити в університет. Саме тоді, коли над її батьком скупчувалися хмари. Вона принесла журнал “Київ” із цікавою статтею. Її батька якийсь автор звинуватив у тому, що, мовляв, Шумило і сам переслідував людей за буржуазний націоналізм. Це була явна брехня. Дочка вирішила захистити батька і написала листа до журналу. Радилась і зі мною, я їй сказав, що за її батька, як і за неї, що допоміг вступити в університет, мені теж було записано. І

вона почала пошуки в архіві. Згодом опублікувала статтю в “Києві”, яку й принесла мені: “Згадував батька в доповідній записці на ім’я політбюро і Маланчук, правда, опосередковано, у зв’язку із звинуваченням Павла Максимовича Федченка у примиренчеському ставленні до ідейно-політичних помилок на ідеологічному фронті. Коментуючи свою позицію, Маланчук зокрема писав: “На протязі 1961-1967 рр. Федченко був деканом філологічного факультету Київського університету, приймав до університету ряд осіб: Радчук, Скирда, Кир’ян, Воробйов, Голобородько, Отрощенко, Саченко, діти письменників Антоненка-Давидовича, Бедзика, Шумила, Жолдака, Іванисенка, Гірника і т.д., які пізніше скомпроментували себе націоналістичними поглядами”. Цей документ вона знайшла в Центральному державному архіві. У тій же справі зберігається і змінена постанова про мою відставку.

З цієї справи видно й те, як добре Маланчук вивчив мою біографію.

4.

Свого часу і Рильський, і Стельмах, і Бажан, і Гончар просили написати спогади і про свій шлях, і про людей, з якими спілкувався. Проте встиг поки що опублікувати лише спомини про Михайла Стельмаха, з яким ми дружили, а написано про Рильського, Малишка, скульптора Галю Кальченко, Михайла Дерегуса, Миколу Глущенка...

У Слави Чорновола, колишнього мого улюбленого студента, я був керівником дипломної роботи. Оскільки знав його захоплення, то, як завідувач кафедри, дозволив узяти тему не з того списку, що затверджений для всіх, а на вибір. Чорноволу дозволив писати на тему: “Публіцистика Бориса Грінченка”. У той час Грінченка дозволялося лише лаяти за його просвітництво, буржуазно-націоналістичні симпатії, “Словник української мови”. Відповідно “заражена” українським духом була і його публіцистика. Ось на цю тему я й дозволив писати

Чорноволу, ще й просив не лаяти Грінченка, а виділити в його публіцистиці все найкраще і найперспективніше.

Чорновіл часто бував у мене вдома... Нікого й ніколи із своїх колишніх студентів я не називаю своїми учнями чи вихованцями, але коли хтось сам мене таким вважає, то цим пишаюсь. В'ячеслав завжди, особливо коли його висували кандидатом у народні депутати, повторяв одну тезу: мовляв, я ніколи не збирався йти в політику, більше хотів займатися наукою, але, цитую його слова: “Мій університетський наставник професор Федченко мене тягнув у науку. Давши тему для дипломної роботи, допоміг виконати її так, що казав про неї: вона може бути початком дисертації. Але я не послухався...”

До речі, під час обшуку, коли конфіскували всі його речі, була серед них і дипломна робота. А другий примірник зберігається в мене досі. Я пропонував його забрати, але Славко відповів: мовляв, архіву в нього немає, тож нехай вона зберігається у вас. Радив йому дещо підредагувати і видавати книжкою, але Чорновіл сказав, що тепер не до цього.

Саме він з Євгеном Пронюком, котрий теж називає мене своїм вчителем, наставником і рятівником, запропонували якось написати про свого батька для документації Товариства політв'язнів. Я виконав їхнє прохання і виклав татову історію, а також якою мірою вона відбилась на моєму житті. Есей назвав: “Помирати не страшно, страшно так жити”. Коли вони прочитали, то спитали: “А чому ви думаєте, що вашому татові було не страшно помирати?” Зауважили, що цієї лінії моєї біографії раніше не знали, і тепер для них дивно, чому я служив тій системі, котра зруйнувала мою родину, відправила на той світ батька? І третє запитання: чому вас такого приймала система?

Я сказав, що питання слухні і на них треба чесно відповісти. І написав продовження: “Коли не страшно помирати і як жити тим, на кого смерть тільки чигала, але поки що не прийшла”.

Торік (тобто 2001 р. — *Авт.*) до тих паперів добрався

Леонід Череватенко (тоді — перший секретар Київської організації Національної спілки письменників, лауреат Шевченківської премії. — *Авт.*), також мій колишній студент. Як член редколегії журналу “Дніпро” він вирішив цей есей опублікувати в часописі. Телефонують разом із Миколою Луківим (головний редактор “Дніпра”, поет, автор багатьох пісень, що стали окрасою естради. — *Авт.*), теж моїм студентом: мовляв, хочемо опублікувати. Я заперечив — писано ж бо не для друку, а для Товариства політв’язнів, для друку я б не тільки факти викладав... “Написали саме так, як треба”, — у відповідь. І в 3-4 числах “Дніпра” мої есеї були надруковані.

Ось така Одіссея...

5.

— Павле Максимовичу, — перепитав співрозмовника, — ходили чутки, що справжнє прізвище Маланчука — Мільман. Це так?

— Напевне не знаю. Але, мабуть, щось було, і мабуть, хто з ЦК мусив про це знати, той знав.

Я мав із Щербицьким багато розмов приватних, особистих, ми порушували чимало різних тем. Всупереч модним теперішнім твердженням, маю свою думку про цю трагічну особистість, людину високої порядності, людяності і культури. Але він по-своєму теж був жертвою тієї системи, якій служив. Щербицький ненавидів Маланчука, але змушений був брати його на роботу. У розмові з Володимиром Васильовичем, як і з Шелестом, я дозволяв собі таку крамолу, що мене можна було відразу виганяти з роботи. Але вони терпіли.

Згадаю два епізоди.

Знаючи, що мені про нього відомо, і вишуковуючи привід вигнати мене, Маланчук якось запросив: “Зайдіть нехайно!” Здивувало: навіть не привітався. Заходжу. Він одразу веде другим поверхом прямо до Щербицького. Там уже сидить

Федорчук (тодішній голова КДБ України. — *Авт.*). Щербицький запитує: “Павле Максимовичу, як же це виходить? Федорчук учора заарештував Чорновола, Пронюка, і під час обшуку в обох знайшли ваші листи. Чим це можна пояснити?” Відповідаю: “Пояснюється дуже легко. Я мав звичку близько спілкуватися із своїми студентами, вони в мене часто бували вдома. Тим паче дипломанти, які приходили на консультації. І коли мене хтось поздоровив із святом чи днем народження, обов’язково відповідав власноруч. Досі ненавиджу, коли стандартну подяку друкують на машинці, а потім тільки вставляють прізвище. Я всім пишу від руки. І доки не довідаюсь про людину чогось негідного, стосунки з нею не перериваю. Тим більше у зв’язку з тим, що тепер займаю таку посаду”.

Загалом я стримана людина, але цього разу розпалився і вже погано володів собою. Схопився з місця: “Знаєте, товаришу Маланчук, якщо товариш Федорчук заарештує сьогодні або завтра мене і вас, то під час обшуку у вас не знайдуть моїх листів, а в мене — ваших. Я знаю, кому можна писати!”

Щербицький схопив мене за руку: “Сядьте, будь ласка, хто вас у чому звинувачує?”

“Хіба я не розумію, про що йдеться? Так, я писав цим людям, обом допомагав стати студентом, в одного керував дипломною роботою, в іншого по суті дисертацією. І немає мені в чому ні виправдовуватися, ні розкаюватися”.

Після цієї розмови разом з Маланчуком мені ще довелося працювати цілих півроку.

Другий випадок.

Якось ішов на роботу. Жив тоді на Виноградній вулиці, наді мною — квартира секретаря з промисловості Титаренка. Ми зустрілися під будинком, розговорилися. Мені колеги по роботі довіряли й шанували, часто вечорами запрошували не по службі, а розповісти, що йде в театрах, які цікаві книжки опубліковано. Ось Титаренко і запитує: “Коли ви вже виженете цього жидка Мільмана?”

“Олексію Антоновичу, радше я вас маю про це запитати.

Це мій начальник, і знаю його як Маланчука. Ви по-іншому назвали, то вам і видніше”.

Тож, очевидно, те, про що говорили в кулуарах, було істиною. І коли Маланчука виганяли з роботи, то була велика радість і для Щербицького, і для його колег.

— Вам довелося працювати в ЦК і при Шелестові, і при його наступникові...

— Петро Юхимович брав мене на роботу, обіцяв через три роки відпустити. Пам'ятаю, він сказав, коли мене знайшли в Закарпатті: “Приступайте негайно до роботи!”

“Як це можна? Мене витягли з відпустки, з Невицького під Ужгородом, де я відпочивав, там залишилася дружина. Треба ж і її привезти”. Мені дали три дні, і випадало, що приступатиму до роботи в понеділок.

“У понеділок я ніколи не починаю ніякої роботи”, — сказав Шелестові.

“Он ви який... Ну, гаразд, у вівторок”.

“То буде 13 серпня (1968 р.) — теж не кращий день”.

“Ну ви й вигадник”, — добродушно погодився Петро Юхимович.

Я люто ворогував з його дружиною Іраїдою Павлівною, бо вона любила втручатися у всі справи. Мій попередник Кондуфор, відомий дамський угодник, дозволяв це, і вже десь на третій день роботи вона телефонує: “Прийшли нові кінофільми...” А тоді багато зарубіжних стрічок, яких ми не купували і вони ніде не йшли, брали в Москві, з посольств країн народної демократії, робили копії і їх присилали для закритого перегляду державній та партійній еліті.

Кондуфор постійно давав ці копії дружині Шелеста. З цим проханням вона звернулася і до мене.

Звичайно, про таку практику я знав. Але Іраїді Павлівні сказав: “Вибачте, але віднині не тільки я не присилатиму вам фільми, а й працівникам відділу не дозволю цього робити. Це не наша справа. Ці фільми ми маємо переглянути самі і знайомити для орієнтації працівників кіно”.

Вона розлютилась. Стосунки напружилися.

Минув якийсь час.

На родинній раді у Шелестів вирішили, що їхнього сина Віталія треба висунути на Шевченківську премію. Віталій тоді працював першим заступником, а фактично директором Інституту теоретичної фізики, це він побудував приміщення, вестибюль якого було оздоблено фресками з історії науки, починаючи від Київської Русі. Митців, що оздобили приміщення, висунули на здобуття високої нагороди, а до них додали і Віталія Шелеста. Принесли мені постанову про допуск кандидатур до обговорення, яку вже мали публікувати. Я обурився. “Слухайте, — кажу голові Спілки художників Бородаю, — а при чому тут Шелест?”

“Ну, ви ж розумієте...” — розвів руки Олександр Андрійович.

“Я категорично проти. Виходить, художник прийшов до мене додому, намалював мені картину, а потім дають Шевченківську премію і йому, і мені? Не розумію...”

Телефоную Корнійчукові, він тоді керував Шевченківським комітетом: “Хочу зайти, є справа. — Коли приїхав до нього, розказав, що привело: — Прошу і вас мене підтримати”. Він пообіцяв. Але на засіданні комітету мав головувати перший заступник Новиченко, бо Корнійчук через хворобу на засідання прийти не міг. Маючи усну підтримку Корнійчука, перед засіданням зайшов до Петра Юхимовича. Адже коли у списку допущених на здобуття премії появиться і прізвище Віталія Шелеста, то премію йому, хоч-не-хоч, доведеться давати.

Розповів Шелесту про наступне засідання комітету, дав список. “Ви розбирайтеся самі”, — повернув він папери. Тоді я нагадав: “По лінії образотворчого мистецтва пропонується робота, де згадано й ім’я вашого сина Віталія. Як мені відомо, він — надзвичайно талановитий фізик, тож чи не краще, якщо заробить собі наукову, а не мистецьку премію? Що думатимуть про нас усіх серед творчої інтелігенції, якщо фізик Віталій Шелест одержить премію в галузі мистецтва?”

“Звичайно, — ніби спохопився мій співрозмовник. — То ви Віталія викресліть”.

“Краще, коли ви зробите це власноруч”.

“Ну, ви ж і формаліст...” — і Шелест тут же викреслив прізвище сина.

Та тільки я зайшов до свого кабінету, дзвінок від його першого помічника Саші Пахаренка: “Старий, ти в нас не збираєшся бути? Чи мені до тебе зайти?”

Я одразу здогадався, про що мова.

“Тобі Іраїда Павлівна дзвонила? Скажи їй, що не я, а її чоловік викреслив Віталія зі списку”.

Наступного дня — засідання щодо кандидатур. Коли дійшли у списку до прізвища Шелест, бачу, як затремтіли в Бородая руки. Неважко зрозуміти, що коли дійде до голосування, всі будуть “за”. Тому я запропонував віднести голосування до наступного року.

“А на якій підставі?” — хтось допитується. Що ж вигадати? Раптом згадав:

“Оформлення у вестибюлі інституту виконано тільки на двох стінах, а ще дві — пусті. Отже, не закінчене. А за положенням на премію приймаються тільки завершені твори”.

Всі полегшено зітхнули: формулювання виглядатиме переконливо. Але яку лють це викликало у Іраїди Павлівни! Та й Петро Юхимович не приховував невдоволення, хоча відкрито й не проявляв його.

Іноді своєю незалежністю доводив першого секретаря до люті. Бувало, не виконував його вказівок, якщо вони йшли всупереч із моїми переконаннями, і доказував це, коли викликав на килим.

Траплялися різні ситуації і з Щербицьким, але те, що я був “вільним козаком” і за крісло не тримався, дозволяло мені зберегти самого себе...

6.

Багато спільного в мене було з Олесем Гончаром, не раз вирятовував його з різних ситуацій. Але й до нього було особливе ставлення. Олесь Терентійович дуже любив слухняних і запобігливих, але досить було йому сказати

щось критичне про художній рівень якогось твору, одразу натикаєшся на нерозуміння. Говорив я йому свою думку, що не співпадала з хором захоплення, і про роман “Циклон”, і про повісті “Берег любові”, “Бригантина”... Та попри все ми були дружні все життя.

Досі зберігаю примірник роману “Собор”, тираж якого було вирішено ліквідувати. Я врятував оцей примірник, але порятувати весь тираж у мене було мало сил, тому що нищився роман руками Шелеста. Мені вдалося переконати ініціатора лише в тому, що перший завод не можна пускати під ніж, книжку треба випустити і продати. Переконавши Шелеста, запросив тодішнього голову Держкомвидаву Білогурова, і ми домовились, що його комітет за складеною мною рознарядкою розсилає книжку в усі області, крім Донецької, Дніпропетровської і Харківської, щоб не драгувати членів політбюро і тамтешніх партійних вождів Дегтярьова, Ватченка і Ващенка.

Це була справжня військова операція: за командою з Києва за 15 хвилин наклад розписали по областях.

“Собор” спершу було опубліковано у журналі “Вітчизна”, потім — у серії “Романи і повісті” і оголошено про видання в поліпшеному оформленні накладом 115 тисяч. Перший завод накладом 25 тис. був віддрукований у львівській друкарні “Атлас”, коли книжку вже заборонили. Його починали розкрадати, нелегально продавати. І політбюро вирішило: під ніж. Щоб врятувати бодай віддруковані примірники, я й розробив згадану операцію, потім дві години переконував Шелеста, що різати не можна, бо скандал вийде за межі України. До того ж, казав йому: хто хотів, той роман прочитав у журналі або придбав примірник із 100-тисячного накладу в серії “Романи й повісті”.

І от книжки розіслані, завтра має бути дозвіл на продаж. Я запросив Гончара до себе. Запитав: “Скільки примірників нового видання ви б хотіли мати?”

Він не повірив:

“На жартуйте, це мій біль...”

Я пояснив: назвіть кількість, і я зарезервую для вас у письменницькій книгарні “Сяйво”.

“Сто!” — зрозумівши, що це правда, відповів Олесь Терентійович.

“Це вже ви жартуєте... Що ж залишиться читачам?”

“Гаразд, — погодився Гончар. — Скільки зможете. Але коли це здійсниться, перший примірник я підпишу вам”.

Книжки надійшли у “Сяйво”. Просто із крамниці Гончар зайшов до мене і тут же підписав одну з них.

Це було 26 листопада 1969 р.

Ось ця книжка: “П.М.Федченку — щиро від душі”.

Цього ж дня в областях почали продавати книжку і за день її розмели з полицок.

Тоді ж на берегах подарованого примірника я почав писати історію цього подарунка. Поволі сюжетів, зв’язаних із “Собором”, і при Шелесті і при Щербицькому набралось багато, я їх записував аж по 1987 рік, останній зробив 1991 року.

Далеко згодом зателефонував Гончар і сказав: “Хочу прислати до вас Віталія Коваля (письменник, який написав книжку “Собор” і навколо “Собору”. — *Авт.*). Він пише про мій роман, але про ті моменти і події, що були навколо “Собору” і про які знаєте ви, не знає ніхто. Розкажіть йому”.

Віталій — теж мій студент. Ми довго отут за столом розмовляли, і я йому показав той примірник з моїми записами. Він загорівся: “Дозвольте використати”. Я віддав книжку, попросивши нікому не показувати, адже там — мої думки, вони не для загалу. Незабаром Віталій признався: “Я не міг не сказати про ваші записи Олесеві Терентійовичу. І він попросив їх подивитися”.

“Від Гончара там секретів немає. Він сам знає ці події”, — сказав я.

Двічі потім Гончар просив мене виконати його прохання, не розголошуючи імені прохача. А були вони такі.

В ту пору на письменника робилися нові підступні нальоти, мовляв, у період паплюження “Собору” Гончар сам відмовився від свого роману. До кампанії підключився

навіть відомий костоправ з Кобеляк Касян. Ось Олесь Терентійович і попросив: “Захистіть, ви ж знаєте краще за будь-кого цю історію, напишіть, як справді було”.

“Літературна Україна” на цілу полосу опублікувала мою статтю “Чи шукав Олесь Гончар дорогу від свого “Собору” до іншого храму?” Звичайно, що це — його прохання, я не згадував.

Прочитавши, письменник був настільки розчулений, що ми чотири години довірливо проговорили, мов одну. Насамкінець він натякнув: “Але ж читачі в Союзі про це не знають. Напишіть статтю і для якогось російського видання”. Я відповів, що ніколи не був і не просився бути автором російських видань, але якщо вони замовлять — напишу. Вирішили не чекати голосу з Москви: на прохання головного редактора київського російськомовного журналу “Радуга” я пообіцяв підготувати статтю, але ширшу. В газеті я писав тільки про те, чим сам займався та був свідком. Але ж я знав деталі, подробиці від інших людей, зокрема Шелеста, Ляшка, хлопців із ЦК КПРС і самого Гончара.

У одному з чисел “Радуги” за 1991 р. стаття була опублікована. Олесь Терентійович на тому ж примірнику “Собору” написав новий автограф: “Павлу Максимовичу за те, що зберігав і оберігав, із щирою пошаною. Знову ж від душі”.

“Бережіть цей примірник, — сказав мені письменник, — він історичний”.

Таки він і для мене дуже дорогий, адже це документ, який пояснює і мою позицію в “соборні часи”, засвідчену авторитетом самого Гончара.

Після 90-го року я дописав у книжку ще кілька сюжетів, пов’язаних з романом, хотів показати їх Гончару, але він захворів, не до того було. Якось домовилися, що відвідаємо його в лікарні з журналістом і його добрим шанувальником Іваном Бокієм, дзвонимо в лікарню, що вже виїжджаємо, але дружина Гончара Валентина Данилівна зі смутком відповіла: “Доведеться відмінити, хоч і

була домовленість. Олесеві так погано, що про зустріч мови не може бути”.

А 14 липня Олесь Терентійович відійшов...

7.

— Павле Максимовичу, згадайте свої найголовніші роботи.

— По-перше, власну наукову продукцію я оцінюю дуже скромно, вважаю, що мені не поталанило, адже наукою, до якої мав здібності і бажання, доводилося займатися в антрактах між засіданнями, здебільш не науковими, а адміністративними.

Прийшовши в університет, завідую кафедрою, редагую вузівську газету “За радянські кадри”, обирають секретарем парткому університету... Але мені вдалося почати формувати курс української журналістики; цей предмет раніше ніде й ніколи не викладався. Саме мені довелося його “склеювати”. Підготував першу програму, хотів її видати, Міністерство надіслало в Інститут літератури на рецензію, але там її висміяли, мовляв, ніякої української журналістики не було. Точно як “никакого малороссийского языка не было, нет и быть не может”. Тож довелося фактами спростовувати думку про відсутність української журналістики, переборювати позицію цілого Інституту. І все ж оборонив свою програму. Хоч і заробив кілька доган, у 1959 році видав перші матеріали до історії української журналістики. Запланував підготувати ще два випуски. Але раптом обирають деканом філфаку. Просив дати мені 2-3 роки, щоб закінчити підготовку книжок, від яких, як вважав, користі буде більше, ніж від мого деканства, та не дали, тож пошуки на тому й зупинились.

Працюючи деканом, підготував собі заміну для читання курсу “Історія української журналістики”, зокрема трохи читав Микола Шудря, Василь Яременко, а сам вирішив розробити новий курс “Вступ до журналістики”. Включив до нього і невелику розвідку про походження газет і журналів

у світі. На цю тему ні до революції, ні після ні в Україні, ні в Росії не було жодної солідної роботи, всього кілька статей. Бракувало першоджерел і в багатющій московській Ленінській бібліотеці, і в інших. Тож добився відрядження у Прагу, де попрацював у Слов'янській бібліотеці, згодом — у Будапешті, і підготував монографію “Преса і її попередники”: як виникала періодика у різних народів світу. Охопив кілька континентів, окрім Африки та Австралії. Видати її встиг перед роботою в ЦК. Вважаю монографію найсоліднішою своєю працею, вона і тепер залишається цінною. Років п'ять тому на запрошення декана факультету журналістики Московського університету Засурського прочитав спецкурс у білокам'яній. А в 60—70 роки виступав з лекціями і в Москві, і в Ленінграді, Саратові, Тбілісі.

Між цими роботами випустив кілька невеличких книжок про Тараса Шевченка.

Перед тим, як опинитися в ЦК, здав до видання докторську дисертацію, присвячену українській журналістиці першої половини ХІХ ст., її вже підготували до друку. Уклав угоду з Книжковою палатою, що тоді була в Харкові, на видання анотованого довідника “Українська періодична преса від зародження до сьогодні”.

В цей час і опинився на партійній роботі. Людина я делікатна, тож вирішив: коли так судилося, то наука обійдеться без мене поки що, але щоб не вважалося, що використовую службове становище, забрав з видавництва обидва рукописи. Директор “Дніпра” Олександр Бандура навіть образився: ми ж рецензували, редагували, гроші витрачали, лишилося тільки надрукувати...

У ЦК працював із заборонаю “писать и рисовать”, яку сам собі встановив.

А вже коли опинився в інституті, видав працю “Українська література в російській літературній критиці кінця ХІХ — початку ХХ ст.”

Опублікував також і солідну монографію “Літературна критика на Україні в першій половині ХІХ ст.” Під моєю редакцією і за безпосередньою участю видана перша ака-

демічна “Історія української літературної критики” як доповнення до двотомної історії української літератури. Виступив як упорядник, сам же написав третину матеріалу.

Надрукована замовлена Президією Академії наук монографія “Тарас Григорович Шевченко”.

Останні мої книжки — про Шевченка і про Михайла Драгоманова. Пішла до читачів у двох книгах “Хрестоматія” з історії української критики та літературознавства. Це видання 1996-1998 років. Сам упорядкував, написав вступну статтю та примітки...

Львівський доктор філології Михайло Нечиталюк, який виступав з лекціями з історії української журналістики, називає до 500 моїх наукових публікацій.

Ось такий творчий ужинок.

— Над чим же працюєте тепер, Павле Максимовичу?

— На пенсію пішов уже давно, але до 1991 р. читав лекції в університеті. Працюю в Інституті літератури, брав участь у написанні “Історії української літератури”, керував кількома аспірантами, а торік нарешті зовсім залишив роботу. Проте своїх аспірантів не кинув, днями рекомендував до захисту роботу однієї моєї докторантки та аспірантки-заочниці, яка написала кандидатську про оповідання Володимира Винниченка про дітей і для дітей.

Тепер настав час виконати настійливі побажання і Рильського, і Бажана, і Гончара: потрошку пишу спогади. Поки що, звичайно, в шухляду, без будь-якого сподівання на публікацію. Не знаю, можливо, часу в мене залишилося тільки на спогади. Ось захиститься остання аспірантка, закінчиться ремонт у квартирі і почну готувати до архіву все, що зібралось. Про це просить Черкаський краєзнавчий музей. У першу чергу передам книжки з автографами, серед яких багато визначних письменників, моїх друзів. Якби ви подарували якусь свою книжку, то я б ще й прочитати встиг...

Свою книжку я планував вручити йому під час наступного візиту, адже в мене залишалось до нього ще багато запитань.

Не судилося... Павло Максимович помер, не доживши до 82-річчя рівно місяць...

ЧЕРЕЗ ТЕРНИ ГОЛОВЛІТУ

Цензура, вона ж Головліт, літ, БФ, була такою ж невід’ємною частиною колишнього режиму, як необхідність говорити одне, думати друге, а робити — третє. З нею народжувалися, працювали і відходили цілі покоління журналістів, так і не скуштувавши солодкої і терпкої водночас свободи слова. Та хоч про її існування знали всі, хто й не працював у пресі, наївно робився вигляд, що цензури в Союзі немає. І тільки головним редакторам довірялися товсті реєстри з довгим переліком заборонених для друку об’єктів і тем, а час від часу закріплені за редакціями “редактори Головліту”, як їх офіційно називали, приходили з інструктажем про нові, за висловом знайомого багатьом моїм колегам-журналістам редактора Головліту, “ограниченьца”.

Цікаво й те, що на факультеті журналістики не було ані якоїсь лекції про взаємини з Головлітом, ані згадки про цензуру, і ми закінчували навчання, свято вірячи, що зможемо писати про все, що вважатимемо потрібним. Лише десь на периферії свідомості жевріла інформація, що ми живемо в оточенні ворожого капіталістичного світу, який вибирає з відкритої преси те, що йому потрібно, тому нам, журналістам, треба берегти військову і державну таємниці. Це здавалося нам цілком зрозумілим і таким беззаперечним, як оборона Вітчизни.

У журналістській юності (1961-1969 рр.) мені довелося в молодіжних газетах завідувати відділами сільської

молоді, а що могло бути державною таємницею на фермах та в тракторних бригадах? Проте буквально з перших днів праці цензура дала про себе знати й молодому журналістові.

Того разу я мав написати статтю про роботу молодих вчених якогось інституту, де розробляли засоби захисту рослин від сільськогосподарських шкідників. Сказати б, змичка молоді міста і села, місто — селу. Найбільше молоді дослідники розповідали мені про пошуки захисту картоплі від колорадського жука. Це заморське лихо, що впало на нашу державу, безборонно спустошувало всі плантації картоплі, і нічого з ним не можна було зробити.

Я з ентузіазмом розповів у статті, що незабаром наше село позбудеться цього спустошливого нашестя завдяки праці молодих вчених.

Статтю було здано в набір, але вранці на її місці я побачив інший матеріал. Молодий редактор, ненабагато старший за мене, був спантеличений, як і я, і про причину знаття статті говорив плутано і непереконливо. Певне, він і сам не розумів, чому таємницею є колорадський жук, котрий допик уже в селі всім — від голів колгоспів до власників присадибних ділянок, від його “діяльності” стогнало все село. Як з’ясувалося, головний мав пояснити мені, що існування колорадського жука на неозорих полях соціалістичної Батьківщини — державна таємниця, розголошення якої послаблює становище СРСР у світі.

Хоч смугастий жук уже окупував усі картопляні поля і здаватися не збирався, навпаки, тільки розмножувався, у державі робився вигляд, що його не існує, тож, природно, ніхто в жодному інституті і не розробляв протидії проти того, чого немає.

Думаю, що ота прицуцькувата засекреченість (інакше не скажеш), відсутність активної дії проти нашестя жука на перших порах, коли він тільки об’явився на наших полях, значною мірою й спричинили те, що він і нині — один з найлютіших ворогів сільськогосподарського виробництва. Адже смугастий не знав, що в СРСР його офіційно не існує, і розмножувався в прогресії, якій досі немає назви.

Той перший випадок навів на сумну думку, що цензура існує не стільки задля зміцнення оборони держави, як для захисту системи. В соціалістичній державі не було не тільки авіакатастроф, а й дорожньо-транспортних пригод, не гинули люди в шахтах, та й аварій не було, не кажучи вже про повені, урагани, землетруси. Відсутність всього цього мала показувати світові міцність і перспективність радянського ладу. Отже, й писати про це не можна.

З елементарною глупотою цензури я згодом зустрічався не раз.

Пам'ятаю землетрус в узбецькому місті Газлі. Руйнування виявилися такі, що приховати їх від світу було неможливо. Я тоді вже працював у журналі “Україна”, непереборне журналістське бажання першим побувати там, де не був ніхто, і розповісти про екстремальні ситуації, ганяло мене скрізь по Союзу, якщо у скупих повідомленнях ТАРС з'являлася якась тривога. Так було й того року, коли на кілька кілометрів углиб від берега замерзло Чорне море. В офіційному повідомленні значилося, що це сталося уперше за сотню років, звідколи фіксувалася ситуація, морози замкнули в чорноморських портах десятки суден з вантажами, в тому числі й іноземні. Звичайно, якби замерзли тільки наші судна, ніхто б про складну ситуацію не повідомляв, але ж за простої іноземних суден треба було платити сотні тисяч доларів. Як вдалося потрапити на величезний турбохід “Капітан Зелінський”, котрий своїми могутніми грудьми мав ламати 70-сантиметрової товщини кригу і вивести із замерзлого Херсонського морського порту десяток суден, в тому числі й югославське та грецьке, провести їх замерзлим прибережжям в Одесу, то окрема розповідь. Зазвичай рейс з Херсона до Одеси триває не більше дев'яти годин, а наш караван на чолі з турбоходом “Капітан Зелінський” долав шлях три доби, але в замерзлий Одеський порт так і не потрапив, зате пробився в Іллічівськ. Подорож була сповнена такого драматизму, що я себе не раз картав: “Ну хто мене сюди посилав?”

Та бути свідком і учасником такої події — то журна-

літське щастя. Єдиний на весь Союз я міг розповісти про льодовий рейс не з чийось розповідей, а з власних вражень.

Та ба! Цензура вилучила з розповіді весь драматизм, тож у репортажі залишилась тільки екзотична морська прогулянка, яка невідомо чому тривала не дев'ять годин, а три доби... Щоправда, все це потім надолужив у повісті “Льодовий рейс”, але те сталося вже значно пізніше. А тоді ж, коли репортаж вийшов у журналі, я довго сидів над розгорнутими сторінками тижневика, мало не плачучи від безсилля.

Приблизно так було і з поїздкою в Газлі. Як мене приголомшило все, що там побачив! Адже про такі руїни мав уяву хіба що з кінофільмів, коли показували наслідки бомбардувань у роки війни. Будинки без дахів, купи цегли біля кожного, напівобвалені стіни, намети, в яких живуть люди... Нафтоперегонний завод розколовся і його стягували за допомогою металевих поясів. А ось місце, де загинули робітники. Мені показували школу, в якій обвалились східці, поховавши під собою кількох учнів...

Наслухавшись і нафотографувавши не тільки відбудовні роботи, а й руїни, повернувся до Києва. Писав — у самого серце боліло. А потім почалося... З моїх розповідей виходило, що людей у Газлі під час землетрусу загинуло значно більше, ніж офіційно повідомило ТАРС, отож цензор вимагав привести до спільного знаменника. В результаті репортаж став голим, як дерево восени. Ну а про знімки обвалених будинків і мови не було: друкувати подібні дозволялося лише ТАРС, а оскільки офіційне агентство жодного не опублікувало навіть у “законодавиці мод” — “Правде”, “Україні” не дозволило й поготів. Відбудовні роботи — будь ласка: ростуть стіни будинків, усміхнені обличчя мулярів...

Але після спілкування (звичайно, через головного редактора, бо особисто до себе “редактори Головліту” більше нікого не допускали) з цензурою не завжди хотілося плакати, а часом і сміятися.

По дорозі на знамениту тоді всесоюзну будову —

Саяно-Шушенську ГЕС на Єнісеї я не міг не відвідати не менш знамениту її попередницю — Красноярську гідро-станцію. Від крайового центру вона кілометрів за сорок, туди з міста ходять туристичні автобуси, а серед туристів можна було почути й чужу мову. Я теж скористався таким автобусом.

Була зима. Дорога в снігу — мов штольня, тайга — мов казка. Звичним маршрутом нас провели по станції, а на зворотному шляху зупинились біля узвишся, де зазвичай зупиняються всі автобуси.

Боже, яка краса відкрилася з висоти! Широкий Єнісей, ще не замерзлий після проходження через шлюзи, у сліпучо-білому обрамленні снігів і соковитій зелені кедрів губився десь вдалині, зливаючись там з голубим зимовим небом.

Безперестанку клацали фотоапарати, я теж не шкодував плівки.

Мої знімки та кольорові слайди з цікавістю розглядала вся редакція. Для публікації вибрали найцікавіший, де сходилися в одне могутність Єнісея і велич тайги.

Ось тут і вигулькнув цензор: ніззя! Знято з висоти, видно горизонт — а його подавати не можна. Можна без горизонту.

А знімати з номера було пізно, адже це могло привести до затримки виходу тижневика на кілька тижнів, бо публікація кольорових фото тоді була тривала і марудна.

Переговори велися, звісно, через головного редактора. Пропонувалося змінити текстівку, не вказувати місця й об'єкту зйомки, але відповідь була одна: з горизонтом не можна! Тож довелося відрізати горизонт, а з ним і перспективу кадра, і всю красу. Знімок у журналі вийшов прісний, мов дистильована вода.

Боротьба цензури з горизонтом, висотою, берегами, мостами була настільки ж фантастичною, наскільки й незрозумілою.

Об'їздивши всю Україну й чималу частину Союзу, я зняв усі мости, що траплялися. Шукав найефектніший кут

зору, аби показати не тільки їхні архітектурні принади, а й духовне завдання — з'єднувати береги, країни, людей. Мости я полюбив настільки за їхню красу й духовність, що згодом і одну з книжок так і назвав — “Мости”.

Поволі зібралась ціла колекція цікавих знімків цих споруд. Підготував до друку серію знімків. Передбачаючи негаразди, редактор заздалегідь показав їх цензорові. Той зажадав одного: не вказувати адрес і повідрізати береги. Без адрес ще можна було якось обійтися, а ось без берегів зникла вся самобутність і краса цих споруд.

Так знімки і не побачили світу.

Серйозніша ситуація виникла після відрядження за Полярне коло. Туди з Києва полетіла група журналістів, аби побачити, зняти для газет і телебачення, як відбуваються випробування в умовах низьких температур тайги знаменитого антоновського літака “Антей”. Довелось політати не тільки на літаку-супровіднику Ан-24, де були всі колеги, а й, усупереч всім інструкціям, на самому “Антей”. (Ці події згодом стали основою повісті “Політ Європа — Азія”, що перевидавалась не тільки в Україні, а і в Москві).

Того разу ми подорожували разом із великим фотомайстром, фотокореспондентом журналу “Україна” Борисом Градовим, адже я не міг покластися на своє фотолюбительське вміння, а знімати треба було напевне. Щоправда, у Градова дуже швидко замерзла вишукана імпортна фотоапаратура, і він попросив мене про всяк випадок дублювати моїм стареньким “Києвом”, котрим можна було забивати й цвяхи.

Але той знаменитий знімок зробив саме Градов.

Найефектніші краєвиди — коли літак приземляється, щоб сісти на міцну кригу річки Об, а ти лежиш навзник на прозорій скляній підлозі штурманської кабіни велетня “Антея” і під тобою пропливає засніжена тайга. Тільки чорне і біле — сосни і тіні від них на білому тлі. Чорнобіла графіка неймовірної краси.

Кожної посадки ми в захваті клацали апаратами, аж доки колеса важкої машини торкалися засніженої криги.

Найефектнішими були два градовські знімки. На одному — галявина в засніженій тайзі, з одного боку підступає тайга, з якої виїзять запряжені оленем сани, з іншого — рівна засніжена крига могутньої сибірської річки. А посередині — величезний, зварений з металевих труб напис “Аеропорт Медвежье”. Саме в цей “аеропорт” у Азії наш “Антей” привозив з Воркути, що в Європі, потужну землерийну техніку, яка мала прокладати заполярний нафтопровід “Надим — Пунга”.

На другому знімку — чорно-біла графіка тайги в обрамленні літакового ілюмінатора. Саме цей ефектний знімок у Градова попросили для першої обкладинки журналу “Знання та праця”. Звичайно, мали їх публікувати і в “Україні”.

Журнал “Знання та праця” виходив першим, і цензор, побачивши обкладинку, вхопився за голову: що за знімок? Знято з висоти! Де дозвіл на публікацію? Йому відповіли, що журнал “Україна” теж публікуватиме, тож, мовляв, вони і подбали про дозвіл. Та оскільки знімок зроблено не в Україні, то дозвіл на його публікацію мала давати Москва.

Мабуть, пильність цензора того разу приспали авторитет тижневика “Україна” і відома всім сумлінність Бориса Даниловича. “Літ” поставив на обкладинку заповітний голубий штампик БФ з таємничою цифрою, однак щось не давало цензоріві спокою, і через якийсь час попросив показати знімки, котрі готувалися для публікації в “Україні”.

Звичайно, погляд одразу зупинився на вже відомому фото тайги в обрамленні ілюмінатора та “аеропорту” Медвежому. Цензор запитав про візу. Відповідальний секретар журналу відповів, що фото вже завізоване в журналі “Знання та праця”.

Що тут почалося!

Спочатку головлітовський редактор запідозрив, що його, мов хлоп’яка, обвели навколо пальця. А коли спантеличений відповідальний секретар пояснив, що про можливість заборони на публікацію такого безневинного знімка —

шматочок тайги у віконці ілюмінатора — ніхто не подумав, адже він не прив'язаний до якогось місця, та й зображено на ньому всього — чорні рисочки тіней від сосен на білому тлі, цензор передихнув. Проте не заспокоївся: нам публікувати знімки заборонив, а візу на друк у журналі “Знання та праця” відкликав. Тим часом уже друкували наклад цього часопису. Якщо візи не буде, віддруковані примірники доведеться знищити, випуск затримати, а зрив графіка в ті часи вважався чи не найбільшим гріхом. Тепер уже колеги із “Знання та праці” просили нас зарадити. Оскільки ж біля джерел цього лиха стояв я, то наш головний попросив мене спробувати переконати цензора. Але вже не нашого, а його начальника. Навіть домовився, що той мене прийме.

І от я в кабінеті на теперішній Прорізній, де містився Головліт. Пам'ятаю, прізвище начальника було Рогоза. Спочатку він мене спокійним голосом, таким, як буває тиша перед грозою, розпитав, де, коли і як були зроблені ці злочасні знімки. Власне, більше йшлося про тайгу в ілюмінаторі, адже треба було вже не стільки дбати про дозвіл на публікацію його в “Україні”, як рятувати колег із “Знання та праці”.

Підкуплений голосом Рогози, я чесно розповів, де і коли знято.

— Тим більше дозволу не можемо дати, — ошелешив господар кабінету. — Адже знімати з літаків категорично заборонено. Дозвіл треба тільки Москви. В Україні ж тайги немає.

Я пошкодував, що в нашій республіці немає тайги, може, й пощастило б якось зарадити лихові. Ще не позбувшись ілюзій, я гарячково переконував:

— Тут же нічого немає, ніяких об'єктів, тільки чорні тіні на снігу.

— А ілюмінатор? — незворушно перепитував Рогоза.

— Гаразд, ми обріжемо його...

— Але ж видно, що знято з висоти.

— Тайга величезна, ми не будемо вказувати, що це біля Обі.

— З літака знімати не можна, — з такою незворушністю розбивав мої докази цензор, що я от-от міг втратити самовладання.

Розмова точилась довго. Розуміючи, що на мене — остання надія, я переконував, просив, благав.

Насамкінець і мій співрозмовник втратив незворушність.

— Ось що я вам пораджу, молодий чоловіче, — сказав голосом, що враз набрав загрозливих ноток. — Забирайте свої знімки і йдіть геть. Інакше наступні мої запитання будуть для вас не такими безневинними. Тож прощайте, доки я вас не запитав, хто вам дозволив знімати з літака і що ви ще знімали, крім тайги. Але на ці запитання ви відповідатимете вже не в моєму кабінеті.

Слизьке почуття страху ковзнуло під серце. Адже справді мене могли звинуватити в шпигунстві... Забравши знімки, я ні з чим пішов геть.

Оте прекрасне фото тайги потім пришпилив на стіні в редакційному кабінеті, щоб усі, хто заходив, на зло високому Головлітові милувалися казковим пейзажем. Звичайно, на сторінки тижневика воно не потрапило. А колезі із “Знання та праці” довелося їхати в Москву і там оббивати пороги найвищого Головліту, аби тільки не зривати графік. Обрізаний по краях, втративши всю красу, знімок таки вийшов на обкладинці.

Тоді мені здавалося, що я зазнав поразки у чомусь життєво важливому. І це справді було так. Адже став обережним, весь час відчуваючи за спиною важкий погляд головного цензора. Котрий поволі перетворювався в того цензора в собі, про якого писала Ліна Костенко.

Та попереду були ще прикріші випадки.

Розповім про два з них.

На партобліку в “Україні” стояв старий чекіст, який пройшов війну, полковник Андрій Купріянович Ткаченко. Це була людина з добрими мудрими очима і такою

прозорою сивиною, що, здавалося, його голова світилась. Після служби в органах він став на партоблік у журналістську організацію тому, що пробував писати і дещо друкував у нас про своїх колег-чекістів. Може, з нього був би непоганий журналіст, але вже було пізно. Володіючи багатими і нам недоступними фактами, він не міг їх викласти у належній формі для публікації у масовому журналі. Тож у цьому ми йому суттєво допомагали.

З цього приводу ми й познайомилися, а потім і потоваришували. Андрій Купріянович аж ніяк не відповідав тому образу кадебіста, що жив у народній уяві. До речі, саме завдяки йому мені з Градовим пощастило полетіти з Воркути у Ведмеже на експериментальному “Антеї”: другим пілотом там був його син — відомий льотчик-випробувач антоновських літаків Володимир Ткаченко. Довідавшись випадково про це, я ще в Києві попросив у Андрія Купріяновича написати синові, щоб він у всьому мені сприяв. Опинившись у Воркуті, де базувався екіпаж “Антея”, я при першій же зустрічі передав записку Володимирі Андрійовичу. Прочитавши, він сказав: “Так у чому ж потрібно допомагати?” Я випалив: “Візьміть на “Антеї””. — “Завтра о четвертій ранку заїдемо по вас у готель”. Я зрадів і знахабнів водночас: “Але ж знімаю я так собі, фотолюбитель. А тут з нами талановитий фотокореспондент Градов. Можна і його?” Льотчик на мить замислився: “Про нього батько не згадує... Ну та гаразд, беріть і його. Тільки вашій братії про це — ні слова”.

Ось так з Градовим ми й опинилися на “Антеї”, проте тішитися довго цим не довелося: своїми каналами дозволу літати в експериментальному літакові добилися власні кореспонденти в Україні газет “Известия” й “Правда” нині покійний Сергій Цікора та відомий тепер літописець Чорнобильської епопеї Олег Гусєв...

Та це — між іншим. А згадав тому, що без спецдозволу політати в “Антеї”, тим паче дозволу фотографувати з літака, який могли дати тільки в Москві, ми б у польоті не побували.

У ту пору я вже видав кілька власних публіцистичних книжок та літзаписів, писав оповідання і повісті, хоч поки що в шухляду, тож, очевидно, наш тодішній головний Василь Григорович Большак і порадив Андрію Купріяновичу запропонувати співпрацю зі мною. Так ми написали вдвох за зібраними ним матеріалами документальну повість про молодіжне підпілля в Києві у період окупації, яке за матеріалами, що були в архівах КГБ, відкрив Ткаченко і допоміг тим, хто залишився живим, офіційно зареєструвати свою групу. Як відомо, без цього ні підпільних груп, ні партизанських загонів не визнавали. Книжка “Повертайтеся живими” незабаром вийшла у “Політвидаві”. Окрилений Андрій Купріянович — його прізвище на обкладинці стояло поряд з моїм, — запропонував нову, несподівану для мене тему: розказати, як чекісти виманили на радянську територію сподвижника Петлюри і начальника його штабу, активного борця проти радянської влади генерал-хорунжого Юрка Тютюнника.

— Матеріалів про нього в КГБ ціла шафа, — розповідав Ткаченко. — Але ви познайомитесь тільки з тими, де розповідається, як складно було обманути генерал-хорунжого, щоб вивести його з Румунії в Україну і арештувати.

Справді, незабаром я одержав від нього кілька тек з документами. В основному це були копії докладних, крок за кроком, звітів про цю операцію, але деякі рядки були акуратно вирізані лезом.

Матеріали мене зацікавили. Операція була і винахідлива, і драматична, сюжет справжнього детективу, за якими тоді полювали і журналісти, і письменники.

В окремії течці були оригінали листів, якими в ході операції і вже опинившись на радянській території, обмінювався генерал-хорунжий із дружиною. Вони були настільки мудрі й людяні, так видавали людину, що в моїй уяві образ бандита, як його трактувала тодішня ідеологія, миттю зник, і я вже бачив добру закохану людину. Не листи, а поема кохання у прозі... Досі шкодую, що довелося їх повернути Ткаченкові, а він — у КГБ, навіть копій не зняв. Але вони мимоволі вглинули на моє, вірніше

— наше змалювання образу ворога радянської влади петлюрівця Тютюнника. Він у нас вийшов розумною людиною, порядною і довірливою, — ця довірливість його і загубила. Тож основою документальної повісті “Легенда для генерала” стало не розвінчання націоналістичної еміграції, а техніка його обману радянською владою.

Звичайно, я прочитав не тільки надані А.Ткаченком архіви, а і все, що публікувалося у відкритій пресі. Між тим і тим була суттєва розбіжність. За документами, агенти розробили і здійснили складну операцію: підіслані чекісти змогли переконати Тютюнника, що перебував тоді то у Варшаві, то в Румунії, що в Україні створено розгалужене антирадянське підпілля, яке готове збройно виступити проти радянської влади, але немає такого керівника, який би повів до перемоги над більшовиками. Пригнічений поразками національних визвольних змагань і життям в еміграції, Юрко Тютюнник піднісся духом. І після тривалих і важких сумнівів та роздумів, про які відкрито писав дружині, він нарешті переплив Дністер. На радянському боці його одразу змусили написати зречення від боротьби з радянською владою.

Офіційна ж версія була інша: генерал-хорунжий сам перейшов на бік радянської влади і відступився від боротьби, до чого закликав і тих своїх однодумців, які залишилися в еміграції.

Я поділився своїми сумнівами із співавтором.

— Якщо писати про хід операції, то це заперечуватиме офіційну версію, за якою Тютюнник сам перейшов на бік радянської влади.

— Пишіть, а потім я візьмуся за діло, — незворушно відповів Андрій Купріянович. Я повірив у його можливість спростувати офіційну версію зради Тютюнника і з ентузіазмом засів за роботу, яка призупинилась аж тоді, коли верстка книжки опинилася в Головліті. Зусиль мого співавтора, аби переконати цензуру, його полковницького звання і стажу роботи в органах, знайомства з великими кадебітськими чинами виявилось замало, щоб переконати цензорів. Вони вимагали дотримуватися офіційної версії,

навіть знайшли й показали тодішнє повідомлення у “Правде”. Але ж ця версія суперечила всьому, про що розповідалося у повісті, бо коли, за офіційною версією, Тютюнник сам перейшов на бік радянської влади, то навіщо було город городити з такого складною операцією?

Наближалось до того, що набір книжки треба було нищити. Ми гарячково пропонували різні варіанти виходу із ситуації, але вони не влаштовували цензорів, їхні — нас, бо тоді треба було писати зовсім іншу річ.

Дотепер не знаю, як сталося, що цензори погодились із запропонованим мною варіантом. Повість (без будь-яких змін) закінчується тим, як Тютюнника чекісти беруть попід руки вже на радянському боці Дністра, а замість епілогу ми подаємо офіційне повідомлення у “Правде”.

Невже ніхто не помітив кричущу невідповідність оповіді і її епілогу? Не знаю. Але так книжка і вийшла. Цензурі тих змін виявилось досить, а ми себе заспокоїли тим, що розумний читач розбереться, що й до чого.

А тепер — про випадок із сумним закінченням.

Чорнобильська катастрофа застала мене на посаді головного редактора тижневика “Україна”. Обертався я тоді вже серед трохи вищих кіл, ніж звичайні журналісти, тому з перших днів зрозумів, що жодне слово правди не буде допущено у пресу. Та вже маючи сивину, я ще й тоді наївно вірив, що мені, головному редакторові, все ж пощастить сказати у своєму журналі Правду. Я знав, як її чекають люди. І вже з травня почав їздити в Чорнобиль. Перший і єдиний раз використав службове становище своє, а також дружини, яка працювала у Міністерстві лісового господарства: мене з нашим працівником Дмитром Ілюшиним брав із собою в Зону або заступник міністра лісового господарства, або організувала поїздки київська обласна міліція. Зрештою, мені видали назавжди чорнобильський одяг і взуття, бо щоразу підбирати його на мою “нестандартну” фігуру було складно. А перепустки із червоним написом “Везде” назбиралась за 1986-1989 роки ціла колекція.

Все це давало можливість побувати там, куди нікого з журналістів і близько не підпускали, і побачити та почути те, про що ніхто не писав.

Документальну повість писав ночами, доповнюючи її новими фактами після чергових поїздок. Як тоді належало, перед початком публікації матеріалу, що мав продовжуватися в кількох числах журналу чи газети, повний текст дав редакторові Головліту на ознайомлення. Нашим цензором тоді був чоловік, який часто загравав з письменниками, адже і сам “бавився” красним словом, перекладаючи з російської та англійської. На кожного, хто приходив до нього, щоб одержати заповітний синій штампик, він дивився з таким виразом в очах і гримасою на вустах, ніби знав щось таке, чого ви ніколи не знатимете.

Рукопис він прочитав швидко і запросив зайти. Від підкреслених червоним олівцем місць зарябіло в очах.

— Анатолію Григоровичу, — співчутливо почав він, — нічого зробити не можу — на все оце, — кивнув на підкреслення, — потрібен дозвіл...

— Хто ж його може дати? — все ще на щось сподіваючись, запитав я.

— У Києві — ніхто. Тільки в Москві, — розвів він руками.

— Невже там краще знають, що відбулося в Чорнобилі, ніж там, де я був і сам бачив?

— Такий порядок.

— Гаразд, — почав я, напевне знаючи, що Москву нашим горем не проб'єш. Саме в ті чорні дні я на власний шкірі відчув, яка байдужа до лиха, що спіткало Україну, столиця радянської імперії. Спочатку мене обурило післячорнобильський репортаж в одній солідній московській газеті: в ньому з великим ентузіазмом розповідалося, як міліція і громадськість білокам'яної виловлювали по всіх ринках столиці торгівців редискою з України і відправляли їх назад, оберігаючи Москву від української радіації.

До цього додалася ще одна крапля. Дочка народила нам внука 30 квітня 1986 року. Коли довідалась, що сталося

в Чорнобилі, пропало молоко. Жодних дитячих сумішей у Києві з вогнем не знайти. А Москва була завалена прекрасними дитячими сумішами з Фінляндії. І дружині довелося час від часу їздити в Москву, купувати по пачці-дві в різних магазинах, бо в одні руки багато не давали, аби ці хохли не торгували нею, і везти в Київ. Після того жодних сумнівів, що Москва зважить на чийсь сльози, в мене не залишилося. Тож не вірив і тому, що щось доб'юся у “столиці нашей Родіни”.

— Давайте подумаємо, чим можна зарадити. Може, щось вилучимо, десь підправимо?

— Не знаю, не знаю... — цензор перегорнув кілька сторінок, вихоплюючи поглядом підкреслені абзаци, і співчутливо хитав головою. — Вилучати доведеться оце все.

Звичайно, погодитися я не міг, адже, навіть не читаючи, знав, що підлягає вилученню.

— Отже, звернетесь до Москви? — цензор зрозумів по-своєму моє мовчання. — Щоб спростити порядок одержання дозволу, у Москві в Держатомі створено спеціальну групу редакторів. Ось вам і телефон. Можете домовитися, і чим швидше подасте рукопис, тим скоріше одержите відповідь. Бувайте.

Радий, що позбувся мене, цензор міцно потиснув руку.

Подітися було нікуди — того ж дня зателефонував у Москву. Мені охоче пояснили, що, справді, при Державному комітеті атомної енергетики для спрощення одержання дозволів на публікацію матеріалів про Чорнобиль створено спеціальну експертну групу, тож можу текст привозити чи присилати поштою.

Поцікавився, чи довго триває читання, мені відповіли: “Ето завісит от загрузки”.

— Наш журнал — літературно-художній, то чи треба візувати і оповідання, повісті чи вірші? — поцікавився принагідно.

— А как же? — здивувалися на тому кінці дроту. — Для етого ми і создани.

— Навіть вірші? — дивувався ще більше.

— Абсолютно всьо, еслі речь о Чорнобилє, — незворушно відповідали мені. Я тільки зітхав. Потім повернувся до своєї справи: мовляв, написав документальну повість, але в мене вимагають вашого дозволу мало не на всі описані епізоди.

— Прівозіте, почітаєм.

— Це нічого, що написано українською мовою? — раптом згадав.

— А ви переведіте.

— Але ж це — півтори сотні сторінок, — я ледь стримував обурення. — Переклад займе багато часу, за нього треба платити, а результат невідомий, адже ви можете і не дати дозволу.

І тут я почув відповідь, після якої вже не стримав обурення:

— Может, ви хатіте, чтобы ми і по-узбекскі читалі?

— Вибачте, але Чорнобиль — не в Узбекистані, а в Україні! Хіба не могли в Москві, де сотні тисяч українців, знайти людину, яка б читала по-українськи?!

Більше в Держатом не звертався. А повість так і залишилась в шухляді. Вийшла вона в журналі “Дніпро”, а потім і окремою книжкою, коли імперія тріщала по всіх швах і цензура вже не могла затуляти рота. Але тоді про події, про які я написав по гарячих слідах весни і літа-86, уже було багато відомо.

ЗМІСТ

“МОЯ ТИ ДОЛЕ ЧОРНОБРИВА...”	3
“СПАЛАХНУЛА ДАЛЕКА ЗІРНИЦЯ...”	22
“ЛЮБОВ—СОФІЇ”	85
НА ВІДСТАНІ СЛЬОЗИ. <i>Повість-інтерв’ю</i>	116
ЗОНА МОВЧАННЯ.....	159
ПІД КРИЛОМ БОЛЬШАКА. <i>Спогад про вчителя</i>	171
“ВЖЕ ДУША МОЯ ЛІТА ПО ХАТІ”. <i>Спогад про друга</i>	185
НЕ СУДИЛОСЯ...	229
ЧЕРЕЗ ТЕРНИ ГОЛОВЛІТУ	255
ЗМІСТ.....	271

ХУДОЖНЬО-ПУБЛІЦИСТИЧНЕ ВИДАННЯ

Анатолій МИХАЙЛЕНКО

МОЯ ТИ ДОЛЕ ЧОРНОБРИВА
Художньо-публіцистичні нариси

Відповідальний за випуск
Василь КЛІЧАК

Редактори
Василь КЛІЧАК,
Людмила ІЛЬЄНКО

Комп'ютерна верстка
Олександр БАРАНОВ

Здано на виробництво
Формат 84x108^{1/32}. Папір офсетний.
Друк офсетний. Наклад 1000 прим.
Умовн. друк. арк. 17. Зам 4-72.

Видавничий центр "Просвіта"
03150, Київ, вул. Анрі Барбюса 51/2.
тел. 269-25-41
Свідоцтво № 23495820 від 25.04.1995

Надруковано в АТЗТ "Книга"
Київ, вул. Артема, 25.

Моя ти доле чорнобрива

Анатолій Михайленко

Анатолій МИХАЙЛЕНКО народився 1939 р. в с. Максимівка Карлівського району на Полтавщині. Після закінчення факультету журналістики Київського університету понад 40 років працює у пресі — в молодіжних газетах, керував редакцією прози у видавництві "Молодь", був головним редактором видавництва "Веселка", очолював популярний літературно-художній тижневик "Україна", нині завідує відділом культури, мистецтва та літератури в газеті "Вісті Центральної спілки споживчих товариств України". Прозаїк, публіцист, член Національної Спілки письменників та Національної Спілки журналістів України, Заслужений журналіст України, лауреат Республіканської премії ім. Дмитра Нитченка та інших. Автор близько тридцяти книжок публіцистики та прози, книжок для дітей, трьох кіносценаріїв. Уперше у книжці нарисів "Заки море перелечу" розповів про далеку українську гілку — діаспору Австралії, впорядкував першу на материнській землі збірку художніх творів українських письменників Австралії "Рідні голоси з далекого континенту".